

AKADEEMIA

12. AASTAKÄIK

2000

NUMBER 10

Urho Kaleva Kekkonen	Helena Sepp
Laiud mälestuste meres	Boriss Mirkin
Kuritegevusehirm, sotsiaalkontroll ja kommunitarism	Jaan Sootak
Kas "tõene" on esteetiline termin?	Marek Volt
Teoloogia ja <i>techne</i>	Thomas Andreas Pöder
<i>Arjunawiwāha</i>	Ülo Sirk
Gravitatsiooniseadus ja majandusprotsessid	Tiiu Paas
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde	Tiit Hennoste

"Vaba Eesti": Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoiimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@online.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2000

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2200

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

12. AASTAKÄIK 2000 NUMBER 10 (139)

- Urho Kaleva Kekkonen: Soome patrioot ja Eesti. II
Helena Sepp 2043
- Laiud mälestuste meres
Boriss Mirkin 2055
Tõlkinud Viktor Masing
- Kuritegevusehirm, sotsiaalkontroll ja kommunitarism:
Kas kriminaalõiguse suund suuremale ühiskondlikkusele?
Jaan Sootak 2069
- Kas "tõene" on esteetiline termin?: Järeldusi Frank Sibley
esteetiliste mõistete teooriast
Marek Volt 2104
- Teoloogia ja *techné*
Thomas Andreas Pöder .. 2119
- Vanajaava kirjaniku Kaṇwa eepiline poeem *Arjunawiwāha*
Ülo Sirk 2143
- Kas gravitatsiooniseadus kehtib ka majandusprotsesside
pühul?
Tiiu Paas 2183
- "Vaba Eesti": Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja. II
..... 2200

<i>Arvustus: Mõtteid G. A. Oldekopi kiiktoolis istudes. Võro kirjanduse loumine. (Võro Instituudi Toimõitiseq / Publications of Võro Institute, 7.) Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro Instituut' 2000. 316 lk.</i>	
<i>Ain Kaalep</i>	2209
Editorial note. Summaries	2213
Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. VI	
<i>Tiit Hennoste</i>	2221

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2068, 2103, 2142, 2182: Taavo Võsu tušijoonistused.

URHO KALEVA KEKKONEN

Soome patrioot ja Eesti

Helena Sepp

5. RIIGITEGELANE KEKKONEN 1940. AASTATEST KUNI 1960. AASTATE LÕPUNI

Osalt oma järeleandmatuse tõttu Talvesõja küsimuses sattus Kekkonen Soome riigipoliitika juhtimises kõrvalrööbastele kuni 1944. aasta sügiseni. Jätkusõda algas 1941. aasta juunis ja aasta lõpuks oli Soome sõjavägi vallutanud (1940. aastal) loovutatud Soome-Karjala alad ja suurema osa Ida-Karjalast. Soome-Venemaa vahelise sõja lahendus sõltus siiski Teise maailmasõja lõpptulemusest. Juba 1942. aasta sügisel nägi Soome sõjaväe ülemjuhataja marssal Mannerheim ette Teise maailmasõja tõenäolise strateegilise tulemuse: Saksamaa kaotab ja Nõukogude Liit võidab. Selline kardetav prognoos tähendas seda, et kuigi Soome rinnetel oli veel kõik hästi, varitses ometi meeletu oht, kas Soome riik ja ühiskonnakorraldus säilivad tuleviku Euroopas. Kuidas võiks Soome riik sellest kõigest võimalikult puhtalt välja tulla (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 133, 146, 148, 151, 157; Suomi 1986: 369)?

Iseenesestmõistetavalt mõlgutas Kekkonen palavikuliselt mõtteid tulevikuväljavaadete üle. Ta oli võimeline oma eksimustest õppima. Kekkonen oli alati oma aadete realiseerimisel kasutanud osavaid ja vahel üllatavaidki võtteid. Et ta oli terava mõistusega mees, kes järjest paremini oskas realselt olukordi hinnata ja ette

Algus eelmises numbris.

näha pikema aja arengujooni, oli temast kujunemas suurepärase strateeg. Kui siia veel lisada Kekkoneni iseloomulik tahe oma töökspidamisi ka praktikas järgida, tohutu energia ja kartmatus olla avalikkuse negatiivse tähelepanu fookuses, pole ime, et temast sai Soome uue idapoliitika juhtiv konstruktor.

Abikaasa hinnangul oli 1942. aasta sügis Kekkoneni elu kõige raskem periood. Novembris reisis ta koos Kustaa Vilkunaga Põhja-Soome, kus nad kohtusid kahe vana sõbraga. Rovaniemis lukustatud uste taga arutasid mehed omavahel kolm ööpäeva maailmasõja arengutendentse ja Soome positsioone. Lõpphinnanguks jäi, et Saksamaa kaotab sõja. Soomel ei jäänud sõprade arvates üle muud kui sõjast võimalikult kiiresti väljuda, sest paremaid rahutingimusi polevat tulevikus enam loota. Pessimistlik sõja-prognosis tähendas ka seda, et Kekkonen pidi põhjalikult revideerima oma välispoliitilisi veendumusi, eelkõige Nõukogude Liidu ja Rootsi suhtes (Suomi 1986: 335–340).

On väga sümboolne, et Kekkonen avalikustas oma uue poliitilise kontseptsiooni ja tegevuskava — Rootsis. Ta pidas 1943. aasta detsembris ettekande Stockholmis Rootsi maapartei parlamendirühmale. Selle lähtekohaks oli, et võimas Nõukogude Venemaa on paratamatult alati Soome naaber ja sellega peab õppima koos elama. Aga kuidas? Kekkoneni lahendus oli Soome erapooletuspoliitika, koostöö Põhjamaadega ja võib-olla ka ühinemine ühtsesse turvalisussüsteemi, mh Nõukogude Liiduga. Varsti oli Kekkoneni kõne sisu kõikide Rootsi ajalehtede veergudel. Oli tõsiasi, et sõjas oleva riigi parlamendiliige tegi avaliku ettepaneku astuda turvalisuspoliitilisse koostöösse vaenlasega ja seda veel kolmanda riigi pinnal! (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 157; Suomi 1986: 377, 382–387.)

Kekkonen lähtus karmist tõdemusest, et Soome iseseisvuse ja lääneliku ühiskonnakorralduse turvamine nõuab tulevikus Nõukogude Liidu nõudmiste rahuldamist. Idasuhetele vastukaaluks oli vaja arendada tihedaid suhteid erapooletute ja kultuuritaustalt Soomele lähedaste Põhjamaadega, eelkõige Rootsiiga. Üldise, kuigi teatud idareservatsioonide silmas pidava erapooletuspoliitika abil võiks Soome tulevikus püsida väljaspool suurriikide konfliktide. Niisiis mugandusid Kekkoneni välispoliitilised töökspidamised välkkiirelt muutuva maailmapoliitika raamidega ja ta soo-

ritas 180-kraadise kannapöörde. Tema 1920.-1930. aastate Vene ja Rootsi-vaenulikkus jäi selja taha. Kekkoneni kontseptsiooni geniaalsus oli selles, et idasuhted ei välistanud läänesuhteid ja vastupidi. Ta sidus mõlemad koos erapooletuspoliitikaga Soome iseseisvuse turvavööks (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 202).

Tegelikult ei leiutanud Kekkonen midagi originaalset, vaid segas tuntud komponentidest uue kokteili. Juba poliitilise fenomenaaia isa, rahvusfilosoof J. W. Snellman oli umbes sada aastat varem saanud aru, et Soome sisemise autonoomia segamatu arendamine nõuab välispoliitilist lojaalsust Vene keisririigi suhtes. Sajandivahetuse venestamisajal oli soome partei vanem fraktsioon (*vanhasuomalaiset, suomettarelaiset*) valmis väiksemateks järeleandmisteks ja koostööks venelastega, selleks et päästa suuremaid rahvuslikke väärtusi. Kekkoneni põlvkond suhtus oma nooruses põlgusega sellesse *suomettarelaisesse* traditsiooni (Olkonen 1987: 489; Nygård 1987: 558–560).

Soome tähtsamate riigimeeste ja Venemaa-ekspertide hulka kuuluv J. K. Paasikivi (1870–1956) oli poliitiliselt taustalt nn vanasoomlane. Ta juhtis 1920. aastal Tartus Soome rahudelegatsiooni ja 1939. aastal Moskva läbirääkimisi. Kriitilistel aastatel töötas ta nii Stockholmis kui ka Moskvas Soome saadikuna. Pärast sõda sai Paasikivist Soome peaminister ja 1946. aastal president (kuni 1956. aastani). Paasikivi kreedoks sai ütlus, et Soome ei saa muuta oma geograafilist asendit suurriigi naabrina. Sellest tulenevalt peab Soome paratamatult arvestama idanaabri huvidega. Seda tuleb siiski teha nii, et lähtutaks eelkõige Soome enda huvidest: iseseisvusest ja oma ühiskonna pühiväärtustest ei tohi taganeda. Nüüd, kui Venemaa oli jälle tugevaks impeeriumiks muutumas, läks Paasikivi Venemaa-kogemusi ja oskusi veel kord tarvis. Paasikivile hakkas sekundeerima Kekkonen, kes lõpuks möödus oma raugastuvast koostööpartnerist ja tõusis idapoliitika le toetudes Soome riigi juhiks (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 45, 125, 170, 178, 185, 194, 215, 218).

Kuigi Paasikivi oli veteran, oli Kekkonen esimene, kes avalikult visandas Soome Teise maailmasõja järgse välispoliitika üldjooned. Kekkoneni Stockholmi-kõne sisaldas ideedena kõiki neid elemente, millele Soome turvalisuspoliitika Paasikivi-Kekkoneni liin toetus 1944. aasta sügise rahulepingu sõlmimisest kuni Nõu-

kogude Liidu kokkuvarisemiseni: erapooletuspoliitika, koostöö Põhjamaadega ning Soome ja Nõukogude Liidu vaheline turvalisuspoliitiline leping, sõprus-, koostöö- ja abiandmisleping *YYA-sopimus*, mis sai teoks 1948. aastal (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 157, 185–187).

Pärast rahulepingu sõlmimist 1944. aasta sügisel tõusis Kekkonen opositsioonist riigipoliitika tulipunkti. Kuni 1946. aastani oli ta kohtuminister, kelle õlgadel oli ka siseriiklikult äärmiselt ebapopulaarne ja Soome seaduste vastane, aga välispoliitilise surve tõttu paratamatu nn sõjasüüdlaste kohtuprotsessi korraldamine. Kuigi Kekkonenil õnnestus arendada venelastega järjest paremaid suhteid, põlgasid Soome kommunistid teda täiesti õigustatult (!). Kommunistide vastuseisu tõttu ei saanud Kekkonen uues valitsuses kohta ja pidi oma lõpliku tähetunni algust ootama kuni 1950. aastani (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 175–179, 194–195).

Soome parempoolsetes ringkondades, eriti linnarahva ja haritlaste seas, polnud Kekkoneni maine tollal kuigivõrd parem kui kommunistide hulgas. Nende jaoks oli Kekkonen selgrootu ja moraalitu tuulelipp. Soome kultuuris on alati hinnatud ausust ja oma põhimõtetele truusk jäämist. Kekkoneni areng Talvesõja rahulepingu vastasest idasuhete arendamise apostliks oli paljudele seedimatu tükk. Lisaks tekitasid kasvavat vastuseisu Kekkoneni võtted, millega ta oma vastased üle kavaldas. Kiiresti areneva kõmuajakirjanduse jaoks oli Kekkonen ammendamatu varasalv, eriti 1950. aastate esimesel poolel. Kirjutati tema kahtlastest elukommetest (viin ja naised) ja süüdimatust käitumisest, näiteks verisest kaklusest mingis hotellis. Viimane osutus alusetuks kuulujutuks. Paradoksaalselt jäi märkamata Kekkoneni tõeline hälbimine kodanlikust kõlbusmoraalist: peaministrina puhkas ta rahulikult oma kauaaegse armukesega Itaalias, ilma et ükski kodumaa toimetaja oleks seda avastanud (Haataja 1992: 404–405, 412, 420, 422; *Itsenäinen Suomi*. 1987: 205–207; Tetri 1995: 261, 383–385, 422–427).

Kekkosel sai alates 1950. aastatest Soome poliitika superkuulsus, kellel ulatuslikust vastuseisust hoolimata õnnestus võimu juurde kinnistuda. Aastatel 1950–1956 oli Kekkonen viis korda järjest Soome valitsuse peaminister ja vahepeal korras välisminister. Kuigi Kekkoneni poliitiliseks trumbiks sai välis-

poliitika, võib kokkuvõtvalt öelda, et Kekkoneni ministriametid olid aastatel 1936–1956 rohkem siseriikliku tähtsusega — ta oli ainult korra ja väga lühikest aega välisminister. Moskva usaldust oli raske võita isegi Kekkonenil: näiteks tema esimest valitsust süüdistas Nõukogude Liidu ajakirjandus kommunistide kõrvalejäämise tõttu suurkapitali teenimises ja selle mitmeid ministreid nimetati isegi fašistideks.

1956. aasta presidendivalimistel soovisid nii Nõukogude Liit kui ka Soome parempoolsed näha Soome riigijuhina hoopis Paa-sikivi, mitte Kekkoneni. Et siis kasutati Soomes presidendivalimistel nn valijameeste süsteemi, mis jättis palju mänguruumi, oli valimistulemus ettearvamatu. Viimasel ringil olid vastaskandidaatideks Kekkonen maaliidust ja sotsiaaldemokraat K. A. Fagerholm.⁵ Valijamehi oli 301 ja Kekkonen sai presidendiks väga napilt, 151 häälega, s.t ühe hääle enamusega! Järgmisel päeval algas Soomes üldstreik (Haataja 1992: 412–413; Häikiö; *Itsenäinen Suomi*. 1987: 195–196, 205–207, 210, 212–213). Kes oleks uskunud, et Kekkonen istub Soome presidendi toolil järgmised 25 aastat. . .

Seda võimaldasid Kekkoneni erakordne oskus vastaseid seljadata ja Soome asend suure totalitaarriigi naabrina. Kekkonenist sai Nõukogude Liidu usaldusisik, kes ainsana suutis umbuskliku naaberriigi juhtkonnale tagada, et tema juhtimisel kapitalistlik ja demokraatlik Soome ei ohusta kommunistlikku idanaabrit ja selle maailmapoliitilisi huve. Kekkoneni tagajapositsioon kujunes konfliktide kaudu. 1958. aastal nimetas Kekkonen parlamendis kokkulepitud valitsuse, kuigi kartis, et see ei pälvi Nõukogude Liidu poolehoidu. Järgnes idanaabri mitmekülgne poliitiline ja majanduslik surve ning valitsus oli sunnitud tagasi astuma. Lõpuks pidi Kekkonen Nikita Hruštšoviga kohtuma ja andma isikliku garantii, et Soome välispoliitiline kurss ei muutu. Pärast seda õppetundi ei nimetanud Kekkonen järgmise 20 aasta vältel ühtegi sellist valitsust, mille koosseis oleks võinud viia konfliktid idanaabriga (Haataja 1992: 398–402, 420; Häikiö; *Itsenäinen Suomi*. 1987: 220–222).

⁵Hiljem abiellus üks Kekkoneni kaksikpoegadest soomerootslasest Fagerholmi tütreaga.

Järgmine õppetund saadi 1961. aastal presidendivalimiste eel. Sisepoliitiline opositsioon Kekkoneni vastu oli nii tugev, et sotsiaaldemokraadid ja parempoolsed leidsid ühise presidendikandidaadi, õiguskantsler Olavi Honka. Siis esitas Nõukogude Liit Soomele noodi, sest maailmapoliitiline situatsioon olevat muutunud Berliini kriisi tõttu ohtlikuks. Soomet ähvardas oht libiseda Varssavi pakti sõjalisse blokki. Kekkonen lahendas kriitilise olukorra järjekordselt oma isikliku läbirääkimistehnika abiga. Välispoliitilisel kriisil oli ka sisepoliitiline mõju: Olavi Honka loobus kandideerimisest ja Kekkonen valiti 1962. aastal teist korda presidendiks. Alles siis hakkas Kekkoneni sisepoliitiline jõud kõigutamatuks muutuma (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 226–229).

Mis puutub Soome ühiskonnakorraldusse, siis selles Kekkonen venelastele järele ei andnud. Ta pidas 1960. aastal Nõukogude Liidu saatkonnas oma 60. sünnipäeva auks korraldatud õhtusöögil järjekordse jahmatavalt julge kõne. Kekkonen rääkis nendest maailmalõpuprohvetitest, kelle ennustuse kohaselt koostöö Nõukogude Liiduga muudab Soome ajapikku sotsialistliku bloki osaks ja lõpuks kommunistlikuks riigiks. Kekkonen arvas teisiti: “Mina olen veendunud selles, et kui ka terve ülejäänud Euroopa muutub kommunistlikuks, jääb Soome traditsioonilise põhjamaise demokraatia põhjale, kui Soome rahva enamus nii soovib, nii nagu mina usun.” Võõrustajate hulgas istus Nõukogude Liidu kommunistliku partei sekretär Hruštšov, kes olevat pidulauas kommenteerinud oma külalise seisukohavõttu: “... kui nad ei taha, siis nad ei taha.” Kekkoneni seisukohavõtu ajal oli ülimalt aktuaalne Soome integreerumine loomisjärgus olevate Lääne majandusorganisatsioonidega. Kekkonen surus läbi selle riigi majanduselule ülitähtsa küsimuse ning Soome integreerus lõplikult Lääne-Euroopa majandusstruktuuridega (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 223–225, 257–258, 261).

Välispoliitika valdkonnas oli Kekkoneni kaugemaks sihiks saada Soome erapooletuspoliitikale nii Ida kui ka Lääne heakskiit. Hruštšovi sula ajal aktsepteeris Nõukogude Liit kommünikeede ja kõnede tasemel Soome erapooletust ja 1961. aastal õnnestus Kekkonenil hankida riigivisiitide tulemusena ka Inglismaa ja USA avalik tunnustus. USA visiidi ajal pidas Kekkonen oma järjekordse hiilgava kõne, mis mõjus J. F. Kennedyle väga soodsalt. Lombi

taga loobus Kekkonen idaliturgiast ja kasutas läänemaailma termineid. Ta väljendas Soome paradoksi täiesti selgelt: Soomel on seda paremad võimalused arendada koostööd Läänega, mida paremini õnnestub Nõukogude Liitu veenda selles, et Soome on rahu pooldav naaber. Väga osavalt põimis Kekkonen kõne lõpuks mõtte Georg Washingtoni lahkumiskõnest, milles USA riigi asutaja hoiatas sellise poliitika eest, mis põhineb kinnistunud vastumeelsusel mõne rahvuse suhtes! (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 216, 226, 228.)

1960. aastatel muutus Soome enneolematu kiirusega: kümne aastaga loobus 600 000 inimest põllumajandusest ja rändas linna. Muutus ka poliitiline maastik. 1966. aasta valimistel võitsid vasakpoolsed parteid ja kultuurielu hakkas radikaliseeruma. Uue valitsuse moodustasid keskparteiks muutunud maapartei, sotsiaaldemokraadid ja kommunistid (ning sotsiaaldemokraatidest lahku löönud väikefraktsioon). 1930. aastate lõpu "punamullavalitsust" oli juhtinud maapartei, nüüd tõusid liidripositsioonile sotsiaaldemokraadid. See valitsus ja need arengutendentsid tähendasid Kekkonenile tema ammuse soome rahva konsolideerumisunistuse realiseerumist (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 228–229, 243–244). Presidendiametisse astudes oli ta nentunud: "Minu tegevuse siiras mõte on tegutseda maa ja rahva üldiseks hüvanguks (*kokonaisedun parhaaksi*), aga mu süda on soe nendele aadetele, mille heaks olen aastakümned töötanud." Tema jaoks oli "vaese inimese asi" endiselt oluline küsimus (Haataja 1992: 420).

Konsolideerimiskavatsuste ring sai sümboolselt täis Kekkoneni kõnes, mille ta pidas Ostrobotnia majas oma vana akadeemilise organisatsiooni Pohjois-Pohjalainen Osakunta juubelil 1967. aastal. Nagu oma nooruseski, usaldas ta jälle üliõpilaste õlgadele tähtsa ülesande. Presidendi arvates oli 1960. aastate suureks ülesandeks liita kommunistid tegusaks Soome ühiskonna osaks. Toore jõu ja vägivalda aeg oli möödas, nüüd oli aeg küps selleks, et ideoloogiad võistleksid majanduses ja vaimuelus. Seda julgus presidendi arvates proovida see, kes usub oma aadete elujõulisusse. Lisaks tegi president vanemate kodanlaste jaoks ennekuulmatu avalduse: "Soome on kommunistidele niisama armas isamaa kui teistelegi soomlastele." See kõne oli Kekkonenilt järjekordselt julge trikk. Ostrobotnia ja PPO olid traditsioonilised isamaalis-

se kantsid, kelle meelest kommunism oli seni tähendanud midagi isamaalisusest väljaspool olevat. Üliõpilaskond aga oli radikaalseerumas ja akadeemiline vasakpoolsus hakkas tuult tiibadesse koguma. Selles kõnes arendas Kekkonen oma rahvusliku konsolideerimise teesi lõpuni: revolutsioon lämmatatakse sellega, et kommunistid hakkavad kandma omalt poolt vastutust sellesama Soome riigistruktuuri eest, mida nad tahavad pöörata.⁶

Soomest hakkaski 1960. aastatel jõudsalt arenema põhjamaiselt ühtlane heaolühiskond, mis kaugemas perspektiivis jättis järjest vähem sotsiaalset pinnast poliitilistele äärmustele (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 263, 289). Rahvusvaheliselt ja sisemiselt stabiliseeruv Soome positsioon, eriti erapooletuspoliitika aktsepteerimine, andis Kekkonenile võimaluse hakata teostama oma teisiigi noorusaastate ideaale. Nüüd hoidis Soome riigitüüri mees, kes tundis siirast huvi hõimumaa Eesti vastu (*Suomi* 1994: 256–257). AKSi põlvkonna unistus Soome Eesti-sõbralikust riigipeast oli realiseerunud. Ainult et Eesti polnud enam iseseisev riik. . .

6. KEKKONENI MITTEAMETLIK VISIIT ENSVsse 1964. AASTAL

6. 1. Kaheksa aastat ettevalmistustööd

Enam ei tulnud kõne alla Kekkoneni põlvkonna noorusaegade dogma, et Soomet ja Eestit ühendab ühine välisvaenlane ehk Nõukogude Liit. Aga traditsiooniline Soome-Eesti suhete rahvuskultuuriline rõhuasetus polnud Soomes veel devalveerunud kaitsepoliitilise konseptsiooniga samas tempos. Kuigi Kekkonen oli oma sotsiaalse mõtlemise poolest suhteliselt vasakpoolne, polnud ta internatsionalist, vaid natsionalist (*Uino* 1985: 390–392). Pärast Teist maailmasõda kujundas Soome kultuuri- ja ülikoolielu palet märgatavalt Kekkoneni põlvkonnakaaslastest kunagiste AKSi liikmete tegevus. Näiteks olid 1966. aastal *Kes*

⁶Tarkka on iseloomustanud Kekkoneni kõnet kui "surma suudlust" kommunistidele (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 244).

on kes?-teatmeteose (Kuka kukin on?) järgi viie ülikooli ja kõrgkooli rektorid ja 104 professorit endised AKSi liikmed (Alapuro 1973: 179).

Selle vanema põlve väärtusi hakkas akadeemiline noorsugu revideerima 1960. aastate keskpaiku. Paradoksaasel kombel toimus Kekkoneni Eesti rahvuskultuuri toetuseks mõeldud ja hõimurahvaste keelesugulusest hingestatud riigivisiit just siis — 1964. aastal —, kui Soome juba seisis uue rahvusvahelise ja modernse ajastu lävel. Varsti hakkas soome üliõpilasi tõmbama Nõukogude Eestisse hoopis nõukogulikkus ehk sotsialism, mitte eestlus ehk keelesugulus (Haataja 1992: 472–474).

Kekkonen ja tema Eesti-visiidi ideeline taustarühm, mis koosnes 1932. aastal AKSist lahkunud meestest, lähenes sotsialistlikule ENSVle veel traditsiooniliselt rahvuskultuuri pinnalt, mitte pealesõjaaegse Soome ja Nõukogude Liidu ametliku rahuõpruse raames. Kekkoneni suhted Nõukogude Liidu juhtkonnaga rajanesid intellektuaalsetel kaalutlustel (*Itsenäinen Suomi*. 1987: 293), aga suhe Eestiga oli intiimsem. Kekkonen nentis peale visiiti: “[---] põlvkonnale, mille hulka mina kuulun [---] meie jaoks oli Eesti ja Ungari küsimus tunnetega seotud asi” (Suomi 1994: 257). Niisugune lähenemisviis oli aga täielikus ebakõlas (peaaegu kakofoonia) dogmaga, mis valitses Nõukogude Liidus ja ENSV parteijuhtkonnas. Nende ametlik ideoloogia välistas Soome-Eesti hõimusuhete eristaatuse: kõik Nõukogude Liidu rahvad on ju omavahel vennasrahvad, mitte aga keelesugulased soomlased ja eestlased.

Peale semiootiliste tõkete lahutas Soomet ja Eestit pärast 1944. aastat konkreetne, lausa ületamatu Ida ja Lääne piir. Üheteistkümne ja poole aasta vältel, 1944. aasta sügisest kuni 1956. aasta kevadeni, ei saanud ükski Soome kodanik luba Eesti külastamiseks! Selle karantiiniperioodi vältel külastasid Soomet ainult mõned üksikud ENSV eestlased Nõukogude Liidu delegatsioonide koosseisus. Soome kunagiste hõimutegelaste hulgas valitses arvamus, et Soome ja Eesti NSV erinev ühiskonnakorraldus välistabki jäädavalt igasuguse omavahelise suhtlemise. “Sotsialistlikuks” muudetud Eesti kohta saadi väga vähe informatsiooni, aga sellegi alusel oli põhjust karta kõige hullemat: Eesti venestumist nii immigratsiooni kui ka poliitilise kasvatuses kaudu. Ku-

nagiste hõimutegelaste hulgas asendas Eesti-suhteid läbikäimine Läände põgenenud eestlastega, eriti 1950. aastatest alates (Niini-vaara 1988: 164–170; Salokannel 1998: 45–46).

Üks agar väliseestlastega suhtleja oli likvideeritud Soome-Eesti Seltsi sekretär, soome-ugri etnoloogia professor, akadeemik Kustaa Vilkuna (1902–1980), kes samas oli Kekkoneni lähedane sõber ja parteikaaslane. Vilkunat on õigustatult nimetatud Kekkoneni “propagandapealikuks”, ideoloogiliseks nõunikuks, kes näiteks 1950. aastate esimesel poolel osavalt kujundas tulevase presidendi imagot (maaliidu) toetajatele võimalikult ligitõmbavaks. Vilkuna oli meisterlik sõnaseadja, kes teadis, kus mida ja mismoodi öelda ning eelkõige — mida ütlemata jätta. Asjata polnud Vilkuna Teise maailmasõja aastatel Soome riigitsensuuri juhataja (*Neljätuhatta*... 1991: 348–350).

Kui Kekkonen valiti esimest korda presidendiks 1956. aasta kevadel, hakkasid uuele riigipeale kui Kremli usaldusisikule paotuma seni hermeetiliselt suletud ukсед. Kekkonen saatis kohe Nõukogude Liitu pinda sondeerima kaks nn rahvusteaduste esindajat: oma parema käe Vilkuna ja folklorist Väinö Kaukoneni. Vasakpoolsuse tõttu erines Kaukonen teistest vanadest Soome-Eesti suhete arendajatest kapitaalselt ja Kremlile seatud peibutus andis soovitud tulemuse. Esimeste soomlastena pärast sõda said Vilkuna ja Kaukonen loa külastada Nõukogude Eestit, Tallinna ja Tartut. Eestis demonstreeris Vilkuna kartmatult oma tõelisi sümpaatiid: Stalini ajal represseeritud Friedebert Tuglasele kui tähtsale soome kultuuri vahendajale anti tema 70. sünnipäeva puhul üle Soome Kirjanduse Seltsi (*Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*) tervitus. Vilkuna ja Kaukonen külastasid Tartu ülikooli, kus nende auks korraldati vastuvõtt, ja Tallinna Teaduste Akadeemiat (Herlin 1993: 281; Vilkuna 1956).

Ajakirja-artiklis võttis Vilkuna reisimuljeid kokku järgmiselt: “Oleks soovitav, et omavahelist suhtlemist võiks jätkata ja laiendada, sest sellest oleks kasu meile mõlemale.” Külaskäik oli andnud teaduse ja kunsti vallas “palju rohkem”, kui ta kunagi oli “julgenud loota”. Ta oli saanud palju “iseäralikke” (*merkillinen*) elamusi ja kaks kohvritäit rahvusteaduste publikatsioone (Vilkuna 1956: 15). Professorite Vilkuna ja Kaukoneni 1956. aasta kevadel toimunud Eesti-reisi võib õigustatult pidada president Kekkoneni

ni 1964. aasta Eesti-visiidi prelüüdiks, sest mõlema külaskäigu komponendid olid samad: tutvuti Eesti NSV rahvusteaduste ja -kultuuri institutsioonidega ja prooviti taastada Soome ja Eesti läbilõigatud teadus- ja kultuurisuhteid.

Pärast Vilkuna ja Kaukoneni visiiti avanes ENSV Soome (kultuuri)delegatsioonidele, kuid väga piiratud kujul. Reisisi Lenini-gradiga kaudu rongiga, aga mitte otse üle Soome lahe. See oli vägagi sümbolne käänak, mis meenutas igale reisijale, et ENSVd juhitakse idast. Seetõttu varjusurmast tärkavad Soome-Eesti suhted tekitasid Välis-Eestis peale uudishimu ka palju negatiivseid emotsioone, sest seal peeti suhtlemist okupeeritud Eestiga moraaluks järeleandmiseks Vene okupantidele (Niinivaara 1988: 181–183).

Kekkonenil oli iseloomulik võime mõelda iseseisvalt ja näha laiemaid perspektiive, milleks enamik tema kaasaegseid polnud suuteline. Ta mõtted oli lennukad, aga nende realiseerimisel oli ta praktiliselt maalähedane. Suletud ENSV oli tema jaoks väljakutse, mitte loodusseadus. Asjata polnud ta juba 1928. aasta jäljetonis kirjutanud, et sihikindlale valitsejale muutub võimatu võimalikuks. Soov otsida lähemat kontakti hõimurahvaga oli Kekkonenil juba ammu, aga selle täitmiseks tegi ta otsustava sammu 1958. aastal oma esimesel ametlikul riigivisiidil Nõukogude Liitu. Kekkonen palus võimalust külastada ENSVd, aga selle asemel viidi ta hoopis Sverdlovskisse ja Usbekistani! Kekkonen nentis, et kuigi riiklikul tasemel tuleb vastu sein, võiks mitteametlikul teel ehk tõketest mööduda. 1930. aastate lõpul oli ta edendanud Soome ja Eesti kultuurisuhteid, paarkümmend aastat hiljem oli samasugune apoliitiline suundumus veelgi vajalikum (Herlin 1993: 450; Suomi 1994: 257).

Kui Kekkonen, Nõukogude Liidu soosikkandidaat, valiti 1962. aastal teist korda Soome presidendiks, nägi tema sõber Vilkuna järjekordselt soodsat momenti Eesti-suhete arendamiseks, nagu see oli olnud 1956. aastal. Vilkuna hakkas koostöös Kekkoneniga ette valmistama presidendi külaskäiku ENSVsse (Herlin 1993: 303). Viimaks õnnestus saavutada otsekontakt Nõukogude Eesti parteijuhtidega. Soomet külastas 1963. aasta suvel ENSV Ülemnõukogu esimees Aleksei Müürisepp, kes esitas Kekkonenile ammu oodatud kutse külastada Nõukogude Eestit (Saarenheimo 1989: 4).

Kuigi sageli on eelkõige väliseestlaste hulgas avaldatud arvamust, et Kekkonen tegi visiidi Nõukogude Eestisse Kremli poliitilisi sihte kannupoisina teenides — riigipea külaskäiku võidi tõlgendada kui Eesti okupatsiooni avalikku aktsepteerimist (*Vaba Eesti Sõna*, 19. 03. 1964), — ei osutu see hinnang lähemal uurimisel adekvaatseks. Kõigepealt lähtus president Kekkonen eelkõige sellest, mis oli (tema arvates) Soomele kasulik. Teiseks oli ta terve elu olnud estofiil, ühtlasi Soome-Eesti Seltsi pikaajaline esimees. Kolmandaks tuleb arvesse võtta, et külaskäik Nõukogude Liitu polnud vaid Kekkoneni kinnisidee, mille saavutamiseks president pidi tegema kaheksa (!) aastat lobitööd oma idavõrgustiku kaudu. Arvatavasti tegi külaskäigu võimalikuks eelkõige Kekkoneni hea läbisaamine Nikita Hruštšoviga, mis põhines kahe üllatuslikke žeste armastava iseloomu omavahelisel sümpaatial (Suomi 1994: 261, 264–268). Võib arvata, et Kekkonenil õnnestus Hruštšovis tekitada tunne, et külaskäik oleks Kremstile kasulik nii Soome-Nõukogude Liidu suhete aspektist kui ka laiemalt. Aga kahtlemata polnud Kekkoneni Soomele mõeldud kasu seesama, mida taotles Nõukogude Liit. Et Hruštšov varsti juhipositsioonilt kõrvaldati, jõudis Kekkoneni visiit Eestisse realiseeruda peaaegu viimasel hetkel.

(Järgneb)

LAIUD MÄLESTUSTE MERES

Boriss Mirkin

Tõlkinud Viktor Masing

EESTLASED

Suhted teadlaste vahel on paraku üpris keeruline nähtus. Elutark Veera Aleksandrova¹ ütles mulle kord, et tõelisel teadlasel ei olegi sõpru — on vaid õpilased ja vastased. Küllap see nii on, sest ajapikku sattusin vastuollu [kõikide juhtivate geobotaanikutega:]

Raamatust *Островки архипелага “Память”*. ТОЛЬЯТТИ 1999. 64 с.

¹Veera Aleksandrova (1910–1989), bioloogiadoktor, geobotaanik ja arktiliste alade (tundrate, metsatundrate, polaarkõrbete) taimkatte uurija. Paljutsiteeritud raamatute *Taimkatte klassifitseerimine* (Leningrad 1969) ja *The Arctic and Antarctic: Their Division into Geobotanical Areas* (Cambridge 1974) autor. Juba üliõpilasena hakkas osalema arktilistel ekspeditsioonidel, nende käigus läbis esimese naisena rannast rannani Novaja Zemlja saare. Muusikahuviline, kauni lauluhäälega. On viibinud korduvalt Eestis. Toetas paljude andekate noorte teadlaste esiletõusu, aga temalegi said vastumeelseiks Boriss Mirkini pealekäivad ja enesekindlad arvamused taimkattete teooria küsimustes, milles Veera Aleksandrovat peeti 1970. aastatel vaieldamatuks autoriteediks. *Siin ja edaspidi Hans Trassi joonealused märkused.*

Nitsenko² ja ta sõpruskonnaga, Aleksandrovaga, Lavrenkoga³. Minu suhted T. Rabotnoviga⁴ võnkusid vastavalt sellele, kas ta tunnistas mind või tõukas eemale.

Sellel taustal oli vaid üks rühm kõrgelt kvalifitseeritud asjatundjaid, kes suhtusid minusse pidevalt hästi. Enne Nõukogude Liidu lagunemist aitasid nad mul vastu pidada pidevas vastasseisus sellel alal juhtiva Botaanika Instituudiga ja ta liidritega, esijoones V. Vassilevitšiga⁵. Need olid eestlased.

²Andrei Nitsenko (1912–1972), geobotaanik ja sooteadlane, Lenini-gradi Ülikooli professor. Mirkin pidas teda oma õpetajaks, aga oskas ometi temagagi tülli minna. Nitsenko oli kõrgete vaimsete võimetega kultuurilembene teadlane (armastas klassikalist muusikat, luuletas). Tema intellekti eripäraks oli äärmuseni teravdatud loogikataju, mis viis ta nii mõnegi täiesti formalistliku järelduseni koosluste klassifikatsiooni küsimustes. Nitsenko oli suveräänne mõtleja, kellele ei meeldinud nõukogude teadusele nii tüüpiline autoriteetide ees kummardamine. Ta tegi näiteks mõningaid märkusi tolleaegse geobotaanika juhi Vladimir Sukatšovi (1880–1967) vaadete kohta ja teenis sellega kõigi “sukatšovlaste” pahameele.

³Jevgeni Lavrenko (1900–1987), NSVL Teaduste Akadeemia akadeemik, Euraasia ariidsete alade floora ja taimkatte uurija, taimegeograaf, geobotaanik, taimkatte kaardistaja. On kahel korral viibinud Tartus, tutvudes botaaniliste asutuste ja uurimistödega. Oli suurepärase klassikalise muusika tundja, suure plaadikogu omanik. Esiolgu suhtus Lavrenko üliaktiivsesse Mirkinisse pooldavalt, aga kui viimane julges kritiseerida “geobotaanika jumalat” Sukatšovi, hakkasid Lavrenko hinnangud muutuma jahedamaks ja lõpuks vaenulikuks.

⁴Tihhon Rabotnov (sünd. 1904), geobotaanik, ökoloog, üks populatsiooniõpetuse (demökoloogia) tuntumaid arendajaid, Moskva Ülikooli professor, pidas veel üheksakümne viie aastasena loenguid(!). Eesti botaanikute suur sõber. Mitme kõrgkooliõpiku autor, üks neist avaldati hiljuti Saksamaal. Rabotnovi korteris said paljud eesti taimeteadlased lahkelt ulualust. Rabotnovil kujunesid Mirkiniga keerulised suhted. Ühelt poolt hindas ta kõrgelt Mirkini huvide mitmekülgisust, tema meeletut produktiivsust, teisalt aga ei jäänud sellele targale mehele märkamata ka Mirkini mõningane heitlikkus ja pealiskaudsus. Siit tekkis umbusk Mirkini suhtes.

⁵Vladislav Vassilevitš (sünd. 1935), geobotaanik, bioloogiadoktor, Teaduste Akadeemia Botaanika Instituudi teadur, asedirektor, juhtiv-

Kord aspirandina juhtusin kuulama NSVL TA Botaanika Instiituudi geobotaanika osakonna seminaril V. Masingu ettekannet. V. M., tollal (1961) noor ja vuntsideta, rääkis, kuidas perfokaardid soodustavad geobotaanilise andmestiku läbitöötamist ja kirjanduse leidmist. Tollal, arvutite-eelsel ajastul olid perfokaardid ja paar kudumisvarrast heaks abivahendiks materjali kiirel töötlemisel.

Pärast seda ettekannet hakkasid kõik saputama perfokaarte. Meie Ufaas asusime eriti aktiivselt selle kallale, sest olime seni tagajärjetult püüdnud intuiitiivselt modelleerida taimede koosinemist või vältimist, et selle alusel luua objektiivsemat taimekoosluste klassifikatsiooni. [---]

Perfokaarte toodeti Eestis. Kord tõi Toomas Frey meie konverentsile neid terve kastitäie. Hiljem tellisime neid ise. Kuni personaalarvutite tulekuni "istusime" kõik perfokaartidel.

Sama V. M. ettekande ajal võttis sõna ka TÜ geobotaanika kateedri juhataja Hans Trass. Tollal ma ei aimanud, et eestlased ja Eesti saavad üheks peamiseks teguriks meie ellujäämises pideva konflikti olukorras selle ala juhtivate jõududega.

Eestis oli oma geobotaaniline koolkond, kõik eeldused koolkonna arenguks. Teadusliku kontseptsiooni originaalsus, trükitoodangu küllaldane produktiivsus ja "populatsiooni normaalne struktuur", kus vanemaid "isendeid" jooksvalt vahetasid välja nooremad (Nõukogude perioodi korra gerontokraatias oli see harukordne erand).

Eestlased olid korraga nagu NSV Liidus ja samal ajal väljaspool seda. Igaks [botaanika] kongressiks andsid nad välja ingliskeelse kogumiku. Ka muid kogumikke anti välja inglise keeles. Nendega ei vaieldud; neid arvestati.

Eestis kaitsti dissertatsioone, mida Venemaal ei võetud ette kui teoreetiliselt vaieldavaid. [Tartu Ülikoolis] kaitsesid oma väite-

teadur. Paljutsiteeritud raamatute *Statistilised meetodid geobotaanikas* (Leningrad 1969) ja *Ülevaade teoreetilisest fütotsönoloogiast* (Leningrad 1983) autor. Tunnetas esimesena perifeerias töötava Mirkini ohtu tsentraalse Botaanika Instituudi (BIN) autoriteedile.

kirju V. Vassilevitš, V. Ipatov⁶ jt. Seal toimus ka minu teistkordne doktoridissertatsiooni kaitsmine; samuti kaitses seal kümmekond mu õpilast.

Ma armastasin eestlasi, kuid siiski ei tundnud end Tartus mu-gavalt. Olin ju nagu osa sellest maast, mis sundis eestlastele peale oma elulaadi. Tundsin pidevalt, et põhjendatult ei armastata siin meid, venelasi. Eestlasest kaaslane oli vajalik ka Tartu kauplus-tes ja restoranides. [Minu abikaasa] Naumova ei saanudki enne kaitsmist juuksuril soengut teha lasta.

Minu lähetused Tartusse ei kestnud üle kolme päeva. Kui Tartu—Leningradi bussis taas Vene piiri ületasin, hingasin ker-gendatult. Mul oli Eestis piinlik olla venelane.

“Minu” aja kolm juhtivat botaanikut Eestis — H. Trass, V. Ma-sing ja T. Frey — olid väga erinevad. H. Trass oli erakordselt mitmekülgne ja artistlik, kuid detailides teatava määrani pealis-kaudne. Tema põhiline eriala on lihhenoloogia (samblikuteadus), kuid hobi, mis on talle toonud laialdase tuntuse, on teaduse aja-lugu. 1976. aastal välja antud *Geobotaanika ajalugu ja praegus-aegsed arengutendentsid* on mulle käsiraamat tänapäevani. Mu enda viimane suur raamat, mis kirjutatud koos L. Naumovaga — *Teadus taimkattest* — on tegelikult H. Trassi historiograafiliste arenduste jätk. Ta ise pole viimasel aastakümnel seda teemat “vedanud”, kuid tema analüüs 1970. aastani on sügav ja printsi-piaalne.

Trass, olles Nõukogude Liidus nagu “teispool piiri”, andis (tolle aja kohta) küllaltki julgeid hinnanguid taimkatteteaduse po-litiseerimisele 1930. aastail. Trassi *Geobotaanika* peamine voorus on siiski see, et selles unikaalses teoses on üldistatud tohutu aines taimkatte uurimise kohta Venemaal ja mujal maailmas [XIX sa-jandil ja XX sajandi seitsmekümnendate aastateni].

Trassil oli professionaalne muusikaharidus ja ilus hääl, bariton. Noorena oli ta isegi teatrilaval esinenud. Trassi artistlik loomus avaldus kalduvustes mitut laadi seiklustele. Me saime temaga

⁶Viktor Ipatov (sünd. 1930), geobotaanik, Leningradi Ülikooli pro-fessor, kaitses doktoritööd Tartu Ülikooli nõukogu ees 1971. aastal (opo-nendid olid Veera Aleksandrova, Viktor Masing ja Toomas Frey). Geo-botaanika kõrgkooliõpiku autor.

lähedaseks pärast minu esimest kaitsmist.⁷ Ta tahtis näha, kuidas see kõik toimub, sest tema dissertatsiooni kaitsmine pidi toimuma samas nõukogus.

Igal kohtumisel istusime lauas. Tartus olles viibisime vastavalt kohalikule tavale õhtu jooksul mitmes kohvikus või restoranis. Mõnigi kord laulsime koos, kuigi Trassi koolitatud baritoni taustal kõlas minu häälitsemine tundelise isetegevusena. Sageli laulsime koos vangistatud juudamaalaste laulu G. Verdi ooperist "Nabucco". Oma kirju Trassile allkirjastan tänini "Sinu Boriss Nabucco". Juhtus isegi selline naljakas lugu, et kord taimkatte klassifikatsiooni konverentsil [Ufaas] sõnas Trass koosoleku juhatajana: "Sõna saab Boriss Mihhailovitš Nabucco, vabandust, Mirkin."

Kõikidel bankettidel laulis Hans joodeldades tiirooli laule või esitades Mario Lanza ameerika romanssi "Be my love". Banketil pärast konverentsi Ufaas polnud tal õiget laulutuju. Ta istus süngelt nurgas. Kui leedulased alustasid rahvuslikku kükitamistantsu, istusin Hansu kõrvale ja ütlesin:

"Loengutel olin sind iseloomustanud kui toredat viikingit (ta on tõesti pikk ja sale), kui romantikut, lauljat. Ja siin sina kõssutad nurgas kui vanatoi. Palun, laula midagi!"

Trass tõusis järsku püsti ja lausus: "Laulan."

Vahepeal olid leedulased lõpetanud kükitamismängu. Geobotaanilise vennaskonna (eriti õeskonna) tuju tõusis. Baškiir Ganturin mängis rahvuspilli kuraid.

"Laulab Hans Trass."

Aplaus. Siis vaikus. Hans küsis nõudlikult: "Objekt?"

See tähendas, et oli vajalik ilus naine, kellele pühendatakse tema laul. Kuulsat geobotaanikut-lauljat kuulama tulnute seast otsisin neiu Galja (kes oli tõesti tollal väga kena).

⁷Boriss Mirkin kaitses oma esimest doktoritööd Leningradis NSVL Teaduste Akadeemia V. L. Komarovi nimelise Botaanika Instituudi (BIN) nõukogu ees 1968. aastal ja kukutati läbi. Teistkordne kaitsmine toimus Tartu Ülikooli doktorinõukogu ees 1972. aastal (oponendid olid J. Lavrenko, L. Laasimer ja H. Trass, hääletamise tulemus 13:1).

Hansu silmad löid särama. "Be my love" õnnestus nii kui ei kunagi varem.

[---]

Viktor Masing oli hoopis teist laadi inimene. Ta ei olnud artistlik nagu Trass, ei võinud kannatada lärmi, oli peaaegu karsklane ja meie valjud lõbutsemised Hansuga peletasid teda. Mäletan, et kord hotellis "Kodrõ" konverentsi ajal Kišinjovis valis ta kaugema numbritoa, kui nägi meid koos.

Kõigist eestlastest oli Masing kõige "ufaameelsem". Ta oli meie külaliseks kolm korda.

Pealegi oli Masing kõige sügavam ja entsüklopeedilisem.

Ta oli eestikeelse kolmeköitelise ülikooliõpiku *Botaanika* [peamisi] autoreid, paljude entsüklopeediaartiklite koostaja. Tema sulest pärineb hulk artikleid ja raamatuid soode kohta.

Liigutav oli Masingu pikaajaline sõprus Marina Botšiga,⁸ keda Aleksandrova pidas [Botaanika Instituudi] geobotaanika osakonna kõige targemaks naiseks. Nad naljatasid suurepäraselt koos ja kirjutasid raamatuid. Mitu korda olin selle paari seltskonnas ja nende siiralt sõbralikud suhted vaimustasid mind. Muide omandas Marina Botš küpses eas inglise keele ja võttis omaks Braun-Blanquet'⁹ meetodi. Tavaliselt õnnestus see vaid noortel

⁸Marina Botš (1931–1998), bioloogiadoktor, sooteadlane, avaldas koos Viktor Masinguga raamatu *NSVL soode ökosüsteemid* (Leninigrad 1979) ja mitmeid artikleid soode looduskaitse kohta, sealhulgas maailmaülevaates *World Ecosystems*, 4B (Amsterdam 1983).

⁹Josias Braun-Blanquet (1884–1980), geobotaanik, ökoloog, flo-rist. Rajas 1928. aastal Prantsusmaal Montpellier's geobotaanilise uurimisjaama (*Station Internationale de Géobotanique Méditerranéenne et Alpine*, S. I. G. M. A., siit kõikide Braun-Blanquet' õpetuse järgijate nimetamine sigmatistideks). Oli Euroopas kõige mõjukama Zürichi—Montpellier' koolkonna looja ja kauaaegne juht. Lõi õpetuse karakter- ja diagnostilistest liikidest kui taimkattetüksuste (assotsiatsioonide jt) kirjeldamist ja objektiivset eristamist võimaldavast rühmast. Sigmatis-tide mõjul hakati taimkatteteaduses analoogiliselt taimesüsteematiikaga nõudma süntaksonoomiliste reeglite täitmist, autorite näitamist iga asotsiatsiooni või teise üksuse nime järel jne. Tema kuulsaim raamat on *Pflanzensoziologie* (Wien—New York 1964). Braun-Blanquet oli taimkatteteaduses üks eredamaid ja produktiivsemaid isiksusi, teda on

uurijatel, kelle aju polnud risustatud "formatsioonide" ja "assotsiatsioonidega", mis koosnesid kahe dominandi kombinatsioonidest. Paraku on Marina Botš juba lahkunud "paremasse ilma".

Masing kirjutas ka teadusajaloolisi ülevaateid nõukogude geobotaanikast, sealhulgas esimese selletaolise inglise keeles ühes kõige mainekamas Euroopa ajakirjas.

Toomas (hüüdsime teda Tom või Tommi) Frey on jällegi täiesti ebatavaline isiksus. 31-aastaselt sai ta kandidaadiväitekirja eest oponendi V. Aleksandrova ettepanekul kohe teaduste doktori kraadi.¹⁰ Tollal olime kõik vaimustuses Tommist, kes suurepäraselt tundis matemaatikat ja väliskirjandust. Ta oli lahke ja seltsiv ning nagu Trasski ei põlanud laudkonnas pitsi viina. Isegi Tommi jutule saamist peeti suureks auks.

Paraku lahkus Tommi sellise hiilgava tähelelennu järel orbiidilt. Miks see juhtus, on raske mõista. Ta lakkas avaldamast teadustöid, hakkas uues Eestis riigimeheks ja hiljem taandus maale talupidajaks.¹¹ Ühest kummalisest episoodist, mil ta esines oponendina L. Naumova kaitsmisel, räägin allpool lähemalt.

nimetatud taimetsotsioloogia Linné'ks. Boriss Mirkin tutvus põhjalikumalt Braun-Blanquet' vaadetega kuuekümnendate aastate keskel. Sel ajal suhtuti nõukogude geobotaanikas Braun-Blanquet'sse umbusklikult, kui "ideoloogiliselt võõrasse". Mirkinil jätkus julgust koosluste kvalifikatsiooni küsimustes kritiseerida peaaegu ainuvaldavalt dominantliikide rakendamise printsiipi. Nende asemel hakkas ta jõuliselt propageerima informatsioonitäpsemate diagnostiliste liikide kasutamist (mis muide oli eesti taimkatteteaduses tavaks kolmekümnendatest aastatest peale). Braun-Blanquet' süsteemi rakendas Mirkin esimesena Siberi ja Mongoolia taimkatte klassifitseerimisel.

¹⁰1968. aastal, pärast Toomas Frey edukat kandidaadikraadi kaitsmist tehti kaitsmisnõukogul üksmeelne otsus, et Frey väärib dissertatsiooni originaalsete tulemuste eest doktorikraadi. Tehti vastav taotlus Moskvas asuvalle Kõrgemale Atestatsioonikomisjonile. Luba saadi ja nii oli Toomas Freyst saanud noorim bioloogiadoktor kogu tollases Nõukogude Liidus.

¹¹Toomas Frey oli aastatel 1990–1991 Eesti keskkonnaminister. Praegu on ta EPMÜ Metsandusteaduskonna metsakasvatuse instituudi ökoloogia ja keskkonnaseire korriline professor. Ta organiseerib ökoloogiakonverentse ja -päevi, avaldab ökoloogilisi artikleid jne. Viimati

Veidi enne Nõukogude Liidu lagunemist süttis Martin Zobeli täht. Nüüd on ta juba ammu maailmanimega teadlane. Teised noored anded Eestis pole sellist taset nagu Martin veel saavutanud.¹²

Eestlastel õnnestus säilitada teadustöö kõrge tase ja tagada sujuv põlvkondade vahetus. On ju väikesel maal nišše ka teadlastele napilt. Mõlemad akadeemikud — Trass ja Masing — läksid pensioniea saabudes kohe erru, konsultantideks. Nad esindavad Skandinaavia tüüpi teadlasi, kes on erudeeritud ja täpsed.

[---]

“Eestlaste dessandid” meie skandaalimaigulistele konverentsidele Ufaas taimkatte uurimise kvantitatiivsete meetodite ja klassifikatsiooni küsimusis olid meile tõsiseks abiks. Eriti aitasid meid Masing ja Frey 1974. aastal, kui Vassilevitš (TA Botaanika instituudi juhtivteadur) püüdis meid esmakordselt rünnata ja oma autoriteediga lüüa.¹³

Resolutsiooni koostamise ajal toetasid meid mõlemad eestlased. Muide toimus tookord (nagu alati pärast konverentsi) Baškiiri ülikooli peahoone mansardkorruse sööklas väga soe sõprusõhtu. Masing ja Frey pidid lahkuma lennujaama, kuid lend lükati edasi ja meie külalised tulid taksoga pidu jätkama.

Kui soojalt eestlased meisse suhtusidki, muutusid nad jalamaid jahedaks, kui kaalul oli teadustöö kvaliteet. Mingeid mõõndusi teaduslikule süümele baltlased ei tunnistanud.

avaldas ta enamikule ökoloogidele ootamatult monograafia *Lumikeskond* (Tartu 1998).

¹²Martin Zobeli kõrval on rahvusvahelise tuntuse saavutanud siiski ka mitmed teised noorema ja keskmise põlvkonna taimkatteteadlased ja ökoloogid (Jaanus Paal, Kristjan Zobel, Kalevi Kull, Olevi Kull, Ülo Niinemets jt).

¹³Vladislav Vassilevitši ja Boriss Mirkini vastasseis algas tegelikult mitu aastat varem, kui Mirkin hakkas kritiseerima BINi juhtimisstiili ja taotlusi kontrolli alla võtta kõik seisukohad, mis polnud vastu võetavad botaanika keskinstituudis. Vastuolud tekkisid ka teoreetilismetoodilistes vaadetes; eriti ei meeldinud Vassilevitšile Mirkini avameelne võitlus sigmatismi eest. Seda peeti lausa vene geobotaanika traditsioonide reetmiseks.

Me püüdsime vältida nende altvedamist, kuid korra siiski liibastusime ja kohe sain ma Masingu ja Trassi allkirjastatud ametliku kirja.

Kokku võttes: nõukogude totalitaarse teaduse "ühtse ideoloogia" tingimustes jäid eestlased ainsaks euroopalikuks oasiks. Seejuures suutsid nende kaine põhjamine mõistus ja taktitunne vältida konflikte keskusega. Eestlastega ei vaielnud isegi Kõrgem Atestatsioonikomisjon. Seepärast otsustasimegi, et minu teistkordne doktoritöö kaitsmine ei toimu mitte Piiteris, vaid Tartus.

EKSTRAVAGANTSED KAITSMISED

Arvan, et teine, ümbertöötatud variant minu doktoritööst, millest olid kõrvaldatud vead, millele juhtisid tähelepanu retsensioonid, oli üpris hea töö. [---]

Kaitsmine [Tartus] möödus rahulikult. Oponentide akadeemik Lavrenko, professor Trassi ja professor Laasimeri hinnangud olid positiivsed. Kraadi kinnitamine ei võtnud kaua aega. [---]

Äike läks lahti Tartus, kui minu abikaasal L. Naumoval¹⁴ tuli esineda doktorinõukogus.

Kaitsmise ajaks olime töötanud koos kümme aastat. Olime abielus ja mu naine kompenseeris minu sünnipärast lohakust ning viimistles minu käsikirju. Tal oli rohkesti artikleid. Ta töötas Mongoolia ekspeditsioonil botaanikuna ja matemaatikuna. Kahjuks ma ei andnud talle aegsasti kõlblikku väitekirja teemat — see oli minu ilmne viga. Ma sõnastasin matemaatilise teema: "Korrelatsioonimeetodi kasutamine taimkatte uurimisel".

[---]

Töö tuli tal hea. Seda hindasid hästi ka V. Vassilevitš ja V. Ipatov, tundes autorit kui "kvantitatiivset geobotaanikut". Kui töö jõudis Tartusse, sain peagi teada, et selle vastu on T. Frey. Ta soovitas:

"Võtke see töö tagasi Venemaale, seal läheb see läbi. Eesti jaoks on töö nõrk."

¹⁴Leniza Naumova (sünd. 1947), geobotaanik, Boriss Mirkini abikaasa ja paljude teoste kaasautor, kaitses Tartus doktoritööd.

Sellega ma ei saanud kuidagi nõustuda. Ma teadsin, milliseid töid kaitstakse Tartus: seal oli ka märksa nõrgemaid kui Naumova väitekiri, mille puudusi ma teadsin. Otsustasin Freyst "läbi murda".

Koos Naumovaga pidi teisenä kaitsma minu aspirant K. Ausalt öeldes polnud ta hiilgav teadlane, kuid väga püüdlik. Elas ta halvasti ja vaeselt ning ma ei leidnud teist teed tema olukorra parandamiseks kui teaduskraadi taotlemine. See, et ma võtsin tema Naumova paariliseks Tartusse, oli muidugi viga, kuid mis tehtud, see tehtud. [---]

Sõitsin Tartusse, et täita vajalikud formaalsused, saata laiäli autoreferaadid ja esitada avaldus ülikooli teadussekretärile, unustamatule I. Maarosile. See imetlusväärne vana daam teadis kõike, oli heasoovlik ja pealegi laulis koos abikaasaga ülikooli kapellis.

Hiljem kohtusin Hansuga ja tegime traditsioonilise tiiru läbi restoranide, mis lõppes tema juures kodus. Kui lahkusin, julgustas Hans mind igati, et ma ei muretseks:

"Tommi [veenmise] võtan enda peale."

Kui saabusime kaitsmisele, sain aru, et Tommi ei olnud lasknud end Hansu "enda peale võtmisest" mõjutada. Olukord oli järsult muutunud. Trass oli meil bussijaamas vastas ja juba ta näost oli näha, et ta kavatses distantseeruda. Ta saatis meid hotelini. Seal ma teatasin, et mul on portfellis pudel mongoolia napsi "Arhi" ja see tuleks tühjendada. Ta keeldus loiult, kuid pärast andis järele. Ma tühjendasin klaasi põhjani, kuid Hans mekutas eurooplase kombel ja ütles:

"Tommi arvamus on väga raske. Öhtul mõtelge [mida teha]. Homme peame nõu."

Sellal, kui olime ametis Arhiga, luges minu abikaasa arvamust ja Trassi imestuseks muigas omaette. Nagu Trass hiljem ütles, see üllatas teda — ta oodanuks nõutust ja paanikat.

Pärast Trassi lahkumist lugesin samuti Tommi arvamust ja vihasin sedavõrd, et sain paugupealt kaineks. Hakkasime koostama vastust. Toomas oli originaalne ja tavatses teha kõik oma-moodi ümber. Meie valemis oli ta otsustanud ära muuta tähis-

tused ja tulenevad koefitsiendi väärtused. [---] Ma ei suutnud seda kontrollida, tahtsin kangesti magada. Ütlesin abikaasale:

“Sa kontrolli need teisendused üle. Miski siin ei klapi.”

Hommikul ma sain teada, et Frey oli hajameelsusest teinud labase algebravea — ta ei muutnud märke sulgude avamisel.

Hommikul tulime arvamusega botaanikaaeda Laial tänaval (tollal oli see veel Mitšurini tänav). Meid võtsid vastu Trass ja Masing ametlikul ilmel. Toimus selline kahekõne:

Trass: “Mida teeme?”

Mirkin: “Sellele *corrida*’le võime hakata pileteid müüma, nii saaksime kätte vähemalt poole banketikuludest.”

[---]

Eesti professor eemaldus Hansu kabinetti esimese oponendi arvamusega tutvuma. Tommi algebraviga me ei maininud. Me leppisime kokku, et kui õnnestub tõrjuda Freyd ilma selleta, siis me seda piinlikku seika ei nimeta. Oli see ju löök allapoole vööd, kõige tundlikumasse kohta. Kui aga pääsu pole, siis teatame Nõukogule Tommi veast. Olime ju Tommiga head seltsilised ja ta oli kuratlikult veetlev inimene.

Poole tunni pärast tulid professorid välja säilitades endise ametlikkuse; otsus oli järgmine:

“Proovime kaitsmist läbi viia.”

Kaitsmine algas mitte-eestlaslikult. Tommi häälestas nõukogu, et Mirkin püüab läbi suruda oma naist, kelle töö on kehv. Minusse suhtusid eestlased hästi, kuid põhimõtete vastu ei läinud. Mingisugust kokkuleplust ei sallitud. Naumova ettekande ajal auditoorium ei olnud vait, vesteldi ja naljatati. Siis sai sõna esimene oponent V. Ipatov. Arvamus oli positiivne, kuid vähe põhjendatud, mis meid ei aidanud, vaid isegi halvendas olukorda. (“Mirkin tõi kaasa sõbra, kes naist kiidaks.”)

Frey luges oma arvamuse ette aeglaselt ja salvavate märkustega auditooriumi naeru saatel. Naumova kuulas rahulikul ilmel. Tema vastuseid kuulati vaikselt. Otsuse vastuvõtmiseks pidi nõukogu ära kuulama mõlemad vaidlevad pooled. Dissertandi vastus meeldis ja kliima muutus soojemaks. Tommi tundis, et tema

initsiatiiv kipub kaduma, ründas ja võttis veel kaks korda sõna. Naumova vaatas minu poole — ma noogutasin: “Lase käia.”

“Ma tahan teha nõukogule tähtsa avalduse: oponent professor Frey seisukoht põhineb algebraveal.”

Auditoorium vakatas ja jäi hiirvaikseks.

Dissertant jagas tahvli vertikaaljoonega pooleks, ühele poole kirjutas oma kalligraafilise käekirjaga õige tuletuskäigu, teisele poole Frey teisendused ja lisas: “Siin oleks lugupeetav doktor Frey pidanud märki muutma.” Kostis kuulajate üllatusüminat.

Freylt purskus valang väljendeid, mida hiljem raske oli steno-grammis välja kirjutada. Seejärel esines veel kaks nõukogu liiget Frey vastu. Masing nõukogu sekretärina võttis need seisukohad kokku. Oponendi kaotus oli täielik. Hääletamine dissertandi poolt üksmeelne.

Tommi oli näost roheline. Lahkudes surus ta mul kätt ja kostis: “Boris (rõhuga o-tähel), õnnitlen. Sina võitsid.”

Naumova ametlik juhendaja oli Firus Honov (sest abikaasa ei saa olla selles rollis). Ta luges ilusasti paberilt maha, mida pidi ütleva dissertandi kohta. Pärast hääletamist läksime kohvikusse, et maha võtta pinget tassi kohvi ja pitsi konjakiga. [---]

Dissertandi K kaitsmine algas ilma minu osavõtuta. Et kõik arvamused olid positiivsed, jättis töö Nõukogule hea mulje. V. Masing (Nõukogu sekretär) teadis, kus me oleme ja et varsti naaseme.

Kui ma 25 minuti pärast kohale tulin, nägin ehmatusega, et dissertant K on läbi kukkumas.

K oli sõitnud Tartusse otse, ilma meieta. Seal vestles ta nõukogu liikmetega ja need said ettekujutuse, mis mees see on. Mõlemad oponendid lisasid oma arvamuse lõpul ootamatult kolm küsimust. Kui saabusime saali, oli K juba täielikult segaduses ega osanud midagi vastata.

Mõtlesin, mida teha, et olukorda päästa. Töö oli ju hea ja kõik võib panna dissertandi pabistamise ja erutuse arvele. Kui mulle kui juhendajale sõna anti, otsustasin kasutada seda viimast šanssi.

Rääkisin “külakoolmeistrist, kes on pärit samast rajoonist kust Salavat Julajev, kes lõpetas oma elu sunnitööl Eestis”, “maainimese loodusarmastusest, mis tõi ta teadusse”, ja “mõistetavast

pabinast, olles esmakordselt sattunud nii autoriteetse auditooriumi ette”.

Eestlasi niimoodi alt ei vea. Nad said kõigest aru, kuid otsustasid meest säästa ja andsid K-le vajaliku miinimumi hääli.

Banketil pärast kaitsmist ütles Hans: “Algul tahtsime Naumova töö tagastada, mille peale Mirkin oleks skandaali teinud. Kui lugesime arvamusi, tundus, et töö võib läbi minna. Kuid sellist menu ei osanud aimata, ja seda, et vaimuhiiglane vajub kokku väikese naise löökide all.”

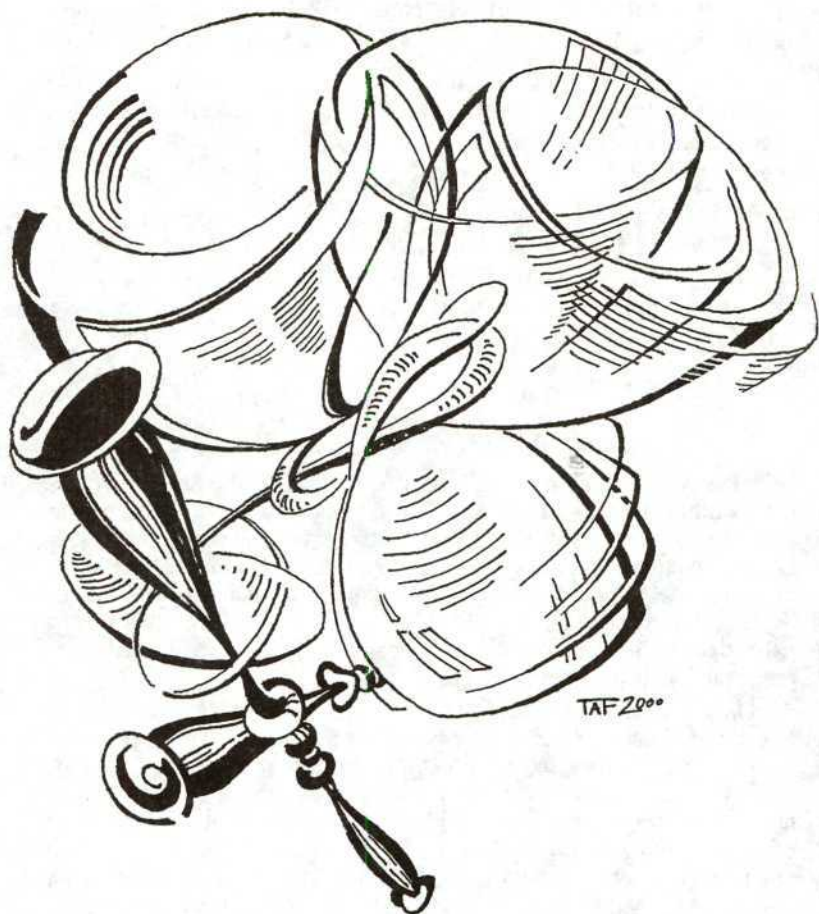
Hiljem Tartus kaitsesid edukalt G. Rosenberg, V. Golub ja kümnekond minu aspiranti. Minu maine, mis oli K kaitsmisel kõikuma löönud, sai taastatud. K ise aga lahkus varsti meie laborist.

BORISS MIRKIN (sünd. 1937) on vaieldamatult vene tuntuim botaanik nii omal maal kui ka väljaspool. Seda tingib kõigepealt tema tohutu produktiivsus — ligi 1000 trükitööd, artiklid, retsensioonid ja kümnekond raamatut keskkooliõpikuist kuni tippasemel teaduslike käsitlusteni (lisaks veel niisama palju arvamusalaldusi muusikalavastuste kohta). Teiseks tuntuse põhjuseks on Mirkini terav vaimukas stiil, mis on ära pahandanud kõik vanema põlvkonna teadlased ja ka osa nooremaid, kes tema vaadetega pole päri.

Oma viimases raamatus (*Острова архипелага “Память”*) toob ta esile eredamad momendid ja isikud oma eluteelt. Need episoodid on tõesti nagu saarekesed mõõtmatus mälestuste ja unustuse ookeanis. Vaatamata pealiskaudsusele (aastaarvude peaaegu täielik puudumine) ja subjektiivsusele hinnangute andmisel, on see raamat Mirkini kohta erandlikult inimesi mõista püüdev.

Tõlkija on võtnud sellest kaks peatükki, mis otseselt puudutavad Eesti teadust. Väljajätted on asendatud kolme sidekriipsuga. Seletavad täiendused on nurksulgudes.

Viktor Masing

TAAVO VÕSU. Errata I

KURITEGEVUSEHIRM, SOTSIAALKONTROLL JA KOMMUNITARISM

Kas kriminaalõiguse suund suuremale ühiskondlikkusele?

Jaan Sootak

I. KARISTUSTEOORIA JA RIIGI KARISTUSVÕIM

Kriminaalõiguse aluseks olevast kahest põhikategooriast — kuri-teost ja karistusest — on esimene küll primaarne, kuid ainult kau-saalses, mitte kriminaalõiguse mõiste määratlemise mõttes. Väi-detakse nimelt, et just karistus on kriminaalõiguse algmõiste ning et kriminaalkaristus kirjeldab rahva kultuuritaset ning ühiskon-na tugevust ja püsivust kõige enam. Kui kriminaalõigust mõista karistusõigusena, siis tuleb vahet teha kahesugusel kriminaal- ehk karistusõigusel: *ius poenale* ja *ius puniendi*.

Ius poenale tähendab kriminaalõigust õigusharuna või normi-de kogumina — see on karistusõigus (*poena* = karistus) ehk karis-tusnorme sisaldav õigusharu. *Ius puniendi* seevastu on karistamis-õigus (*punitio* = karistamine). Kriminaalõigusteaduses tähendab see probleem **kriminaalõiguse** legitiimsust ning on vaadeldav kahest aspektist, nagu ka kriminaalõigus tervikuna: 1) millised teod ja millise kriteeriumi alusel kuulutab riik kuritegudeks; see on küsimus kuriteo **materiaalsest määratlusest**; ja 2) mis alusel süüdlast karistatakse; see on küsimus **karistusteooriatest**¹.

¹Olen karistusteooriatest kirjutanud ka *Akadeemias* (Sootak 1990: 775), põhiliselt küll ajaloolises plaanis. Terviklikumat ülevaadet riigi

Ajaloolises plaanis on karistuse mõte taandatav dilemmale **kättemaks** või **ennetamine**, seega siis küsimusele, kas karistusega peab süüdlasele tasuma selle eest, mida ta on korda saatnud, või peab karistav riigivõim vaatama ettepoole ja püüdma edaspidi samasuguseid rikkumisi ära hoida. Hea tahtmise korral võib viia karistusteooriate antinoomia määratlemise alguse Senecani (surn. 65 pKr), kes omakorda on osutanud Platoni (427–347 eKr) vahendatud tsitaadile Protagoraselt (485–415 eKr): *... nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccatur...*²

Absoluutse karistusteooria järgi on karistus asi iseeneses, karistuse õiguslik ja eetiline alus ei vaja põhjendamist ega karistamisvolitus õigustamist. Karistada tuleb sellepärast, et kuritegu on toime pandud — *punitur, quia peccatum est*; karistus on vabamis tahes eesmärgist — *poena absoluta ad effectum*. Tõsi, nähes karistuses õiglast tasumist, võib ju ka seda vaadelda eesmärgina. Sellisel juhul taandub küsimus terminoloogiliseks — kui **eesmärgi** mõistet määratleda kujutlusena sotsiaalselt või empiirilisel saavutatavast, siis ei ole tasumisideel põhineval karistusel tõepoolest eesmärki. Kui aga eesmärgi all mõista idee teostamist, siis muidugi on absoluutse karistusteooria järgi karistuse eesmärk õiglane tasumine, kuriteoga kahjustatud õigluse taastamine.

Absoluutse karistusteooria maailmavaateline alus on riigi käsitamine maise õigluse kaitsjana ning usk inimese kõlbelsesse enesemääramisse. Riigi ülesanded piirduvad individuaalse vabaduse kindlustamisega. Selliselt piiritletud karistusteooriad lähtuvad H.-H. Jeschecki väitel “idealistlikest, konservatiivsetest ja liberaalsetest ideedest” (Jescheck, Weigend 1996: 70). Filosoofiliselt toetub see teooria eelkõige Kanti ja Hegeli töödele. Immanuel Kanti arvates on kriminaalseadus võrreldav kategoorilise imperatiiviga, s.t kõigist eesmärgikaalutlustest vaba õigluse käsuga. Karistus on tasu süüteo eest, karistus peab teostama õigluse ja on juba seetõttu õiglane, kui lähtub talioonist. Georg Wilhelm

karistusvõimu sisust ja karistusteooriatest pakub Sootak 1997: 57 jj. Inglisekeelsest kirjandusest võiks soovitada näiteks Walker 1999. Järgnevalt annan kõigepealt ülevaate käibivatest karistusteooriatest, kuid piirdun vaid miinimumiga, mis on vajalik edasise käsitluse mõistmiseks.

²“Ükski tark inimene ei karista sellepärast, et on patustatud, vaid et enam ei patustataks.”

Friedrich Hegel põhjendas karistust dialektilise skeemiga, mille järgi õiguskord kujutab endast üldist tahet, millele õiguserikkuja vastandab oma eritahte. Viimast peab karistus eitama ning ületama. Sellisel viisil manifesteerib ühiskond oma üldise tahtega eritahte eitamise ning näitab, et kuritegu ei ole tõeline. Kui kuritegu on õiguskorra eitamine, siis karistus peab kuritegu, s.t eitust eitama ning õiguskorda kinnitama.

Kanti omast erineb Hegeli karistusteooria selle poolest, et viimane asendab tegelikult realiseerimatu talioonipõhimõtte kuriteo ja karistuse väärtuste võrdlemisega ning sellise hegelliku sisuga on tasumisidee püsinud tänapäevani. Kant ja Hegel olid ühel meelel, eitades niihästi karistuse üld- kui ka eripreventiivseid eesmärke.

Kriitika heidab absoluutsele teooriale ette maksimalismi — absoluutse, kõrgeima kõlbluse eest hoolitsemine maa peal ei saa olla riigi ülesanne ja arvestades riigi käsutuses olevaid vahendeid, ei tohiks seda olla. Suurem osa maailmas toimuvast ülekohtust jääb teatavasti ikkagi karistamata, sest riik võib sekkuda üksnes siis, kui see on hädavajalik ühiskonnaliikmete rahulikku ja turvalist koostelu ähvardava ohu kõrvaldamiseks.

Absoluutse teooria inimesepilt lähtub absoluutselt vabast, kõigi teiste inimestega võrdsest kurjategijast, unustades inimese eripära ja isiksuse ning tema käitumise determineerituse. Samuti unustab absoluutne karistusekäsitlus, et ka eksinud inimene ei vaja mitte jääkülma, ülimalt õiglast ning erapooletut kohtlemist, vaid vahel lihtsalt abi.

Tasumisidee on ka tänapäeval klassikalisele koolkonnale rajatud kriminaalõiguses kesksel kohal. Absoluutse karistusteooria elujõud peitub selle sotsiaalpsühholoogilises atraktiivsuses, aga ka üldtunnustatud seisukohas, et kuni ühiskond enda kaitseks üldse karistust vajab, peab see alati olema õiglane. Õiglast tasu nõudev absoluutne karistusteooria, eriti süüühimõttel rajaneva kriminaalõiguse kontekstis, seab riigi karistusvõimule kindlad piirid, väljendades kriminaalõiguse liberaalset, vabadust kaitsvat kohta ühiskonnas. Nagu allpool näeme, toetub absoluutsele karistusteooriale ka üks uuemaid karistusteooriad, nimelt positiivne üldpreventsioon.

Erinevalt õigluse hoidmisele ja taastamisele pretendeerivast tasumis- või lunastusideest lähtuvad **relatiivsed teooriad** ühiskonna huvidest ja vajadustest. Karistus ei saa olla eesmärk omaette, vaid ta peab püüdma karistatavaid tegusid edaspidi ära hoida — *poena relata ad effectum*. Relatiivsete teooriate maailmavaateline alus tuleneb valgustusideedest ning positivistlikust maailmapildist, mille järgi inimese käitumine on determineeritud ja empiirilisel seletatav, inimene ise aga kasvatatav ja mõjutatav. H.-H. Jeschecki arvates on relatiivsed teooriad “humaanse, sotsiaalse, ratsionaalse ja utilitaristliku” iseloomuga (Jescheck, Weigend 1996: 71). Relatiivsed karistusteooriad on kahesugused: üld- ja eripreventiivsed.

Üldpreventiivse teooria on loonud Anselm Feuerbach, kelle arvates üldpreventsioon toimib **psühholoogilise surve** abil. Viimane realiseerub eelkõige karistusähvarduse kaudu; karistuse reaalne kohaldamine üksnes teeb selle ähvarduse igäihe jaoks tajutavaks. Sisuliselt tähendab üldpreventsioon seega karistusega ähvardamist. See peaks hoidma kõikuvat elementi tagasi kuritegusid toime panemast. Niisiis on tal üldine toime, karistus peab mõjuma **üldiselt**, millisest asjaolust tuleneb ka teooria nimi.

Sealjuures ei unustanud kантиaan Feuerbach rõhutamata, et täitevvõim ei tohi toimida kooskõlas oleva mõju saavutamise eesmärgil, sest siis muutuks karistatav inimene vahendiks teiste mõjutamisel. Mõju on seetõttu ainult — ehkki küll tervitatav — absoluutselt põhjendatava karistuse kõrvaltulemus ning karistus kuriteo õiguslikult hädavajalik järelem. See ei välista küll võimalust absoluutselt vajalikku kasulikuga ühendada ning karistusähvarduse realiseerimist mõjukana kujutada.

Nimetatud aspekti on oluline veel kord rõhutada, sest üldpreventsiooni teooriale on hiljem kõige enam ette heidetud just seda, et ta muudab karistatava isiku teiste inimeste mõjutamise vahendiks. Feuerbachi üldpreventiivses teoorias on aga kesksel kohal just kriminaalseaduses sisalduv karistus**ähvardus**, mis mõjutab potentsiaalset konkreetset kurjategijat ning hirmutab ta kuriteo toimepanemisest eemale.

Karistusähvardusel põhinev ehk negatiivne üldpreventsioon lähtub eeldusest, et valitseb seos ühelt poolt kuritegeliku käitumise ning teiselt poolt riiklikus kriminaalõiguses sisalduva ka-

ristuse tõenäosuse ja raskuse vahel. Tänapäeval ollakse üldiselt arvamusel, et karistuse üldpreventiivne toime on olemas ja tuvastatav, ehkki preventatsioon ei toetu niivõrd ähvardava karistuse ja saavutatava kasu võrdlemisele, vaid pigem riisikole saada tabatud (Roxin 1992: 48). Ilmselt ei saa ka tänapäeval veel rääkida üldpreventiooni empiirilisest teooriast, pigem on tegemist kriminaalpoliitilise hüpoteesiga, mille kohaselt võib teo põnaliseerimisel ja karistusraamide kindlaksmääramisel lähtuda üldpreven-tiivsetest kaalutlustest.

Seevastu karistuse mõistmisel, eriti raskemate karistuste puhul, on üldpreveniivsed eesmärgid küsitavad. Üldpreventiooni empiirilised uurimused seonduvad suurel määral surmanuhtluse võimaliku preventiivse toimega tapmisdeliktide dünaamikale, samuti näitavad mõningad uurimused karistusähvarduse seost sotsialiseerimisprotsessiga — nimelt kui eeldada, et kuritegevus ei ole tingitud mitte lihtsalt isiksuse arenguhäiretest või muust sotsiaalpatoloogiast, vaid väljendab kollektiivse ja individuaalse aspekti vastuolu sotsialiseerimisprotsessis, siis ei ole alust loota sellisele sotsiaalse kontrolli vahendile nagu ähvardamine kriminaalkaristusega.

Kriitika heidab üldpreveniivsele teorialle ette, et nii levib arusaam, mis riigi karistusvõimu ohtlikult suurendab — raskematel sanktsioonidel on ka tugevam ärahoidev toime. Karistuse preventiivse aspekti ületähtsustamisest tulenev kahju on suurem just üldpreventiooni korral, sest kui eripreventiivseid kaalutlusi arvestatakse vähemalt süüdimõistetute enda huvides, siis üldpreventioon koormab süüdimõistetute üksnes üldsuse, s.t teiste huvides. Selline asjakäik satub aga selgesse vastuollu inimväärikuse põhimõttega ning eeldab üldpreventioonilt sellist karistusõigustust, mida nimetatud teooria anda ei saa. Inimene kui karistusähvarduse objekt muudetakse riikliku sunni vahendiks.

Kui üldpreventiooni on võimalik tasumisideega mingilgi määral ühendada, siis teine relatiivne karistusteooria, nimelt **eripreventioon**, kujutab endast igasuguse absoluutse teooria selget vastandit. Karistuse eesmärk on konkreetse õiguserikkuja selline mõjutamine, et hoida teda uusi õiguserikkumisi toime panemast — *punit, sed ne peccatur*.

Eripreventiivsed teooriad pääsesid maksvusele eelkõige kriminaalõiguse sotsioloogilise koolkonna mõjul, eriti Franz v. Liszti töodes. Nii on Liszti järgi eripreventsioon kolmesuguse sisuga. Kõigepealt tuleb kaitsta üldsust seeläbi, et kurjategija isoleeritakse (kaitsmine). Teiseks peab eripreventiivne karistus silmas eesmärki taunida kurjategijat talle karistuse kohaldamisega (hirmutamise). Ning kolmandaks võib olla vajalik kurjategija selline mõjutamine, et ta uusi kuritegusid toime ei paneks (kasvatamine).

Konkreetsete preventiivsete eesmärkide saavutamine sõltub kurjategija tüübist. Hirmutamisele või kasvatamisele allumatud harjumuskurjategijad tuleb kahjutuks teha ning ühiskonda sel teel kaitsta, juhusekurjategijate puhul piisab hirmutamisest ning paranemisvõimelisi tuleb kasvatada.

Eripreventsiooni tugevad küljed, eelkõige parandamisele või kasvatamisele suunatud ideed on ilmselt elujõulised ka tänapäeval. Võimaldades täita kriminaalõigusele immanentset kaitseülesannet, ei jäta ta ka üksikisikut tähelepanuta ega tõrju teda ühiskonnast välja. Seega on eripreventiivne karistus toeks just kriminaalõiguse sotsiaalriiklikule funktsioonile.

Samal ajal ei ole eripreventsioon vaba ka puudustest ja küsitavustest, mis tekitavad selle kontseptsiooni rakendamisel raskusi eelkõige kriminaalpoliitika õigusriikliku aspekti silmas pidades. Eripreventiivse prognoosi arvestamine karistuse mõistmisel tähendab paratamatult ka seda, et isikut karistatakse n-ö juba ette, ka selle eest, et ta võib tulevikus kuriteo toime panna. Erinevalt õiglusideed kehastavast tasumisteooriast ei ütle eripreventiivne kaalutus midagi karistusmäära kohta. Süüdimõistetud parandamiseks kuluvat aega on kohtuotsuse tegemisel raske või koguni võimatu prognoosida. See asjaolu annab riigile volituse kehtestada tähtajatuid karistusi; rääkimata juba ohust soovida rakendada preventiivseid vahendeid enne kuriteo toimepanemist. Ka tähtajalise karistuse korral kaob side kuriteo raskuse ja karistusaja vahel, sest isegi kergema kuriteo toime pannud isik võib vajada pikaajalist ümberkasvatamist. Samuti tuleb õigusriiklikust vaatepunktist pidada väga küsitavaks riigi õigust hakata täiskasvanud inimest parandama või kasvatama, vähemalt ei ole selline õigus lubatav sundkorras teostatavana. Resotsialiseerimisele suunatud kriminaalõigus unustab oma kohustuse kuritegu hukka mõista,

sest teraapiaprogrammi realiseerimises seisnev karistus "sisaldab eetilist hukkamõistu sama palju, nagu haiglaraviga mõistetakse hukka haigust" (Jescheck, Weigend 1996: 75). Eripreventiivse karistuse mõjusust kahandab oluliselt asjaolu, et paljud süüdimõistetud ei vajagi resotsialiseerimist — ettevaatamatusest kuriteo sooritanud isikud, juhusekurjategijad, samuti isikud, kes on kuriteo toime pannud kordumatutel ja pöördumatutel asjaoludel jt.

Eripreventiivse karistusideoloogia hiilgeajad olid käesoleva sajandi alguses ning 1950. ja 1960. aastatel. Alates sajandi seitsmendast kümnendist võib taas täheldada nn neoklassikalise tasumisidee esiletõusu ning kohtlemisidee eufooria taandumist.

II. POSITIIVNE ÜLDPREVENTSIOON

1. Lähtekohad — homo oeconomicus ja homo sociologicus

Negatiivne üldpreventsioon toetub *homo oeconomicus*'e mudelile: isik otsustab igas käitumisolukorras nii, nagu talle näib kasulik. Normikonformsus on üksnes situatiivne normijärgimine, sest normi järgimine näib talle soodsaim. Tänapäeva sotsioloogia lähtub seevastu *homo sociologicus*'e teoriast, mille kohaselt normijärgimine on eelkõige lapse- ja noorukieas kätte õpitud. Selles süsteemis ei ole riiklikul karistusel peaaegu mingit kohta, sest karistus tuleb kõne alla üksnes välise käitumiskontrolli äärmusliku abinõuna, kui sisemine kontrollisüsteem ütleb üles. *Homo sociologicus*'e mudelit on kritiseeritud liigse sotsialiseerituse pärast. Inimest käsitatakse selles kui olevust, kes oktruajerib end välisele korrale (Baurmann 1998: 4).

Positiivse üldpreventsiooni näol on tegemist sotsioloogilise ühendteooriaga, mis püüab kombineerida *homo sociologicus*'e ja *homo oeconomicus*'e aspekte. *Homo sociologicus*'e eelis on, et ta väldib *homo oeconomicus*'e ebarealistlikku hoiakut, nagu suudaks inimene käituda igas olukorras ratsionaalselt kalkuleerides. *Homo oeconomicus*'e tugev külg on seevastu, et ta väldib idealistlikku arusaama piiritult vormitavast ja täielikult ühiskonnakorrale kohandatavast inimesest.

Ühes punktis on need teooriad aga ühtsed: adekvaatse sotsiaalteadusliku käitumismudeli jaoks on määrav käitumine dispositsiooni (hoiaku), mitte aga otsuse alusel. See tähendab, et inimesel kujunevad ajapikku omadused, kalduvused ja harjumused, mis tavaliselt suubuvad teatud tegudesse, ilma et igas käitumissituatsioonis kaalutaks eelseisvate alternatiivide eeliseid ja kahjusid. Seega ei tähenda normikonformsus siin mitte ainult situatiivset normijärgimist, vaid ka dispositiivset seotust normiga (Baurmann 1998: 6).

Oluline on igal juhul see, et käitumisdeterministlikud hoiakud omandatakse ja säilitatakse ka sotsiaalse keskkonna välise surve abil. Välised sanktsioonid ja nõudmised on ka edaspidi vajalikud, et säilitada hoiakute käitumisrelevantsi. *Homo sociologicus*'e mudeli järgi on hoiakud isiksuse enam-vähem muutumatud osad, kuid ühendmudelis jäävad dispositsioonid üldiselt ebastabiilseks ja murenevad, kui väliseid mõjutusi ei tule.

Selline käitumismudel on positiivse üldpreventsiooni alus. Erinevalt *homo sociologicus*'e mudelist oma ühekülgse rõhuga lapsepõlvest pärinevale sotsialisatsiooniprotsessile annab see mudel aluse väita, et ka riiklik karistussüsteem kuulub nende tegurite hulka, mis otse või kaudselt aitavad kaasa käitumisdyspositsioonide kujundamisele ja säilitamisele. Kriminaalõigus on selles mõttes osa sotsiaalsest keskkonnast, mis premeerib teatud käitumisdyspositsioone ja maksustab teisi. Selles kontekstis on karistus kui äärmine sunnivahend sobiv. See ei spekulereeri enam karistusahvarduse lühiajalise mõjuga konkreetse teo puhul, vaid kujutab endast kumulatiivset ja kasvavat mõjurit isiku arengus ja õppimises. Riigi karistussüsteem peab toetama üldist õiguskuulekat käitumisstrateegiat ja eluviisi. Kriminaalõigusest saab oluline mosaiigikild kogemusmaailmas; see osutab teatud omadustele ja dispositsioonidele, mis on teistega võrreldes eelistatavad. Lühidalt: hirmutamispreeventsiooni puhul kuritegu ei tasu end ära, siin aga ei tasu ära kurjategijaks saada (Baurmann 1998: 7).

Selles mõttes võib positiivset üldpreventsiooni nimetada **integratsioonipreeventsiooniks**, sest siin ei ole tegemist enam välise kohanemisega, vaid dispositsionaalse normiseotusega. Riiklik karistus muutub vabatahtliku normikonformsuse aluseks. Normiadressaat käitub konkreetsetes situatsioonides dispositsionaal-

se normiseotuse alusel normikonformselt. Ta teeb seda vabahtlikult ega ole selleks sunnitud ähvarduse või kitsenduse vältimiseks. See kehtib ka siis, kui käitumisdispositsiooni teke ise taandub riikliku karistuse eksistentsile, sest karistus koos teiste väliste teguritega kuulub õppimisprotsessi sisusse, mis kulgeb dispositsionaalse normiseotuse kaudu sisemise käitumiskontrolli kujunemisele. Kes on oma hoiaku tõttu valmis normi järgima, seda ei ole enam vaja sundida.

Kriminaalõigusteaduse areng näitab, et klassikalised karistus-teooriad kui riigi karistusvõimu legitimatsioonialus on küll ammu välja kujunenud, kuid ükski neist ei suuda moodustada üldtunnustatud baasi riigi *ius puniendi* põhjendamiseks. Praegu näib, et selle üldtunnustatud aluse staatusele võib pretendeerida positiivse üldpreventsiooni teooria. See ongi põhjus, miks alljärgnevalt on sellel põhjalikumalt peatunud. Kuid küsimus ei ole ainult karistusteooriate arengus. Ma tahan ka näidata (või vähemalt püstitada teesi), et kriminaalõigusteaduse arengus võib täheldada ühte olulist tendentsi, mille tähendus ulatub välja karistusteooriatest ning hõlmab kogu kriminaalõigust, sealhulgas kuriteomõiste dogmaatikat. Jutt on nimelt sellest, et kriminaalõigus hakkab muutuma üha ühiskondlikumaks. Angloameerika ja ka prantsuse *défense sociale*'i kriminaalõigus on seda mõnel määral küll alati olnud, kuid ilmselgeid sotsiologiseerimise tendentse on märgata ka klassikalise sotsiaalneutraalse kriminaalõiguse kantsis — keskeuroopa, eelkõige saksa kriminaalõiguses.

Kuriteomõiste sotsiologiseerumise kohta olgu siinkohal toodud kolm näidet, et selle küsimuse juurde enam mitte tagasi tulla ning jääda ainult karistusteooriate juurde. Esimene näide käib funktsionaalse kriminaalõiguse süümõiste kohta, mille järgi isiku süü suurus ei sõltu mitte sellest, kui palju tema käitumine eeldatavast on hälbinud (mida rohkem ta õigest käitumisest on eemaldunud, seda suurem on tema süü), vaid hoopis sellest, mida ja kui palju ta tegemata on jätnud. Mõõdupuuks pole sealjuures aga mitte õiguskord ega üldinimlik eetika, vaid konkreetse ühiskonna normatiivne ootus³.

³Funktsionaalse kriminaalõiguse ja süü kohta vt lähemalt Sootak 1997: 97 jj ning 121 jj; Sootak 1998: 323–326.

Teine näide puudutab teo karistatavust. Üldlevinud dogmaatilise skeemi järgi tehakse teo karistatavus kindlaks kolmel tasandil: kõigepealt tuvastatakse teo vastavus kriminaalseaduse eriosas kirjeldatud kuriteokoosseisule, seejärel õigusvastasust välistavate asjaolude puudumine ning lõpuks süü. C. Roxini vastutusteooria järgi ei ole aga sellega veel karistatavus lõplikult kindlaks tehtud. Et isik ka tegelikult vastutaks, on vaja tuvastada tema karistamise vajadus ning see sõltub üldpreveniivsetest kaalutlustest. C. Roxini järgi moodustab seega vastutuse tasand neljanda etapi ning seal toob seadusandja välja asjaolud, mille alusel süüline käitumine ei pruugigi olla karistatav — näiteks vabatahtliku loobumise korral kuriteo lõpuleviimisest vms (Roxin 1998: 889–893).

Kolmas näide käib kuriteokoosseisu objektiivse külje kohta. Selle üks põhielemente on põhjuslik seos teo ja tagajärje vahel: tegijale saab tagajärge ainult siis süüks panna, kui ta on selle põhjustanud. Põhjuslikkus tuvastatakse naturalistlikule *conditio sine qua non* vormelile toetudes. Funktsionaalne kuriteomõiste on aga võtnud kasutusele riisikoteooria, mis korrigeerib küllaltki oluliselt *conditio*-vormelit ning välistab isiku vastutuse nendel juhtudel, kui kausaalsus on küll olemas, kuid tagajärje põhjustaja ei ole loonud kõrgemat riskitaset. Tagajärg omistatakse tegijale ainult siis, kui ta on loonud ühiskonnas keskmiselt sallitavast kõrgemat riski. Käitumise sallitavus on aga teatavasti ülimalt ühiskondlik nähtus.

2. Kujunemislugu ja põhijooned

Positiivse üldpreventsiooni elemente võib leida juba keskaja ning varase uusaja surmanuhtlusest. Kurjategija hukkamine polnud mitte ainult ühiskonna puhastus ja enesepuhastus, vaid ka õiguse kehtivuse demonstreerimine. Kuriteoga tekitatud kahju ei ole niivõrd materiaalne või füüsiline, kuivõrd valitsejale ja tema võimule tekitatud kahju ning kurjategijale tekitatud kannatused sümboliseerivad selle heastamist. Hukkamine polnud keskaegsele inimesele mitte ainult õuduste, vaid ka õiguse teater (Müller-Tuckfeld 1998: 19).

Esmakordselt leidis positiivse üldpreventsiooni idee teadusliku käsitlust, ehkki küll nimetatud keelendit kasutamata, **intellek-**

tuaalse kuriteokahju teoorias. Nimelt tõi Karl Theodor Welcker (1813) esile järgmised karistuse eesmärgid: kuriteo moraalne ja poliitiline heastamine, kodanike õigusliku meelsuse ning õigusest kõlbelise ja poliitilise lugupidamise taastamine, kannatanu au ning tema õigusliku meelsuse taastamine ning ühiskonna puhastamine täiesti raiskuläinud liikmetest. Intellektuaalne kahju väljendubki ülalnimetatud karistuseesmärkide peegelpildis. Kuid oluline pole mitte eesmärkide paljusus, vaid nende ühine nimetaja — karistus peab tühistama kuriteoga tekitatud intellektuaalse kahju, nimelt taastama kuriteoga kõikuma löönud õigusliku meelsuse ühiskonnas. Nii piiritleb Welcker ka tsiviil- ja kriminaalõiguse: ainelise kahju hüvitamine on tsiviilõiguse ülesanne, ent intellektuaalse kahju peab kõrvaldama kriminaalõigus (vt ka Müller-Dietz 1983: 481–496).

Teadusliku tervikteooriana kujunes positiivne üldpreventsioon siiski alles pärast II maailmasõda, eelkõige Hans Welzeli ja Hellmuth Mayeri töödes. Esimene neist lähtus kriminaalõiguse sotsiaaleetilisest funktsioonist, mille ta väitis olevat kriminaalõiguses märksa olulisema kui õigushüvede kaitse (Welzel 1956: 1, 238, 241). Kriminaalõiguse positiiv-eetiline funktsioon on põhjendatav sellega, et üksiku õigushüve negatiiv-repressiivne preventioon tuleb liiga hilja. Kui kriminaalõigus tahab mõjusalt tegutseda, peab ta loobuma õigushüve naturalistlikust käsitlusest ning andma õigushüvele objektiivse väärtuse filosoofilises plaanis. Nii jõudiski Welzel õigushüve kui konkreetse füüsilise objekti ja selle kahjustamises ilmneva tagajärjebaasiga õiguse kaudu teobaasiga õiguse ehk teo sotsiaal-eetilise taunitavuseni. Õigushüve pole seega mitte subjektile õiguslikult kuuluv asi, vaid väärtus, mida ühiskond loob juba sellega, et kuulutab hüved teatud rünnakute eest kaitstuks. “Õigushüve on seega iga soovitatav seisund, mida õigus tahab kahjustamise eest kaitsta.” (Welzel 1956: 555.) Niisiis peab karistus taastama õigushüvele tekitatud kahju, teisisõnu taastama hüve soovitava seisundi. Õigushüvede kaitset ei saa vaadelda individualistlikuna, kaitseobjektiks on õiguskord tervikuna. Kriminaalõigus ei kaitse seega mitte lihtsalt õigushüvede aluseks olevaid väärtusi, vaid kinnitab nende väärtuste puutumast ja seega “kannab ta ühiskonnakorda oma õlgadel” (Welzel 1956: 5–6).

Hellmuth Mayer lähtub ühistahtest. Kuritegu kahjustab ühistahtet, kuritegu pannakse toime siis, kui konkreetne süüdlane ei ole motiveeritud ühisoitsusest. Ohtlik ei ole mitte niivõrd kuritegu kui selline, vaid kuriteo eeskujuloomus. Karistus on kättemaks Hegeli mõttes, karistus näitab, kuidas ühistahtest kõrvalekaldujat karistatakse, et õigus võidutseks kuriteo üle (Mayer 1953: 32). Väide, et moraalsed otsused kuuluvad riigivälisesse ühiskondlikku ruumi, tuleneb väliste tavade romantilisest ülehindamisest. Riik ütleb autoritaarselt välja oma arvamuse õigustahte kaitseks. Ka Mayer rõhutab (nagu Welzelgi), et üldpreventsioon ja tasumisidee ei ole vastandid. Kuid ta eitab negatiivse üldpreventsiooni moraalikujundavat toimet, see on ainult õiglasel tasumiskaristusel, mis ainsana on võimeline hukkamõistu adekvaatselt kommunitseerima ja nii moraalikujundavalt mõjuma. Riigi ja ühiskonna olulisim vundament on kodanike õige õiguslik meelestatus. Kriminaalõiguse ülesanne on sellise õigusliku mustri väljajoonistamine, mis aitab kodanike õigusmeelsust tugevdada.

Oluliselt on positiivse üldpreventsiooni arengule kaasa aidanud ka negatiivse üldpreventsiooni aadressil tehtav kriitika. Üldpreventsiooni pidamine hirmutamiseks niihästi karistusahvardusena kriminaalseaduses kui ka õigusemõistmises viis selle teooria Euroopas 1960. aastateks madalseisu. Saksamaal jõuti järeldusele, et see on vastuolus põhiseaduse 1. artiklis sisalduva inimväärikuse põhimõttega, mistõttu üldpreventsioon ei saa olla karistamisõigustus ega mitte ka karistuse mõistmisel arvestatav eesmärk. Teiselt poolt tuleb arvestada, et Ameerika ja Skandinaavia kriminaalpoliitikas hakkas endast märku andma eripreventsiooni kriis, mis omakorda tõi kaasa peale rõhu ümberasetuse klassikalise kriminaalõiguse põhiväärtustele ka suurema tähelepanu üldpreventsioonile. Kuid üldpreventsiooni idee taassünd toimus uuel teoreetilisel alusel, nimelt senise negatiivse käsitluse asemel **positiivse üldpreventsiooni** kontseptsioonina.

Üldpreventsiooni positiivne aspekt põhineb asjaolul, et karistusahvardus ja karistuse kohaldamine mõjuvad õiguskorra tugevust ja toimejõudu ning elanikkonna õiguskäitumist tugevdavalt. Õigluse demonstreerimise, õiguse ja ebaõiguse eristamise ning õigusvastase käitumise märgistamisega järgib kriminaalõigus kollektiivsel identiteedil põhinevat maailmapilti ning kindlustab se-

da mitte ainult negatiivse väljajoonistamisega, vaid ka positiivsete väärtuste ja sotsiaalsete ootuste rõhutamisega. Positiivne üldpreventsioon võimaldab seega anda kriminaalõigusele otsest integreeriva, normi tugevdava rolli. Ka empiirilised uuringud kinnitavad karistustundlikkuse sensibiliseerumist, millest järeldub, et inimese psüühilisele tundlikkusele rajatud positiivne üldpreventsioon on elanikkonna vastavate hoiakute kujunemisel täiesti arvestatav (Kaiser 1997: 173).

Täpsemalt saab positiivsest üldpreventsioonist rääkida kolmes mõttes. Esiteks sotsiaalpedagoogiline õppimiseefekt, õiguskuulekuse "harjutamine" õigusorganite tegevuse jälgimisega. Teiseks usalduseefekt, mis ilmneb kodaniku veendumuses, et õigusorganid oma ülesandeid tõepoolest ka täidavad. Kolmandaks rahulduseefekt, mis avaldub üldise õigusteadvuse rahulolus, et õiguserikkumistele reageeritakse ja konflikt saab õiglaselt lahendatud.

Saksamaal on positiivne üldpreventsioon viimasel paaril aastakümnel kujunenud kriminaalõiguse legitimeerimise ja karistusteooriate aluseks, Skandinaavias on positiivsel üldpreventsioonil aga tagasihoidlik koht. Johannes Andenes kirjutas küll juba 1970. aastatel kriminaalõiguse "kasvatuslik-moraalsest" aspektist, kuid see pole kujunenud keskseks probleemiks. Ingliskeelses kirjanduses on see probleem väidetavalt üldse tundmatu. Saksa diskussioonist tuleneb aga, et positiivne üldpreventsioon võiks olla preventiivsete argumentide süntees ning ka karistuse õigustuse alus. Positiivne üldpreventsioon peaks suutma ühendada preventiooni ja respekti eetiliste väärtuste vastu (*Positive...* 1998: V–VI).

Selline on positiivse üldpreventsiooni üldine lähtekoht. Viimasel ajal on aga hakanud selgelt eralduma kaks suunda, mis annavad sellele karistusteooriale erineva sisu. Üks neist on Winfried Hassemeri ja teine Günther Jakobsi suund. Mõlemad ehitavad oma karistusteooria üles positiivsele üldpreventsioonile, laskmata seda minna ühendteooriate ühepajatoitu.

3. Positiivne üldpreventsioon kui regulatiivne idee (Winfried Hassemer)

Hassemer lähtub sotsiaalse kontrolli teooriast, ühiskonna võimest end ise reguleerida. Sotsiaalset kontrolli mõistab ta ubikviteedi, kõikjaleulatuvuse seisukohalt. Funktsionaalselt ei ole vahet sotsiaalsel ja kriminaalõiguslikul sanktsioonil. Mõlemad reageerivad normist kõrvalekaldumisele ja on seotud normiga. Alles see seos teeb kohaldatavast kitsendusest sanktsiooni. See kinnitab rikutud normi ja stabiliseerib seda "kontrafaktilise käitumisootusena" (Hassemer 1990: 317). Seega pole normirikkumised mitte ainult normaalsed, vaid lausa vajalikud, sest ainult normirikkumise sanktsioneerimisega tuuakse norm selgelt esile (Müller-Tuckfeld 1998: 70)⁴.

Kriminaalõigus on osa sotsiaalsest kontrollist, erinedes ülejäänust objektide ja vahendite poolest, seega üksnes kvantitatiivselt. Tavaliselt käsitletakse kriminaalõigust esoteeriliselt, eelkõige nende printsiipide järgi, mis peavad silmas karistuse eesmärgi. Hassemeri arvates peaks aga pilk ulatuma kriminaalõiguse ülesannetest kaugemale, sest seal teisel pool kriminaalõigussüsteemi on nähtusi, mis funktsioneerivad samuti nagu kriminaalõigus ning millest samuti sõltub, kas kriminaalõigus on saavutanud oma eesmärgid. Need teised nähtused on nimelt sotsiaalse kontrolli muud valdkonnad inimeste igapäevaelus.

Niihästi kriminaalõigus kui ka muud sotsiaalse kontrolli alad — kool, pere, naabrus, tööõigus, ajakirjandus jt — tegelevad sotsialiseerimisega. Seega peab ka kriminaalõigus end selles üldises süsteemis uuesti defineerima — selle asemel et "endiselt esoteerilisi ettekujutusi kriminaalõigusest nagu monaadi siia ja sinna pöörata" (Hassemer 1998b: 35). Mõistagi on tal siin oma ülesanne — tegelda kõige raskemate õiguserikkumistega. Selle ülesandega ei ole aga ühendatav negatiivne üldpreventsioon, hirmutamise. Kriminaalõigus on koos oma ülesannete väljumisega

⁴Kuritegevuse normaalsuse ja vajalikkusega tuli esimesena välja Émile Durkheim. Tema teooriast on viimasel ajal hakatud palju rääkima just seoses positiivse üldpreventsiooni teooriaga. Vt lähemalt näiteks Müller-Tuckfeld 1998: 193 jj. Eesti keeles vt Durkheimi kohta Ginter 1991: 7–11 ja Ginter, Kaugia 1998: 256–257.

kriminaalõigusest endast ühtlasi muutnud ka arusaamu oma vahendite legitiimsusest ja mõjutusviisist. Selles kontekstis ei saa kriminaalõiguse norme vaadelda kui malakat; ta peab hoopis hoolitsema meie igapäevaelu selliste aluste kindlustamise eest, ilma milleta ei oleks normaalne elu võimalik. Positiivne üldpreventsioon ei rajane kuritegevusele kalduvate inimeste hirmutamisel, vaid lähtub üldisest arusaamast, et kriminaalõiguslikud normid on vajalikud ja nende kaitsmist tuleb võtta tõsiselt (Hassemer 1998b: 35–36).

Hassemeri suhtumine absoluutsesse karistusteooriasse ehk tasumisteooriasse on kahetine. Kõigepealt väidab ta, et puhast absoluutset tasumisteooriat ei eksisteeri enam ammu. Meie ajal ei saa enam tegelda karistusteooriaga, vältides sealjuures vastust küsimusele, millistes olukordades karistus peab sekkuma ja milliseid ühiskondlikke probleeme ta suudab lahendada. Positiivne üldpreventsioon ei hoidu sellest kõrvale ja — kui pooli tuleb säilitada — ei kuulu absoluutse teooria alla. Tal on maine ja selge ülesanne: normirikkumise sanktsioneerimisega normi kindlustada ning seda mitte ainult normatiivse süsteemi, vaid ka igapäevaelu korra mõttes. Inimesed, kes kogevad rikkumist ja selle sanktsioneerimist, usaldavad rikutud normi ja selle kaitset ning on (ka edaspidi) valmis võtma seda normi igapäevaelus orienteerumise koostisosana. Kuid samas ei eita Hassemer tasumisteooria tarkust, mis taasavastatuna lähtub inimesepildist, karistuse piiramise normatiivsetest printsiipidest (teosüü) ja õiguskindlusest (Hassemer 1998b: 36).

Positiivne üldpreventsioon ei ole preventiivne selles mõttes nagu hirmutamine või parandamine — individuaalne preventsioon võib degradeeruda dressuuriks, negatiivne üldpreventsioon inimeste ärahirmutamiseks. Ka positiivne üldpreventsioon võib muuta inimese rahvapedagoogiliste eesmärkide objektiks. Kuid kasvõi negatiivse üldpreventsiooniga võrreldes on see oht väiksem. Ainult positiivne üldpreventsioon võtab inimest tõsiselt ja rajaneb tema mõistlikkusel. Positiivne üldpreventsioon on seega sotsiaalsete konfliktide näitlik lahendamine, mis ei lähtu mitte ainult kriminaalõiguse eriosast, vaid kõigist õigusriiklikest põhimõtetest. Ühiskonna põhinormide kinnitamiseks tuleb kasutada kriminaalõigussüsteemi kahte külge, vabadust piiravat ja vabadust kinnistavat. Alles siis muutub kriminaalõigus tõeliselt "positiiv-

seks”, kui ta peab kinnistuvate normide all silmas niihästi vabadust piiravaid norme kui ka vabadust kaitsvaid printsiipe — õigus kaitsele, õigus seaduslikule kohtunikule, karistuse võrdelisus, *in dubio pro reo* jms (Hassemer 1998b: 36–37).

Eripreventsiooni käsitledes esitab Hassemer kõigepealt küsimuse: mida see teooria pakub, kas dressuuri või abi? On üldteada, et eripreventsioonil on praegu halvad ajad.⁵ Teaduslikult on küll ületatud, kuid kliimaatiliselt toimivad ikka veel negatiivse individuaalpreventsiooni mõjud — ühiskonna kindlustamine, sundteraapia või kurjategija kahjutukstegemine. Sellised asjad ei sobi humaanse kriminaalõiguse pilti.

Positiivne üldpreventsioon on valmis andma eripreventiivsetele lootustele taas jõudu. Kuivõrd ta ei rajane dressuuril ja käitumismodifikatsioonidel, vaid mõistusel, siis suudab ta pakkuda vähem “tulemusi” ja enam abi. Süüdlast vaatab ta pigem kannatanu kui kahjustajana. Resotsialiseeriva mõjutamise asemel pakub ta desotsialiseerimist takistavaid üritusi ning teraapilisi abinõusid vabatahtlikkuse ja nõusoleku alusel. Positiivne üldpreventsioon ja positiivne eripreventsioon on lähedased — mõlemad pakuvad abi ja kooperasiiooni (Hassemer 1998b: 37).

Kriitika heidab Hassemerile ette, et ta püüab liiga kergekäeliselt kriminaalõigusteooriat muuta karistusteooriaks. See, et kriminaalõigus võtab kuidagi osa sotsiaalkontrollist, ei õigusta veel karistuse kohaldamist konkreetse isiku suhtes. Selleks on vaja mingit täiendavat alust (Müller-Tuckfeld 1998: 74).

4. Normitunnustuse sisseharjutamine (Günther Jakobs)

Jakobs lähtub oma karistusteoorias, nagu ka oma kriminaalõigussüsteemis tervikuna, Niklas Luhmanni süsteemiteooriast. Welzelilt on ta üle võtnud teesi, et kriminaalõigus peab tugevdama sotsiaaleetilisi käitumisväärtusi. Jakobs eristab kognitiivseid ja normatiivseid ootusi. Maailm — loodus — pakub inimesele palju sündmusi, mida inimene võib eeldada ja mis võivad rajaneda teatud seaduspärasustel — ka puu langemisel on omad põhjused.

⁵Eripreventiivse karistusteooria tõusust ja langusest Rootsi näitel vt lähemalt Sootak 1997: 138 jj.

Muidugi võivad loodussündmused valmistada pettumusi (puu langetamine), nii et metsas käies tuleb olla ettevaatlik. Kui ootusi kohandatakse faktilistele asjaoludele, on ootus kognitiivne. Ootuse ekslikkus on ootaja asi. Kuid isegi seda ootust võib muuta normatiivseks ja vaadelda loodust vastutavana (Xerxes lasi piitsutada merd karistuseks selle eest, et meri oli uputanud tema laevad), ka võib lootusi siduda üleloomulike jõudude või jumalatega. (Jakobs 1983: 6.) Seega ei ole kognitiivsed ja normatiivsed ootused *per se* eristatavad, seda saab teha alles ootaja reaktsiooni järgi — loodulikus ootuses pettunu peab **oma** hoiakuid korrigeerima, õppima.

Teisiti on aga lugu ühiskondliku elu seaduspärasuste ehk normidega. Need nimelt võimaldavad meil järeldada, et petetud ootusest ei pea õppima. Tänaval käies ja kallaletungi ohvriks langedes või rohelise tulega ristmikku ületades auto alla jäädes võib küll pettuda. Kognitiivne ümberkäimine sellise pettumusega oleks minna enesekaitsekursustele, enne tänava ületamist ka rohelise tule all olla ettevaatlik jms (Jakobs 1998: 36–37).

Õigus võimaldab aga näha viga oma vale ootuse asemel teise vales käitumises. Võib legitiimselt oma ootusest kinni hoida ka siis, kui selles pettutakse. Norm on “kontrafaktiliselt stabiliseeritud käitumisootus”. Konflikti korral otsustab norm, kes peab õppima ja kes mitte. “Mitte ootaja pole valesti oodanud, vaid käitaja on valesti või ebatavaliselt käitunud; mitte eksimust ei ole vaja seletada, vaid käitumine saab kontrolli teemaks. Sellega on norm juba päästetud ja normirikkuja samahästi kui kaotanud.” (Luhmann 1987: 218.)

Sotsiaalne kooselu on üksnes siis võimalik, kui kaasinimeselt saab oodata teatud käitumist. See algab banaalsetest situatsioonidest. Inimlik interaktsioon on nii eeldusterohke, et teatud alustingimuste rikkumine (mõttetu vastus, anormaalne kehaliigutus) defineeritakse kõrvalekaldeks. Eriti rasketel või korduvatel juhtudel leitakse väljapääs — isik kuulutatakse vaimuhaigeks või lülitatakse kommunikatiivselt relevantse maailmanägemusega subjektide hulgast välja. Üleminek vaimuhaigeks kuulutamisele kurjategijaks kuulutamisele on reaaliühiskondlikult sujuv, sest iga hälbiv käitumine võib olla tingitud vähesest mõistusest. Kuritegu on ebaküpse, ebamõistliku maailmapildi tagajärg (Jakobs 1983: 10). Kategoriaalselt eristab kuritegu aga nõrgamõistuslikkusest

see, et kurjategija maailmapilti võetakse tõsiselt, kuritegu ei ole mitte-mõistus (*Un-Sinn*), vaid hälbiv mõistus. Ei karistata mittemõistlikku (*Unvernünftig*), vaid mittetahtjat (*Unwillige*). See seletab ka Hegelit vahel alusetult küünilisena tõlgendavat käsitlust, nagu muudetak kurjategija karistusega mõistlikuks (Jakobs 1995: 849; Müller-Tuckfeld 1998: 58–61).

Kuritegu pole ka Jakobsi jaoks õigushüvede kahjustamine. Neid võivad kahjustada muudki teod — looduslikud protsessid või inimese kaasabil toimuvad, kuid vältimatud sündmused. Kriminaalõigust ei huvita mitte hüve kahjustav muudatus, vaid seda põhjustanud normivastatus. Surma põhjustamine on üksnes hüve kahjustamine, kriminaalõigushüve kahjustamisena saab käsitada aga tapmises seisnevat normirikkumist. “Ainult see lähenemine tõstab kriminaalõiguse tasemele, kus toimub ühiskondlik interaktsioon kriminaalõigusega: (deliktilise) käitumise **tähenduse** tasemele kui normide **tähenduse** negatsiooni ja normitähendusest kinnipidamise kinnitamise tasemele karistava reaktsiooni kaudu.” (Jakobs 1983: 36.)

Tähendus on see, mis tõstab pelgalt individuaalse pettumuse kriminaalõiguslikult relevantseks pettumuseks. Kriminaalõiguslikult tagatud normide rikkumisega tekib indiviidiülene, avalik konflikt. Normirikkuja asetab normi kehtivuse kahtluse alla. Normi kehtivus tuleb garanteerida ja karistus on see sotsiaalne garantii. “Süüdlase arvel realiseeritav vastandumine normirikkumisele on karistus. Karistuse eesmärk on normi kui ühiskonnaelus orienteerumise mustri säilitamine, mitte aga hüvede rikkumise ärahoidmine.” (Jakobs 1983: 9.) Karistuse tähenduse adressaadid on kõik normiga kohustatud. Neile demonstreeritakse, et sotsiaalses suhtlemises (interaktsioonis) võivad nad ka edaspidi oodata normidega tagatud reeglite püsimit. See ongi normiusalduse ehk õiguskuulekuse sisseharjutamine (Jakobs 1983: 13).

Jakobs ei pea oma kontseptsiooni empiirilisel kontrollitavaks. Karistatu või teiste isikute mõjutamine ei ole kriminaalõiguse ülesanne, ehkki see võiks olla soovitatav kõrvalmõju. Kriminaalõigusega ei juhita inimeste käitumist. Kriminaalõiguse ülesanne on täidetud, kui toimub normirikkumise asja menetlus. Ainult väljaastumine normirikkumise vastu kujutab endast ühiskonna muutumatut identiteeti. Identiteedi kinnitamine on sealjuures nor-

matiivfunktsionaalselt mõistetav kui menetluse tähendus (Jakobs 1995: 844).

Jakobsi teooriale heidetakse ette, et ta käsitleb kriminaalõiguse rolli ühiskonnas sotsiaaltehnilisena: kriminaalõiguse üldpreventiivne toime teostub kodanike selja taga; kodanike reaktsiooni kuriteole ja karistusele käsitatakse ühiskondlikes seostes. Ta seab küll esikohale ühiskondliku arusaama normidest, kuid see pole mitte kommunikatiivne, vaid sotsiaaltehnoloogiline. Niisugune tõlgendus lülitab nii karistatu kui ka teised isikud kriminaalõiguse eesmärkide saavutamise väljale. Ühiskonnaliikmetele ei anta teada, et karistus peab eelkõige soodustama turvalisust, vaid sellega püütakse tagada hoopis normiusalduse kontrafaktilist stabiliseerimist (Neumann 1998: 147–148).

III. UBIKVITEEDIPREVENTSIOON

1. Lähtekohad

Tegemist on kriminoloog Michael Walteri terminiga, mis tema arvates iseloomustab tänase päeva kriminaalpoliitikat. Selle suuna iseloomulik joon on preventsiiooni viimine igapäevasele tasemele, igale poole (siit ka termin **ubikviteet**, ladina *ubiquae* = kõikjal, igal pool). Alguse sai see kriminaalpoliitiline vool 1990. aastate keskpaiku USAst ning on praeguseks jõudnud ka Euroopasse (Walter 1998: 897).

Selle suuna mõte on viia kuritegevuse ärahoidmine kohalikule, kommuuni tasandile. Teoreetiliselt põhineb see vool kommunitarismil kui praegu kõige jõulisemalt esilekerkinud (samuti USAst pärit) ühiskonnateaduslikul ideoloogial. Loosung “preventsiioon repressiooni asemel” ei tähenda üleskutset kaotada riiklik kriminaalrepressiooni süsteem (nagu seda nõuavad abolitsionistid), vaid arusaama, et kohalikul tasandil tehtav töö kuritegude ärahoidmisel (preventsiioon) välistab hiljem vajaduse kedagi karistada (repressioon).

Lähtekohaks on arusaam, et tuleb võidelda mitte ainult kuritegude, vaid ka väiksemategi õiguserikkumistega, neid tuleb

ära hoida igal pool ja igal hetkel. Kriminaalõigus oma preventiivses mõttes ei ole suunatud mitte "üldisele publikule" (nagu üldpreventsioon, olgu siis negatiivne või positiivne), vaid igale konkreetsele inimesele ning peab hõlmama kõiki eluallasid. Eri-nevalt eripreventiivsest karistuseesmärgist, mis tegeleb kuriteo juba toime pannud isikuga, peab ubikviteedipreventsioon ulatuma kõikideni, ka potentsiaalsete üksikkurjategijate ja gruppideni. Kogu ühiskondlik elu tuleb preventiivselt "läbi tuulutada". Mõistagi on seda kõige mõjusam teha kohalikul, kommunaaltasandil (siit ka vahel kasutatav termin **kommunaalpreventsioon**).

Uue preventsiionisuuna kriminaalpoliitilised ja karistusteoreetilised põhipunktid on järgmised.

1) Pettumus eripreventsioonis ühelt poolt selle tulemusetuse tõttu (kurjategijaid ei ole siiski õnnestunud ümber kasvatada), teiselt poolt seetõttu, et tegeldakse põhjuse, mitte tagajärjega.

2) Kogu kriminaalõigus ja kriminoloogia areneb kurjategija (või üldse isiku) mõjutamiselt kuriteo (teo) vältimise suunas. Mõistagi tuleb ka seda teha eelkõige isikute mõjutamise kaudu, kuid erinevalt senisest tuleb tuvastada potentsiaalsed kurjategijad ja töötada nendega.

3) Kriminaalõigussüsteem tervikuna baseerub kohtusüsteemil. Kuritegevuse ärahoidmise seisukohalt on see aga ebaõige — kohud töötavad aeglaselt ja kohmakalt, süsteem ise on eluvõõras. Edaspidi tuleb rõhk panna hoopis politseile, mis on nagu loodud kuritegude ärahoidmiseks. Selline rõhuasetus tähendab peale politseiametnike arvu suurendamise, töö intensiivistamise jne veel ka nende volituste olulist laiendamist.

Selline on uue kriminaalpoliitilise suuna üldiseloostus. Selle tekkepõhjused ja sellega seotud karistuspoliitilised ja -teoreetilised probleemid vajavad aga lähemat käsitlemist.

2. Kuritegevusehirm

Tegemist on suhteliselt uue mõistega ja teatud mõttes ka uue nähtusega. Hirm kallaletungi või muu kuriteo ohvriks langeda on mõistagi üks inimese ürgseid tunde. Küsimus on aga selles, et

ca kuni 1970. aastateni ei olnud tegemist sotsiaalselt relevantse, poliitiliselt läbitöötatava ja teaduslikult uuritava nähtusega.

Sellel nähtusel on palju tekkepõhjusi. Kõigepealt tuleb nime-tada kuritegevuse kasvu. Eesti oludes ei ole mõtet sellel pikemalt peatuda ning on selge, et meie puhul on kõrge kuritegevustase üks kuritegevusehirmu olulisemaid põhjusi. Kuid kuritegevusehirm on spetsiifilise sotsiaalse, poliitilise ja kriminoloogilise probleemi välja kujunenud ka nendes maades, kus kuritegevus on juba pikka aega, ehkki aeglaselt kasvanud.

Sotsioloogid on tuvastanud, et puudub kindel seos objektiivse te asjaolude ja inimeste arusaamade vahel. Tuleb lahus hoida kah-te asja — objektiivset kuritegevuseriisikot, s.t tõenäosust sattuda kuriteo ohvriks, ning subjektiivset kuritegevusehirmu. Turvali-suse tegeliku suurenemisega ei tarvitse sugugi kaasneda ohutun-de vähenemine, see tunne jääb endiselt käivitatavaks (Hassemers 1998a: 807). Määravaks saab hoopis see, kuidas objektiivseid, väliseid asjaolusid informatiivselt töödeldakse ning milliste hoi-a-kutega seda infot vastu võetakse (Walter 1998: 902). Võib koguni väita, et hirmu kuriteo ohvriks langeda tunnevad eelkõige need, kelle puhul on see riisiko suhteliselt väike. Empiirilised uurin-gud näitavad, et see, mida peetakse hirmuks kuritegevuse ees, on hoopis ebamäärane kindlusetuse ja haavatavuse tunne. Indiviidi tasandil areneb kuritegevusehirm oma seaduspärasuste järgi, mi-da ei ole veel õnnestunud täpselt kirjeldada (Reuband 1999: 15; Reuband 2000).

On muidugi selge, et ajakirjandus ja huvigrupid ei tekita kurite-gevusehirmu eimillestki. Kuid on ka täiesti ilmne, et massimeedia ja muud huvigrupid on varjatud hirmu ära kasutanud, seda kui sot-siaalset fenomeni tugevdanud või stabiliseerinud. Ajakirjandus on huvitatud hirmu kui konkurentsivõimelise kauba müümisest. Poliitikud kasutavad seda nähtust valimisplatvormides. Ka nõuab küllastumistunde vältimine üha suuremaid doose⁶.

Sotsiaalne tegelikkus pakub palju hirme ja muresid, olgu need tingitud töökohast, palgast, tervisest kui individuaalsetest prob-leemidest või siis üldisematest küsimustest — rahvusvaheline ter-

⁶Antud probleemile, ehkki veidi teises seoses, on osutatud ka meie ajakirjanduses (vt Tarand 1999).

rorism, õhusõidu ohutus jne. On täiesti selge, et hirm kuritegevuse, eelkõige tänavakuritegevuse ees on palju enam manipuleeritav kui abstraktne osooniauk või eurooplase mure troopiliste metsade saatuse pärast. Küll on aga kuritegevus teatavasti selline valdkond, kus igäüks arvab teadvat, mida tuleks ette võtta või vähemalt seda, kui rumalad ja saamatud on need, kes on kohustatud ja seatud midagi ette võtma.

On siiski selge, et isiklikul ja ühiskondlikul tasandil töödeldakse hirmu erinevalt. Üksikisiku hirm ei pea veel väljenduma tingimata või ainult punitiivses hoiakus. Sageli lahendavad eelkõige vanemad inimesed need probleemid n-ö omal kulul, muutes restriktiivselt oma eluviise — ei lähe õhtul välja, väldivad teatud kohti, ei usalda kedagi jne. Avalikes debattides seevastu realiseerub kuritegevusehirm poliitilistel eesmärkidel. Probleemi konkreetne lahendus ei olegi oluline. Tegutsema hakatakse selleks, et “midagi” toimuks, et leiaks aset teatud aktiivsus. Sellisel on võimalik seletada ka ülalnimetatud ubikviteedipreventsiooni, preventiivset üliaktiivsust (Walter 1998: 903).

Karistuspoliitika seisukohalt on oluline, et kui kuritegevusehirmu traditsioonilise kriminaalpoliitilise ärakasutamise korral nõutakse karmimaid karistusi, siis siin on jutt ohuallikate kõrvaldamisest. Tegemist on aga selliste ohuallikatega, mis ilmnevad argitasandil ning seisnevad pisirikkumistes. Manipuleeritav kuritegevusehirm on sedapuhku rakendatud väikekuritegevuse alal. Tegemist on väikeste kuritegudega ja sellega tegeleb “väike kriminaalpoliitika”.

3. Bagatellideliktid, “väike kriminaalpoliitika” ja zero tolerance

Nagu eespool öeldud, on ubikviteedi- ehk kõikjale ulatava preventsiiooni mõte töödelda ka kõige pisemaid õiguserikkumisi. Oma olemuselt asuvad need kriminaalõiguse alumisel piiril või koguni allpool seda. Tegemist on mõneti omapärase nähtusega selles mõttes, et üldlevinud arusaama kohaselt tähendab kuritegevusvastase võitluse tugevdamine eelkõige karistuste karmistamist ja tõhusamat võitlust raskete kuritegudega. Siin näeme aga hoopis teist suunda — totaalne võitlus väikekuritegevusega.

Väikekuriteod ehk bagatellideliktid on kriminaalõiguses ja kriminoloogias ammutunud nähtus. On ilmselge, et teod ei ole oma raskuse poolest võrdsed ning et tõepoolest eksisteerivad väheolulised ründed, nn bagatellideliktid (prants. *bagatelle* = tühi- või pisiasi). Erisätteid väheväärtusliku asja varguse kohta võime leida juba Karolinas ja Preisi Üldises Maaõiguses.

Õiguslikult tuleb vahet teha ehtsate ja mitteehtsate bagatellideliktide vahel. Esimesed (bagatellideliktid *per se*) on juba olemuslikult väheolulised ning nende kriminaalpoliitiline käsitlemine taandub seadusandja otsustuseks, kas arvata antud tegu haldus- või kriminaalkaristusõiguse hulka või jätta see hoopis muude õigus- või sotsiaalsete normide valdkonda (piletita sõit, joobnult avalikus kohas viibimine jms). Seaduseandja peab otsustama, kas sellisel üleastumisel iseenesest on kvaliteet, mis muudab teo karistusväärseks. Mitteehtsate bagatellideliktide korral ei ole teo karistusväärsus enam kahtluse all (vargus, solvamine), kuid konkreetsel juhul võib teo vähese kahjulikkuse tõttu tekkida küsimus isiku vastutusele võtmise otstarbekusest.

Bagatellkuritegevuse kriminaalpoliitiline probleem seisneb vastuolus konkreetse üleastumise vähese tähtsuse ja sedalaadi delinkventsi massilisuse vahel. Esimene asjaolu peaks andma ja sageli annabki alust kas üldse loobuda riigi karistusvõimu rakendamisest või rakendada seda piiratult. Nähtuse massilisus nn heaolu- või ahnuskuritegevuse (*pleonexia*) taustal ei luba aga kriminaalõigusel probleemi mööda vaadata või seda bagatellnähtuseks pidada. Kriminaalõigusliku sekkumise põhjendamine teo massilisusega ei tarvitse aga olla piisav alus sotsiaalse kontrolli laiendamiseks iseenesest väheraskete tegude korral.

Lisaks teo vähesele tähtsusele võib esineda ka muid asjaolusid, mis tõsiselt vähendavad teo karistusväärust (varguse toimepanemine perekonnasiseselt vms). Selliste tegude täismahus menetlemise ja karistuse mõistmise vältimiseks kasutatakse mitmesuguseid menetlus- ja materiaalõiguslikke võtteid.

Üldlevinud on otstarbekuse ehk oportuniteedi põhimõte: prokuröörile antakse õigus otsustada, kas ta esitab süüdistuse või mitte. Näiteks Saksa kriminaalmenetluskoodeksi §§ 153 ja 153a alusel on prokurööril see õigus kuritegude puhul, mille eest on ette nähtud vabadusekaotus kuni ühe aastani või rahatrahv, ning kui isiku süü

on väike ja avalik huvi ei nõua süüdistuse esitamist. Samas võib prokurör panna süüdlasele teatud kohustusi (heastamine, ühiskasulik töö jm). Nimetatud kohustused on analoogilised või lausa kokkulangevad nendega, mis moodustavad mitmete materiaalõiguse sanktsioonisüsteemis ettenähtud abinõude sisu (näiteks tingimisi vabadusekaotus). Süüdistust esitamata jättes peetakse silmas nii praktilist eesmärki vähendada kohtute koormust kui ka õigusrahu ja süüdlase resotsialiseerimise huvisid. Tegelikuses oleneb selle abinõu kohaldamine enamasti süüdlase valmisolekust eelnevalt tasuta vastav makse kas riigikassasse või heategevate organisatsioonide (Punane Rist, Päästearmee vms) arvele, kusjuures summa suurus võib koguni kahekordselt ületada võimaliku rahatrahvi määra.

Teine võte bagatelldelikti depõnaliseerimiseks on kaebedelikti ehk erasüüdistusasja instituut: süüdlane võetakse vastutusele ainult siis, kui seda taotleb kannatanu või muu isik. Kirjeldatud menetlusõiguslike lahenduste eelis seisneb asjaolus, et materiaalõigus säätetakse talle immanentselt võõrast ülesandest tunnistada ühelt poolt küll teatud tegu kuriteoks (näiteks vargus), kuid samal ajal teha iseendale vasturääkiv otsus ning väita, et kuritegu ei ole alati kuritegu. Siiski võib leida ka materiaalõiguslikke lahendusi.

Bagatelldelikti materiaalõiguslik lahendus oli kasutusel nõukogude kriminaalõiguses. Näiteks ENSV KrK § 50 alusel võis nii uurija kui kohus anda töökollektiivi või ühiskondliku organisatsiooni käendusele vähese ühiskonnaohtlikkusega isiku, kes oli toime pannud kuriteotunnustega teo. Sama säte on säilitatud ka kehtivas kriminaalkodeksis, kuid ainult kohtu õigusena vabastada kergema kuriteo toimepannud isik karistusest eeldusel, et teda saab mõjutada kriminaalkaristust kohaldamata.

Bagatelldelikti materiaalõiguslik lahendus on kuriteo materiaalse mõiste abil toodud ka Austria kriminaalseadustikku. Nimelt ütleb Austria KrK § 42 "Teo karistusväärse puudumine", et tegu ei ole karistatav, kui selle eest on ette nähtud rahatrahv või vabadusekaotus mitte üle ühe aasta, isiku süü on väike, tegu tõi kaasa üksnes tähtsusetud tagajärjed ning süüdlase karistamine ei ole üld- ja eripreventiivsetel kaalutlustel vajalik. Õigus otustada § 42 kohaldatavuse üle konkreetse bagatelldelikti puhul kuulub kohtule, kusjuures kohtul on õigus asja menetlus lõpe-

tada mis tahes staadiumis. Seega välistab teo karistusväärtsuse puudumine ühtlasi ka isiku süüditunnistamise. Teisalt on süüdlase mittekarakteristamine ikkagi seotud teole antava hinnanguga. Ka kirjanduses rõhutatakse, et karistada tuleb üksnes siis, kui see on ühiskondlikes huvides mõõdapäasmatult vajalik, sest karistus "kõigutab süüdimõistetud seisundit ühiskonnas ja tema kasulikkust ühiskonnale" (lähemalt vt Sootak 1997: 55).

Kõik ülalkirjeldatud lahendused realiseeruvad riikliku justiitsüsteemi raames. Bagatelldeliktide kui vähetähtsate üleastumiste puhul on aga mõeldav ka asjade lahendamine väljaspool seda süsteemi. Nõukogude kriminaalõigusest on teada seltsimehelike kohtute instituut: töö-, elu- või õppimiskohas loodud ühiskondlikel alustel tegutsevad kohtud, mis arutasid kergemaid õiguserikkumisi. Mitteriiklik õigusemõistmine on eri vormides kasutusel paljudes riikides.

"Väikese kriminaalpoliitika" juures näeme aga põhimõtteliselt uut lähenemist. Suures enamuses on tegemist käitumisega, mis ilmneb kõige triviaalsemates argiolukordades. Paljudele sotsiaalsetele gruppidele tähendavad sellised rikkumised elustiili lahutamatu osa — siit ka nende nimetus *life style crimes*. Traditsioonilised bagatelldeliktid on põhimõtteliselt kriminaalõiguse haardelas (või vähemalt selle ala piiiril) ja kujutavad endast õigusnormi rikkumist. *Life style crimes* on aga suunatud tavaliste sotsiaalsete normide vastu. Nende rikkumiste käsitlemine on aga tõstetud kriminaalõiguse tasemele ning seega on ka igapäeva elu reguleeriv sotsiaalne norm tõstetud kriminaalõigusnormi tasemele (Hassmer 1998a: 797).

Teine erinevus väljendub reaktsioonis. Nagu öeldud, on tavalise bagatellkuritegevuse dilemma asjaolu, et kuigi üksikrikkumine on tühine ja sellele võiks ehk üldse reageerimata jätta, on nähtus iseenesest massiline ja riiklik kriminaalpoliitika ei saa teha nägu, nagu seda ei oleks. Igal juhul püütakse leida selliseid lahendusi, mis näitavad küll riigi reageerimist, kuid arvestavad konkreetse juhtumi väikest tähtsust.

"Väikeses kriminaalpoliitikas" näeme aga selgelt vastupidist suunda — ei mingit tolerantsi! *Zero tolerance*, nulltolerants, ongi uue kriminaalpoliitika lipukiri. Igale vähimalegi korrarikkumisele tuleb reageerida, kusjuures asi tuleb käsile võtta täie otsus-

tavusega. Kõnekas on New Yorgi politseipresidendi esinemine Saksa ajakirjanduses: "Väikesed teod viivad suurte tegudeni; kiired karmid abinõud sotsiaalprogrammide asemel; nulltolerants *versus* lõtvus ja liberaalsus; kuivendada sood, kus pesitseb mallaaria; võita tagasi tänavad, kus laiutavad kurjategijad; otsekohe sekkuda, kui kellelgi on tekkinud kasvõi võimalus midagi korda saata; igaüks kinni võtta, kes tänavanurgal urineerib või pruugib avalikult alkoholi; räpased tüübid metroost ära koristada; rohkem politseid ja politseile rohkem õigusi!" (Cit.: Hassemer 1998a: 797.)

Zero tolerance'i kriminaalpoliitika on mitmepalgeline nähtus, millel on väga erinevad õiguslikud ja teaduslikud aspektid. Näiteks ei ole ju raske märgata, milliseid ohte õigusriiklusele selline paaniline politseiriiklik hüperaktiivsus endas kätkeb. Kriminoloogilises mõttes pakub *zero tolerance* huvitavaid võimalusi hälbiva käitumise ja sotsiaalse kontrolli mehhanismide uurimiseks jne.⁷ Järgnevalt piirdun siiski üksnes õiguslike probleemidega nendes seostes, mis võimaldavad jätkata juba alustatud teemat — karistusteooriaid.

IV. BROKEN WINDOWS JA POSITIIVNE ÜLDPREVENTSIOON

Igaüks teab, et kui kusagil on üks aken sisse visatud, siis on varsti kõik aknad katki. Pöörame selle väite ringi ja muudame positiivseks: niipea, kui üks aken on sisse visatud, tuleb see kohe ära parandada, sest muidu on varsti kõik aknad katki. See ongi *zero tolerance*'i ideoloogia ning iseenesest ei ole mõtet selle vastu vaielda.

Kriminaalõiguse keelde tõlgituna on probleem selles, et mis tahes rikkumine, olgu see bagatellidelikt või röövimine, on **normi** rikkumine, astumine õiguse vastu. Tegemist on sümboolse aktiga, mis näitab, et õigus ei kehti. Õiguse ülesanne on nüüd omakorda näidata, et kehtib küll. Seda demonstreeritakse normirikkuja karistamisega.

⁷Nulltolerants on äratanud tähelepanu ka meie ajakirjanduses, vt nt Pullat 1999.

Traditsiooniline kriminaalõigus ja “suur kriminaalpoliitika” lähtuvad positiivse üldpreventsiooni teooria kohaselt eeldusest, et karistus on õigustatud üksnes siis, kui selle abil saab taastada ja tuleb taastada usk õiguse kehtimisse. See usk peab olema kõikuma löönud millegi tõsise, nimelt kuriteo tõttu. Allapoole kriminaalõiguse tasandit jäävate õiguserikkumistega seda usku ei kõigutata ning kriminaalõiguslik sekkumine on välistatud. Kuritegu on teatavasti selline tegu, mis ründab õigushüve; kuriteol on konkreetne süüdlane, kes ründab kannatanut.

“Väike kriminaalpoliitika” on aga esitanud sellele teesile väljakutse ning väidab, et ka kõige kergemad *life style crimes* võivad lõppkokkuvõttes kõigutada normiusaldust. Alust selliseks väiteks on küllaga. Agressiivne kerjamine, avalikus kohas joomine, ropendamine, õllepudeli puruksviskamine jms ei tarvitsegi olla muutunud massiliseks, et sellegipoolest sisaldada sõnumit: siin ei tegelda praegu trammi ootamise, poeskäimise või jalutamisega, siin lahendatakse parajasti küsimust, kes on peal ja kes all. Puudub konkreetne süüdlane, kes ründaks konkreetset objekti. Käratsev ja ropendav noortekamp ei kavatsegi kedagi rünnata, kuid ometi esitab ta ka traditsioonilise kriminaalõiguse jaoks eksistentsiaalse küsimuse: kas norm üldse kehtib või mitte? Teiste sõnadega, rünne pole suunatud mitte konkreetse objekti ja selle kaudu õigushüve vastu, vaid otse normi enda, õiguskorra kui sellise vastu.

Seda, mida õigusteadlased peavad pikkade tiraadide ja diskussioonidega ära seletama, tajub elanikkond instinktiivselt. Kuritegevusehirm on siin suurem kui päriskuritegude korral, sest enamasti ei panda viimaseid toime kõigi silme all ning seda, et keegi on mingi kuriteo toime pannud ja teda on karistatud, saadakse teada pooljuhuslikult. Normiusaldus jääb ka siis püsima, kui igale kuriteole ei järgnegi karistust — aga ainult tingimusel, et varjatud kuritegevus ei ole liiga suur ja avastatus liiga väike. Traditsioonilises kriminaalõiguses toimub alati selektsioon — ainult osa kuritegusid saab üldse teatavaks, osa neist avastab politsei ja osa süüdlastest saab karistada⁸.

⁸Selektsiooni ja selle tasandite kohta lähemalt vt Sootak 1997: 83.

Life style crimes'i korral ei ole aga mingist latentsist ega selektsioonist juttugi. Just vastupidi, enamasti on tegemist avalikus kohas toimepandud (agressiivne kerjamine) või avalikkusele suunatud tegudega (graffiti), mis varjatult toimepanduna ja avastamatutena kaotaksid oma mõtte. Erinevus objektiivse olukorra ja kuritegevusehirmu vahel on minimaalne, ehkki ohustatud ei ole individuaalhüve, vaid norm ja õiguskord kui selline. On täiesti ilmne, et sellises olukorras ei saa riik endale erilist tolerantsust lubada, selektsioon tuleb viia miinimumini.

Nagu eespool öeldud, on *zero tolerance* mitmepalgeline nähtus ning mõistagi sõltub ka lahendus sellest, kas seda nähtust käsitleda sotsioloogilisest, kriminoloogilisest või kriminaalõiguslikust aspektist. Viimane omakorda eeldab vastust küsimusele, kas piirduda kriminaalõiguse esoteerilise mõistmisega või asetada probleem laiemasse sotsiaalsesse konteksti.

Eeltoodud analüüsiga on sisuliselt antud ka lahendus. Küsimus ei ole selles, kas tulistada varblast kahurist või mitte. Enamus *life style crime*'e asub allpool kriminaalõiguse tasandit ning kriminaalkaristuste kohaldamine selliste õiguserikkumiste eest on riigi karistusvõimu kuritarvitamine. Kuid kriminaalõigus on üks osa sotsiaalsest kontrollist ning sotsiaalse kontrolli ülesanne on reageerida normirikkumisele. Kriminaalõiguslikud vahendid tulevad nähtavasti kõne alla bagatelldeliktide korral, ehkki ka siis erandina. Muudel juhtudel on riigi ja ühiskonna käes piisavalt muid reageerimisvahendeid.

Samas on selge, et ka allapoole kriminaalõiguse piiri jäävatel rikkumistel on oma objektiivne alampiir. Vanemad inimesed arvavad küll, et head kombad surevad välja koos nende põlvkonnaga. Ka on inimesi, kelle jaoks on juba tänaval, veel enam busis mobiiltelefoniga rääkimine nende rahu ja avaliku korra jöhker rikkumine. Teisalt tuleb tunnistada ka inimese õigust ja vahel ka vajadust teise inimese sotsiaalselt tühisele väärkäitumisele mitte reageerida. *Zero tolerance*'i teene õigusteadusele on selles, et ta tõi välja vajaduse täpsemalt määratleda ja kaitsta neid norme, mis on vajalikud paljude inimeste normatiivseks orienteerumiseks (Hassemer 1998a: 813). Selline kataloog sõltub muidugi konkreetse ühiskonna tavadest ja ajaloost. Laiemas kriminaalpoliitilises plaanis tähendab see aga kogu sotsiaalse normistiku

kaitseks vajalike ja sobivate reageerimisvormide tervikliku süsteemi väljatöötamist. Normide skaala on aga väga lai — alates ülalt, olulisi õigushüvesid kaitsvate normidega, ning lõpetades all asuvate, argipäeva elu reguleerivate käitumisnormidega.

V. KOMMUNITARISM JA SELLE KARISTUSTEOORIA

Kommunitarism on teadupärast viimase aja üks uuemaid poliitilisi ja ka õiguspoliitilisi ning -filosoofilisi suundi, mis selgesti vastandub individualistlikule ja liberalistlikule maailmavaatele⁹. Ühiskond taandatakse kommuunile, kus valitseb koostöö ja solidaarsus. Isik tegutseb teatud kindlas sotsiaalses praktikas, millest ta on sõltuv. Mõistagi peab siis ka kriminaalpreventsioon toimuma kommuuni tasandil ning ulatuma kõikjale.

Võitlus kuritegevusega ei ole võitlus isiku vabaduse ja puutumatus eest, vaid mitteformaalne konfliktide lahendamine. Kurjategija karistamise ehk repressioonide asemel tuleb korraldada perekonnanõupidamine, kus kuulatakse ära nii süüdlane kui kannatanu ning lõppkokkuvõttes lahendatakse perekonnas tekkinud konflikt ja otsustatakse, mida juhtunu heakstemiseks ette võtta. Selline *family-model* toetub kommuuni eneseregulatsiooni võimele ning on lähedane abolitsionistlikule õigusfilosoofiale¹⁰.

Kommunitarismi karistusteooria püüab selgelt vastanduda "postmodernismi retributsionismile" (Kunz 1998: 863). USA-s võis pärast eripreventiivse karistusideoloogia läbikukkumist selgelt märgata neoklassikalise karistusteooria taastumist, mis kohutapraktikas on viinud karistuste karmistumisele (Weigend 1988: 579–602). Selle vastu ongi omakorda asunud kommunitaristlik karistusteooria, *republican theory*.

Karistamist ei tohi taandada väärtusvabale sotsiaaltehnoloogiale või kuritegevuse kontrollile. Tegemist on moraalse ettevõtmisega, mis seisneb süüdlase hukkamõistmises. Viimane on õigustatud seetõttu, et süüdlane kui ühiskonna liige on kahjustanud kannatanu kui sama ühiskonna liikme võõrandamatut ja ühis-

⁹Kommunitarismi õigusfilosoofiast vt Jõgi 1997: 204 jj.

¹⁰Kriminaalõiguslikust abolitsionismist vt Sootak 1997: 158 jj.

konna poolt tunnustatud **dominiooni**¹¹. Viimase all mõeldakse kõigi ühiskonnaliikmete võrdset õigust vabalt areneda ja võtta osa ühiskonna elust. Liberalistliku ühiskonna vabadusest erineb selline dominioon eelkõige selle tõttu, et siin saab õigustest ja vabadustest rääkida üksnes etteantud ühiskondlikus kontekstis (Kunz 1998: 867). Dominioon on küll isikule kuuluv seisund, kuid ühiskond peab dominioone võimalikult võrdselt jagama.

Seega ei sisaldu karistuses mitte niivõrd süüdlasele tehtav isiklik etteheide, et ta valis hea ja kurja vahel otsustades kurja. Talle heidetakse ette hoopis teiste ühiskonnaliikmete dominiooni kahjustamist ning ka karistuse eesmärk peab olema eelkõige süüdlase dominiooni taastamine. Seda tuleb mõista mitte ainult moraalses, vaid ka faktilises mõttes — teo õigusjärelmitena on eelistatud näiteks heastamine ja makse tegemine ohvrikaitsefondi. Karistusega peab süüdlane lunastama dominiooni kahjustamise ning aitama kaasa selle ebavõrdsuse kustutamisele, mida ta kuriteoga tekitas. Lunastamine võib muidugi tähendada ka tema dominiooni kahjustamist.

Kommunitaristlikku karistusteooriat on püütud seletada ka Piibliga. Nimelt väidetakse, et kuritegu hävitab *shalom*'i — rahu, avaliku korra, turvalisuse, ühiskonnas valitseva harmoonia, terviklikkuse ja täiuslikkuse. *Shalom* tuleb taastada ning selle taastamise põhisisu on hüvitamine, ohvrile ja kogukonnale tekitatud kahjude korvamine. Sellist hüvitamist nimetab Piibel *shil-lum*'iks, mis on väidetavalt sõnaga *shalom* samatüveline (Colson, Van Ness 1995: 44–45).

Niisiis ei lähtu karistus mitte retributiivse, vaid taastava, restoratiivse õiguse (*restorative justice*) ideest. Süüdlase poolt toime pandud kuritegu kahjustab kogukonda, võib hävitada kindlustunde kodukoha turvalisuse suhtes. Kuritegevuse ohjeldamise ja kurjategija karistamisega taastatakse kogukonnale tekitatud

¹¹Ladina *dominium*, inglise keeles *dominion*. Saksa keelde on see tõlgitud *Besitz* ja *Besitzrecht* (Kunz 1998: 896). Eesti keelde ei saa seda tõlkida lihtsalt “valduse” või “omandina”, mis on kindlad õiguslikud mõisted. Sisuliselt saaks rääkida sotsiaalsest omandist, õigusest omada ühte osa sotsiaalsest keskkonnast, kuhu samal ajal ise kuulutakse.

kahju, kogukonnasisesed väärtused ja isegi kogukonnasise au-
tunne (Colson, Van Ness 1995: 61).

Esmapilgul näib, et kommunitaristlik karistusteooria ei ütlegi
kuigi palju uut. Suund nii individualistlikus kui ühiskondlikus
mõttes heastavatele õigusjärelmitele (leppimine, kahju hüvitami-
ne, üldkasulik töö jms) on üldine kriminaalpoliitiline tendents.
Kui liberaalse tasumisidee järgi on näiteks ka rahatrahv isiku
vabaduse piiramine, siis ütleb kommunitaristlik karistusteooria
lihtsalt "vabaduse" asemel "dominioon". Neoklassikalise krimi-
naalõiguse kontekstis on süüdlase leppimine kannatanuga ja talle
tekitatud kahju hüvitamine kannatanule kui indiviidile tehtud üle-
kohtu heastamine. Kommunitaristlik kriminaalõigus meenutab
meile sealjuures vana marksistlikku tõde, et indiviid elab ühis-
konnas ega saa samal ajal olla sellest ühiskonnast vaba.

Tuleb siiski tunnistada, et karistusteooriate seisukohalt põhis-
tab kommunitarism karistuse õigustatust kasvõi tasumisteooriale
selgelt vastandudes, nimelt nii kuriteo kui ka karistuse ühiskond-
likku aspekti rõhutades. Kõikehõlmav kommunaalpreventsioon
tähendab aga ka seda, et hoopis teisiti hakatakse mõistma ala-
ealiste delinkventsust. Seni leiti, et alaealise hälbiv käitumine on
eelkõige tema sotsialiseerumisprotsessi lahutamatu ja paratamatu
osa ning igale õiguserikkumisele ei tohigi reageerida, sest de-
linkventsus kustub üldjuhul iseenesest. *Zero tolerance* on sellise
hoiakuga ilmselges vastuolus ning tähendab alaealise hoopis vas-
tupidist kriminaalõiguslikku kohtlemist. Postsovetliku ühiskon-
na liikmetele meeldib muidugi kodanliku ühiskonna liberalism
ja mõiste "kommunitarism" meenutab meile (ja mitte põhjuseta)
mõistet "kommunism".

Ometi ei saa mööda vaadata selgetest tendentsidest ei karis-
tusteooriates ega ka kriminaalõigusdogmaatikas, mis rõhutavad
ühiskondlikku aspekti. Kui kaugele see areng ulatub ja kas on
ehk tegemist tavalise pendliefektiga, näitab aeg.

Kirjandus

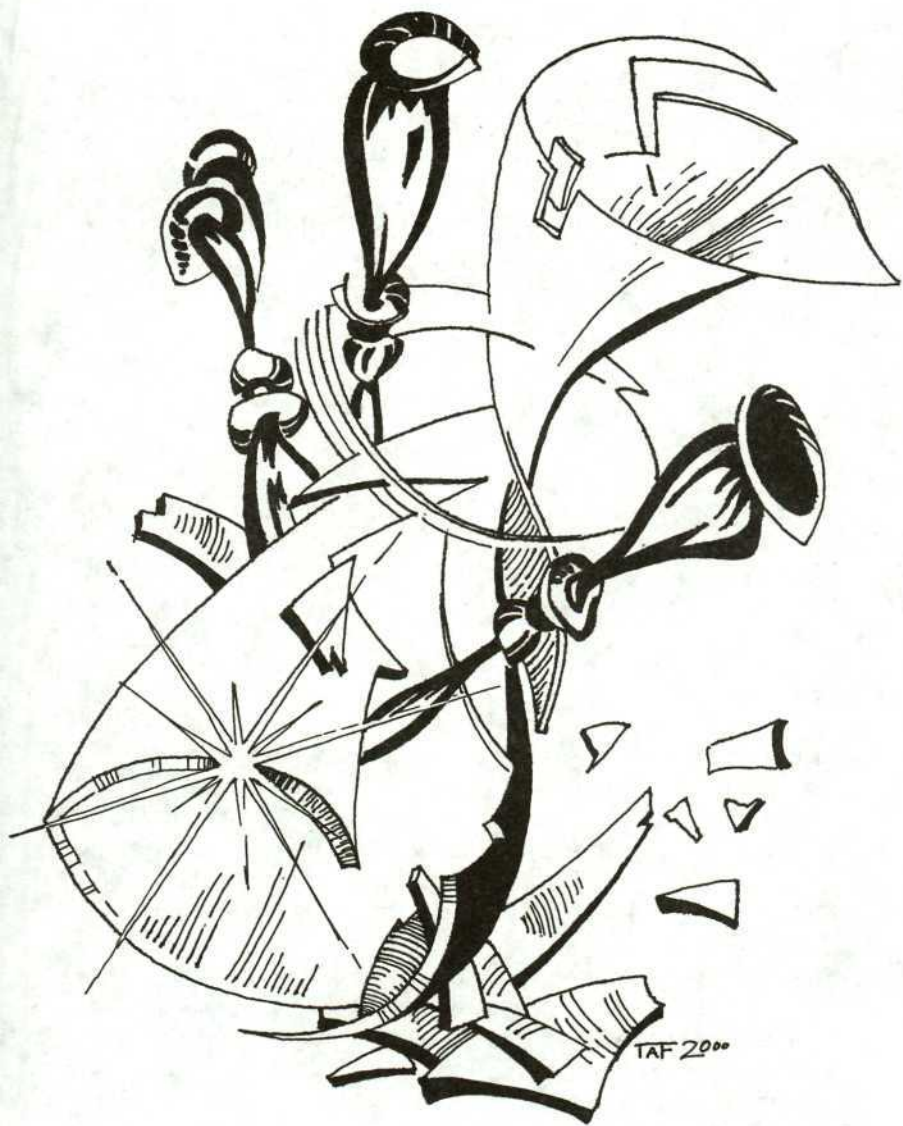
B a u r m a n n, Michael 1998. Vorüberlegungen zu einer empirischen
Theorie der positiven Generalprävention. — *Positive Generalprä-
vention. Kritische Analyse im deutsch-englischen Dialog.* Hrsg.

- Bernd Schünemann, Andrew von Hirsch, Nils Jareborg. Heidelberg: Müller, S. 1–16
- Colson, Charles, Daniel Van Ness 1995. *Süüdi mõistetud. Uus lootus panna piir kuritegevusele Ameerikas*. Tallinn: Eesti Kristlik Vanglahoolekande Keskus, EELK Kriminaalöö Keskus
- Ginter, Jaan 1991. *Klassikalised sotsioloogilised teooriad kriminoloogias*. Tartu: Tartu Ülikool
- Ginter, Jaan, Silvia Kaugia 1998. Émile Durkheim ja hälbekäitumise sotsioloogia. — *Juridica*, nr 5, lk 256–257
- Hassemer, Winfried 1990. *Einführung in die Grundlagen des Strafrechts* München: Beck
- Hassemer, Winfried 1998a. Zero tolerance — ein neues Strafkonzep? — *Festschrift für Günther Kaiser*. Berlin: Duncker & Humblot, Hb. 1, S. 793–814
- Hassemer, Winfried 1998b. Variationen der positiven Generalprävention. — *Positive Generalprävention. Kritische Analyse im deutsch-englischen Dialog*. Hrsg. Bernd Schünemann, Andrew von Hirsch, Nils Jareborg. Heidelberg: Müller, S. 29–50
- Jakobs, Günther 1983. *Strafrecht. Allgemeiner Teil*. Berlin: Walter de Gruyter
- Jakobs, Günther 1995. Das Strafrecht zwischen Funktionalismus und “alteuropäischen” Prinzipienendenken. — *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, Bd. 107, S. 843–876
- Jakobs, Günther 1998. Zur gegenwärtigen Straftheorie. — *Strafe muss sein! Muss Strafe sein?* Hrsg. Klaus Kodalle. Würzburg: Königshausen & Neumann, S. 29–40
- Jeschek, Hans-Heinrich, Thomas Weigend 1996. *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*. Berlin: Duncker & Humblot
- Jõgi, Piibe 1997. *Õigus ja eetika: teooriad õigusest ja õiglusest 20. sajandi õigusfilosoofias*. Tallinn: Juura
- Kaiser, Günther 1997. *Kriminologie. Eine Einführung in die Grundlagen*. Heidelberg: Müller
- Kunz, Karl-Ludwig 1998. Liberalismus und Kommunitarismus in Straftheorie und Kriminalpolitik. — *Festschrift für Günther Kaiser*. Berlin: Duncker & Humblot, Hb. 1, S. 859–872
- Luhmann, Niklas 1987. *Rechtssoziologie*. Opladen: Westdeutsche Verlag
- Mayer, Hellmuth 1953. *Strafrecht. Allgemeiner Teil*. Berlin: Walter de Gruyter
- Müller-Dietz, Heinz 1983. Vom intellektuellen Verbrechenschaden. Eine nicht nur historische Reminiszenz. — *Goltdammer's Archiv für Strafrecht*, S. 481–496

- Müller-Tuckfeld, Jens Christian 1998. *Integrationsprävention. Studien zu einer Theorie der gesellschaftlichen Funktion des Strafrechts*. Frankfurt/Main: P. Lang
- Neumann, Ulfrid 1998. Normative Kritik der Theorie der positiven Generalprävention. — *Positive Generalprävention. Kritische Analyse im deutsch-englischen Dialog*. Hrsg. Bernd Schünemann, Andrew von Hirsch, Nils Jareborg. Heidelberg: Müller, S. 147–152
- Pullat, Risto 1999. Nulltolerants — kas pääsetee? — *Eesti Ekspress*, 22. VI, lk A 30
- Reuband, Karl-Heinz 1999. Kriminalitätsfurcht: Stabilität und Wandel. — *Neue Kriminalpolitik*, H. 2, S. 15–20
- Reuband, Karl-Heinz 2000. Der “Standardindikator” zur Messung der Kriminalitätsfurcht — in “skandalöser Weise” unspezifisch und in der Praxis dennoch brauchbar? — *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, Nr. 3, S. 185–195
- Roxin, Claus 1998. Zur kriminalpolitischen Fundierung des Strafrechtssystems. — *Festschrift für Günther Kaiser*. Berlin: Duncker & Humblot, Hb. 2, S. 885–896
- Roxin, Claus 1992. *Strafrecht. Allgemeiner Teil*. Bd. 1. München: Beck
- Positive Generalprävention. Kritische Analyse im deutsch-englischen Dialog*. 1998. Hrsg. Bernd Schünemann, Andrew von Hirsch, Nils Jareborg. Heidelberg: Müller
- Sootak, Jaan 1990. Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijat? — *Akadeemia*, nr 4, lk 775–799
- Sootak, Jaan 1997. *Kriminaalpoliitika*. Tallinn: Juura
- Sootak, Jaan 1998. Eetiline või normatiivne etteheide. — *Akadeemia*, nr 2, lk 298–328
- Tarand, Kaarel 1999. Allilm ja infoajastu. Allilm pressib ennast edevalt meediasse. — *Postimees*, 26. XI
- Walker, Nigel 1999. *Why Punish. Theories of punishment reassessed*. Oxford University Press
- Walter, Michael 1998. Kriminalpolitik im Zeichen der Verbrechensfurcht: von der Spezial- über General- zur “Ubiquitäts”prävention? — *Festschrift für Hans Joachim Hirsch*. Berlin: Walter de Gruyter, S. 897–915
- Weigend, Thomas 1988. Richtlinien für die Strafzumessung. — *Festschrift der Rechtswissenschaftlichen Fakultät zur 600-Jahr-Feier der Universität Köln*. Köln: Heymann, S. 579–602
- Welcker, Karl Theodor 1813. *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe*. Giessen: Heyer

Welzel, Hans 1956. *Das deutsche Strafrecht. Allgemeiner Teil.*
Berlin: Walter de Gruyter

JAAN SOOTAK (sünd. 1948. a) lõpetas 1971. a Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonna, õigusteaduse kandidaat 1980. a Moskva Juriidilises Kaugõppeinstituudis. Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professor. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kain, kus on su vend Aabel? (Kes kuidas kaitseb ja ründab inimelu)” (1989, nr 3, lk 451–471, 631, 637), “Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijat?” (1990, nr 4, lk 775–799, 841, 847), “Keelatud, järelikult paha: Kui kriminaalõigus kaitseb kõlblust, siis mida ta kaitseb (1991, nr 3, lk 451–471, 640, 648), “Kelle ees on kurjategija süüdi?: Keskaegaj kriminaalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust” (1992, nr 2, lk 319–336, 417, 421), “Nägija Themis: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne?” (1993, nr 1, lk 69–91, 182), “Kaheksas loomispäev?: Inimengotehnika eetilisi ja õiguslikke probleeme” (1994, nr 4, lk 773–797), “Juristi lisandusi Kurt Stellamori artiklile” (1995, nr 11, lk 2390–2393), “Surm kui kokkulepe: Surma mõiste õiguslikke ja eetilisi probleeme” (1996, nr 9, lk 1814–1839) ja “Eetiline või normatiivne etteheide?: Süü mõistest kriminaalõiguses” (1998, nr 2, lk 298–328).

TAAVO VÕSU. Errata II

KAS "TÕENE" ON ESTEETILINE TERMIN?

Järeldusi Frank Sibley
esteetiliste mõistete teooriast

Marek Volt

*Kui nad ei suuda leida teisi sõnu,
millega kiita kunstiteost,
siis kutsuvad nad seda vähemalt "tõeseks".*

John Hospers (1964: 144).

I

Kui mõni mõiste on saanud mingil põhjusel eriti oluliseks, püütakse sellega siduda võimalikult paljusid nähtusi. "Tõde" on üks selline mõiste. Esteetikud on täheldanud, et õigustamaks kunsti seotust tõega, on kunstikriitikutel kiusatus venitada "tõe" ja "vale (vääruse)" tähendusi niivõrd, et need sõnad kaotavad täielikult oma eristava jõu. Terminite "tõde" ja "tõene" tähendust on avardatud nii, et nad on kipunud enesele võtma tööd, mida on võimalik paremini teha mitmesuguseid teisi mõisteid kasutades. Kunstikriitikas iseloomustab seda mõistet tema tähenduse hämarus ja kunstikriitikute suutmatus termini eri tähendusi lahuse hoida. Seda laadi äärmuslik liberaalsus võib saada probleemiks, kui meie eesmärgiks on selgelt väljendatud mõtlemine kunstist.

Eeltoodud põhjusel on mõned analüütilised esteetikud (nt Beardsley 1981; vrd ka Hospers 1964) sageli soovitanud, et hoidkem terminit episteemilise terminina ja ärgem laskem tal nihkuda tema teistesse, tuttavatesse, kuid ebaolulistesse tähendus-

tesse. Nad omistavad tõesust propositsioonidele.¹ Hoolimata sellest on termin kunstikriitikas kasutusel mitmetes muudes tähendustes. “Tõene” kui “siiras”, “suurepärane”, “aktsepteeritav”, “sidus”, “ühtlustatud”, “autentne”, “tõeline”, “sarnane” (Garvin 1946; Morgan 1953; Stolnitz 1960; Hospers 1964; Wellek 1982; Ogden, Richards 1985; Passmore 1991; Lamarque, Olsen 1996, 1998). Need ei ole tõe liigid, vaid termini “tõde” (“tõene”) eri tähendused (Mellor 1968).

II

Frank Sibley (1923–1996) oli sõjas tankikomandör. Rohkem tuntakse teda siiski ühe analüütilise esteetika prominentseima esindajana, kelle 1959. aasta artikliga “Esteetilised mõisted” algas angloameerika esteetikas tõsine arutelu esteetiliste terminite üle.² Pidades silmas termini “tõde” nii sagedast kasutust kunstikriitikas, on üllatav, et Frank Sibley (1959, 1963, 1965, 1968) pole kunagi küsinud, kas “tõene” on esteetiline termin või mitte. Seda võib pidada Sibley teooria puuduseks.

Selle asemel et halvustada või soojendada üles selle termini mõnda tähendust, püüan ma selles artiklis vaadelda, mis tuleneb Frank Sibley esteetiliste mõistete käsitlesest termini “tõene” kohta. Kas termin “tõde” vastab esteetilisele terminile esitatavatele tingimustele? Mis tähenduses, kui üldse, saab “tõene” olla Sibley mõttes esteetiline termin? Ma olen huvitatud “tõese” järgmistest tarvitustest:

¹Tõde propositsiooni omadusena olen käsitlenud teisel (vt Volt 1999a).

²Sibley kunagine kolleeg Lancasteri Ülikoolis Colin Lyas (1996) teab rääkida, et isegi üliõpilasena oli Sibley veendunud, et võti esteetikasse seisneb teatavate sõnade uurimises, mida ta eri aegadel on kutsunud *praise words*, *merit and demerit terms* ja *aesthetic terms*. Aastatel 1948–1949 olevat Sibley Oxfordi raamatukogudest kogunud suurel hulgal selliseid sõnu. Ta jagas neid tüüpidesse ja hakkas uurima nende omavahelisi seoseid. Sellega tegeles ta ka oma õpetamistegevuses 1950. aastatel USAs.

Kas "tõene" on esteetiline termin?

- (1) Kui keegi rakendab terminit "tõene" kunstiteosele, kui kunstiteos ilmutab *siiralt* kunstniku tundeid või uskumusi.
- (2) Kui keegi rakendab terminit "tõene" kunstiteosele, kui kunstiteos on *ühtlustatud*.
- (3) Kui keegi rakendab terminit "tõene" kunstiteosele, kui kunstiteos on *tõeline (autentne)* s.t ta ei ole võltsing.
- (4) Kui keegi rakendab terminit "tõene" kunstiteosele, kui kunstiteos realiseerib ustavalt kunstniku (helilooja) kavatsust.
- (5) Kui keegi rakendab terminit "tõene" kunstiteosele, kui kunstiteos *sarnaneb* mõne maailma objektiga.

Ma väidan Sibley vaadete põhjal, et "tõene" saab olla esteetiline termin tähenduses (2), ja mõnevõrra küsitavalt ka tähendustes (1) ja (5). Kui esitatavad täheldused termini "tõene" kohta kunstikriitikas on õiged, peaks see heitma valgust Sibley esteetiliste terminite käsitlusele. Siinkohal on tarvilik visandada Sibley kõnealune seisukoht.

III

Sibley (1959, 1963, 1965) tegeleb kahte liiki täheldustega, mida kunstiteoste kohta tehakse. Esiteks, me võime ütelda, et "romaanis on palju tegelasi", "romaan tegeleb eluga vabrikulinnas", "maalid kasutavad kahvatuid värve", "maali esiplaanil on põlvitavad figuurid" ja et "näidendi tegevus toimub ühe päeva jooksul". Selliseid täheldusi võib teha ja selliseid tunnuseid omistada igaüks, kel normaalne nägemine, kuulmine ja intelligents.

Teisalt, me võime öelda, et "luuletus on tihedakoeline", või "sügavalt liigutav", "pildil puudub tasakaal" või et "pilt omab teatud muretust ja rahulikkust", "figuurigrupp loob (toob esile) ärritava pinget" või et "romaani tegelased ei ärka kunagi ellu". Selliste tähelduste tegemine nõuab lisaks ka maitse tarvitust, tajumisvõimelisust ehk tundlikkust ja esteetilist eristusvõimet.³ Vastavalt sellele, kas sõna või väljend nõuab oma rakenduseks maitset

³Sibley täpsustab, et maitsest rääkides ei keskendu ta sellistele väljenditele nagu "maitseasi", vaid võimele märgata ja eristada.

või tajumisvõimet, kutsub Sibley seda esteetiliseks terminiks või väljendiks, ja vastavalt räägib ta esteetilisest ja maitsemõistetest.

Esteetilisi termineid on mitut tüüpi, mida saab omakorda jaotada liikidesse ja alaliikidesse. Nende nimestik ei piirdu ainult adjektiividega (“ühtlustatud”, “tasakaalustatud”, “tervikuks ühendatud”, “elutu”, “rahulik”, “sünge”, “dünaamiline”, “võimas”, “ilmekas”, “delikaatne”, “liigutav”, “kulunud”, “sentimentaalne”, “traagiline”). Heaks illustratsiooniks on “kõnekas kontrast”, “loob pinget”, “annab edasi ... tähendust”, “hoiab koos”.

Termineid, mis nõuavad maitse tarvitust, ei rakenda me mitte ainult kunstist kõneldes, vaid ka igapäevastes kõnelustes. Paljud eelnimetatud väljenditest on tarvitusel väljaspool kunstikriitika kontekste, kus nende tarvitus enamasti pole maitsega seotud. Paljudel väljenditel on topehtkohustus isegi igapäevaelu kontekstis, kus neid mõnikord tarvitatakse esteetikaväljenditena ja mõnikord mitte. Mõned võivad aga funktsioneerida ainult või suurel määral esteetiliste terminitega nii kunsti kui ka igapäevaelu diskursuses. Nt “graatsiline”, “delikaatne”, “hõrk”, “nägu”, “elegantne”, “räige”.

Kontrastina eelmistele näidetele võime viidata paljudele sõnadele, mida on harva tarvitatud esteetiliste terminitega: “punane”, “kärarikas”, “soolakas”, “rõske”, “nelinurkne”, “sõnakuulelik”, “kõver”, “intelligentne”, “ustav”, “mahajäetud”, “pikaldane”, “veider” (“ebardlik”).

Esteetilised sõnad rakenduvad selletõttu ja esteetilised omadused sõltuvad tunnustest, mis on nähtavad, kuuldavad või mingil muul moel äratuntavad ilma maitse rakenduseta või tundlikkuseta.

Maitsemõisted ei ole, v.a negatiivsel viisil, üldsegi tingimustest valitsetud. Me ei või järeldada, isegi kõigi tühistavate joonte puudumisel (nt “nurgeline”, “konarlik”), et objekt peab kindlasti olema graatsiline, kui iganes täielikult võib ta omada graatsilisusele omaseid tunnuseid⁴. Võtame lühidalt kokku Sibley põhiteesid:

⁴Ütelda, et tunnused on esteetilise terminiga seotud ainult tüüpilisel juhul, tähendab ütelda, et nad ei ole tingimused. Sibley ei väida mitte ainult, et ei ole piisavaid tingimusi maitsemõistetele, sest sellisena ei erine nad mõistetest, mida H. L. A. Hart kutsus “tühistatavateks”. Viimastele on iseloomulik, et me ei saa esitada nende jaoks piisavaid

- (1) Kui sõna või väljend nõuab rakenduseks maitsetarvitust, on tegu esteetilise terminiga või väljendiga.
- (2) Esteetilised mõisted ei ole reeglist valitsetud [*rule governed*], s.t ei ole esteetikaväliseid tunnuseid, mis toimiks esteetilise termini rakenduse tingimustena. Ei ole piisavaid tingimusi, esteetikaväliseid tunnuseid, mille esinemine vastuvaidlematult tagaks esteetilise termini rakendamise.
- (3) Esteetilised terminid on esteetikavälistest tunnustest valitsetud negatiivsel viisil.
- (4) Esteetiliste terminite tarvitust õpitakse näidistest ja näidetest, kuid nendest ei saa tuletada tingimusi ja printsiipe, mis juhiksid meid tarvitama terminit uutel juhtumitel.
- (5) On olemas nelja liiki termineid. (i) Sõnad, mis funktsioneerivad ainult või suuremalt osalt esteetiliste terminitena ainult kunstidiskursuses. (ii) Sõnad, mis funktsioneerivad esteetiliselt nii kunsti- kui igapäevadiskursuses. (iii) Sõnad, mida kasutatakse harva esteetiliste terminitena nii kunstilises kui igapäevases diskursuses. (iv) Sõnad, mida mõnikord kasutatakse esteetiliste terminitena ja mõnikord mitte, igapäevases diskursuses.

IV

Kunstiteostele on omistatud "tõesust", kui kunstiteos on siiras; kui kunstiteos peegeldab (väljendab) seda, mida kunstnik tegelikult tundis, mõtles või uskus (Stolnitz 1960; Hospers 1964: 141). Siirust on määratletud vastavusena kunstiteoses väljendatud emotsiooni ja kunstniku emotsionaalse seisundi vahel. Ernst

tingimusi, sest kui me pakume mingi hulga tingimusi, on alati avatud tühistavate [*defeating*] tingimuste nimekiri, mis võib välistada mõiste rakenduse. Kuid see, et me võime seda sorti asju ütelda, näitab, et me oleme ikkagi tingimuste vallas. Tühistatavad mõisted näivad nõudvat, et mõni grupp tunnuseid võib olla piisav, kui pole teisi üleskaaluvaid või tühistavaid tunnuseid. Tühistatavatel mõistetest pole piisavaid tingimusi, aga nad on siiski tingimustest valitsetud. Aga Sibley väide maitsemõistete kohta on tugevam.

Gombrich (1997: 496–497) kõneleb ka silmaga nähtava “siirast” edasiandmisest:

Et hinnata kunstniku jäägitut **siirust**, tema soovimatust olla efeksem kui loodus ise, poosi ja pretensioonikuse täielikku puudumist. . . Kas maalida kõrgeleannulisi fantaasiaid, taotleda tunneteküllust ja dramaatilisi efekte või jääda truuks motiivile, mida nad näevad, ning püüda seda edasi anda võimalikult **siiralt** ja ausalt. (Minu rõhutatud. M. V.)

Kas aga termin “siirus” rahuldab esteetilise termini tingimusi? Sibley ise sellist küsimust ei esita. Seega on oluline välja uurida, miks Sibley’l puudub arutelu sel teemal ja mis järeldeb Sibley vaadetest kõne all oleva termini kohta.

Terminit “siiras” kasutati laialdaselt 19. sajandil, osutamaks esteetilise headuse kriteeriumile. Sibley võis muidugi näha, et “siiruse” mõiste tarvitamisest on mitmel põhjusel mõistlik loobuda. Esiteks, see mõiste on liiga hämar ning eeldab teadmist kunstniku kavatsustest ja tunnetest. Kas me üldse oleme kunagi olukorras, kus me teame, mida kunstnik tundis või uskus? Selle kohta, mida konkreetne kunstnik tundis, mõtles või uskus, puuduvad sageli andmed. Põhjus, miks analüütiline esteetika ei võtnud seda “tõe” tähendust väga tõsiselt, oli nende kunstikriitiline eelistus, s.o anti-intentsionalism ja antipsühholoogism (vt Wimsatt, Beardsley 1946; Beardsley 1981), s.o hirm, et kunstikriitika muutub loomispühholoogia uurimiseks. Siirus võib olla kunstniku moraalne omadus. Moraalikriitikat ja kunstikriitikat on peetud eri asjadeks. Teiseks annab “siiruse” mõistest loobumiseks põhjust asjaolu, et siirus ei ole kunstiteose väärtusega positiivses korrelatsioonis; on olemas häid kunstiteoseid, mis ei ole siirad; on olemas siiraid kunstiteoseid, mis ei ole head (Peyre 1967).⁵

Paistab, et “siirus” ei saa olla esteetiline termin, sest ta ei vasta tingimusele (2). Hoolimata praktilistest raskustest kunstniku sii-

⁵Ronsard’i *Amours de Marie*’d hinnati kolm sajandit tema pateetilise siiruse pärast. Hiljem avastas üks uurija, et tema südantlõhestavad read on võetud uusladina poeedilt Marulluselt. Ka Du Bellay read ei kõlanud kunagi siiramana, kui oma *Defense et illustration*’is, enne kui üks teine uurija avastas, et ta on need lihtsalt röövinud ühelt itaalia eekäijalt (vt Peyre 1967).

ruse kindlakstegemisel on meil siiski võimalik tuletada reegel, et kui kunstiteos väljendab seda, mida kunstnik tundis, mõtles või uskus, siis on tegemist siira kunstiteosega. Sibley järgi aga ei allu esteetilised terminid reeglile positiivselt.

Ma usun, et anti-intentsionalism ei välista "siiruse" käsitlemist esteetilise terminina. Mõned kaasaegsed autorid (Stuart Hampshire, John Casey, F. R. Leavis, Malcolm Budd, Paul A. Taylor) on püüdnud "siiruse" mõistet rehabiliteerida. Nad väidavad, et siiruse puudujääke või ebasiiruse vorme võib ära tunda selle viisi järgi, kuidas isik mõtleb, kõneleb, kirjutab ja väljendab oma tundeid (Budd 1983; Taylor 1992, 1999). Termin "siiras" kasutus ei sõltu siin biograafilistest faktidest. Säärased otsustused ei ole relatsioonilised. Paul Taylorig järgi on olemas kahte liiki ebasiirust. Üks puutub kirjutaja spontaansesse ja teine hoiaku diskursiivsesse avaldumisse. Ta väidab, et me võime otsustada, et luuletus on siiras teises, relatsioonilises mõttes, kirjutamise viisi põhjal.

Isegi nn kavatsuseksituse [*intentional fallacy*] mõiste üks klassikuid Monroe Beardsley (1981: 299) on väitnud, et kõik oleneb sellest, mis laadi tõendeid pakub kunstikriitik, kui ta ütleb, et kunstiteos on "siiras". Kunstikriitik kõneleb kavatsusest, kui ta ütleb, et "armastusluuletus on ebasiiras, sest on avastatud luuletuse kirjutamise ajal kirjutatud kiri, milles luuletaja pihib, et tegelikult ta ei armastagi toda noort naist". Aga kui kriitik ütleb, et "kindlad fraasid luuletuses vihjavad, et dramaatiline kõneleja on teadlik oma silmakirjalikkusest", siis räägib kunstikriitik objektiivselt. Märgake, et Beardsley pakutud erinevus tõendite vahel ei ole selles, et teine vajab maitsetarvitust ja esimene ei vaja, vaid et esimene ei puutu kunstikriitika õigesse objekti.

Peale selle saame "siiruse" mõistet omistada sellele, mida kunstiteoses on kujutatud. Nt Viiralti "Mari" kujutab siiraste silmadega tüdrukut.

Eeldades, et teosel põhinev vaade siirusest on õige, ei seo me end kavatsuseksitusega ega aja kunstikriitikat segi kunstiteose loomispühholoogia uurimisega. Seega on meil vähemalt mingit alust väita, et "siirus (siiras)" võiks olla esteetiline termin Sibley mõttes.

Küsimus, kas "siirus" on esteetiline termin, tundub intuitsioonivastane, sest loomulikum oleks mõelda, et siirus (väljaspool esteetikat seisva omadusena) ise on vastutav mõne esteetilise omaduse eest. Esteetilised omadused ja esteetiliselt relevantused omadused ei ole üks ja seesama. Sibley pakkus järgmisi kunstkriitika jaoks paradigmaatilisi näiteid: "tema värsil on jõudu ja mitmekesisust viisi *tõttu*, kuidas ta käsitleb mõõtu ja rakendab pausi" ja "suursuguselt kasin detaili puudumise ja piiratud paleti *tõttu*." Sibley järgi võib "tõttu" asendada selliste fraasidega nagu "on vastutav", "on tingitud", "tuleneb", "teeb selle", "annab sellele". Tõenäoliselt me peaksime koos Sibley'ga järelutama, et neid väljendeid ei saa kasutada "siira" juhtumil; ütlemine, mis teeb kunstniku või tema teose siiraks, mis on selle siiruse eest vastutav, millest on see siirus tingitud, on tegelikult teisele küsimusele vastamine (Sibley 1959: 436). Me peaksime järelutama, et "siirus" ei saa olla legitiimne esteetiline termin.

Kui esteetiliste mõistete kriteeriumidega (1), (2), (3) on probleeme, võime me lihtsalt vaadata, kas "siirus" on sarnane või haakub mõne Sibley poolt esitatud esteetilise terminiga. Võimalus käsitleda "siirust" esteetilise terminina avaneb, kui me eeldame, et "sentimentaalsus" on ebasiiruse vorm. Sibley ei kahtle, et "sentimentaalne" on esteetiline termin.

On olemas veel üks võimalus käsitleda "siirust" esteetilise terminina. Sibley väitis (1959: 422), et rakendades sõnu esteetiliste terminitega, me sageli loome ja kasutame metafoore. Paljud sõnad saavad esteetiliseks terminiks mõnd liiki metafoorilise ülekande kaudu. Ta nimetas sõnu "dünaamiline", "melanhoolne", "tasakaalustatud", mis ei ole, välja arvatud kunstialastes ja kirjanduskriitilistes kirjutistes, esteetilised terminid. Kuigi väljendid "dünaamiline" ja "tasakaalustatud" on saanud esteetiliseks terminiks metafoorilise nihke kaudu, on nende tarvitus kriitikas vaevalt rohkem kui kvaasimetafooriline. Olles jõudnud kunsti kirjelduse ja kunstkriitika keelde metafooridena, on nad nüüd selle keele standardsõnavaras (Sibley 1959: 422–423).

Need Sibley esitatud asjaolud kätkevad endas võimalust käsitleda "siirust" esteetilise terminina metafooriliselt. Kui "kurb" või "melanhoolne" saab olla esteetiline termin, ei näe ma põhjust, miks ei võiks seda olla "siiras". Kunstnikud saavad olla sõnasõna-

liselt (literaalselt) siirad. Kunstiteosed saavad olla metafooriliselt siirad.

V

"Tõde" ("tõene") on kunstikriitikas tähendanud kunstiteose orgaanilist ühtsust või seesmist koherentsust. "Kunstiline tõde" [*artistic truth*] on tähistanud kunstiteose vormilist või ekspressiivset ühtsust. "Tõene" noot on noot, mis sobib väljenduslikku tervikusse. (Hospers 1964; Stolnitz 1960.) Väide, et kunstiteosed on väärtuslikud siis, kui nad toovad ebakõladest esile ühtsuse, on olnud modernismiesteetika tähtsamaid printsiipe (Connor 1992). Kuigi "orgaanilise ühtsuse" mõistet on postmodernse kunsti ja esteetika poolt tugevalt kritiseeritud, taotles suur osa angloameerika esteetikast (Dewey, Richards, Beardsley) just selles mõistes oma ülimat printsiipi. Peale kunstiteose omaduse tarvitati seda mõistet ka esteetilise kogemuse omadusena (Shusterman 1995: 63; Volt 1999c). Kunstiteose ühtsus ei pruugi kaasa tuua kunstikogemise ühtsust (Dickie 1965).

Kas "tõene" "orgaanilise ühtsuse" tähenduses võiks olla Sibley mõttes esteetiline termin? Ma juba viitasin, et Sibley maitserakenduse kriteerium (1) ei ole kasutatav. Siiski saan vastata küsimusele jaatavalt. Angloameerika esteetika ustava sõdurina osutas Sibley veendumusega, et "ühtlustunud", "tasakaalustatud" ja "integreeritud" on paradigmaatilised esteetilised terminid.

VI

Kunstikriitikud, kunstikogujad ja kuraatorid seovad sageli "tõe" mõistet "autentsusega". Nad ütlevad, et "see ei ole autentne (tõeline) teos, vaid pelgalt kehv võltsing". "Tõesed" kunstiteosed on selles mõttes tõelised (s.o mittevõltsitud) kunstiteosed. Nelson Goodman (1968: 113) kutsus kunstiteost allograafiliseks siis ja ainult siis, kui eristus originaali ja võltsingu vahel on oluline: või veel parem, siis ja ainult siis, kui kõige täpsem duplikaat ei tule arvesse tõelisena, autentsena. Märka, et kui Goodmanil on õigus, siis me võime terminit "tõene" kasutada selles tähenduses

ainult seoses mõnede kunstiteostega, nt maalikunstis, aga mitte muusikas.

Siiski saab ka muusika puhul rääkida autentsusest ja tõelisusest. Muusikateose esitus on seda autentsem, mida truum ta on helilooja poolt partituuris väljendatud kavatsustele (Davies 1997).

Küsi, kas “tõene” selles “autentsuse” tähenduses on esteetiline termin või mitte? Sibley väitis, et esteetilised terminid nõuavad oma tarvitamisel maitset. Seega, kas on kujutletav, et “tõene” selles tähenduses nõuab oma tarvitamiseks maitset? Mingisugust maagilist maitsevõimet ei lähe selleks kindlasti tarvis, vaja oleks ainult teadmisi autorlusest, treeningut ja eristamisvõimet (vt ka Goodman 1968: 99–123). Peaks olema selge, et terminit “tõene” võib selles tähenduses tarvitada igäüks, kel on normaalne nägemine, kuulmine, intelligents ja kunstialased teadmised.

Esteetilised terminid ei allu Sibley järgi reeglitele. Kuid “tõene” selles tähenduses on kindlasti reeglist valitsetud. Järelikult “tõene” selles tähenduses ei saa olla esteetiline termin. On alust arvata, et fraasid “see on võltsing” ja “see on autentne” võivad Sibley jaoks tähistada pelgalt esteetikaväliseid tõsiasi. Sellest muidugi ei tulene, et neid ei võiks kasutada mõne esteetilise termini rakendamise õigustamiseks.

VII

Kunstiteostele on omistatud terminit “tõde” siis, kui kunstiteoses kujutatu sarnaneb mõne objektiga. “Thackeray Becky Sharp on elutõene (elutruu)”. “Tõde” selles tähenduses on realismimeelse kunstikriitika lemmiktermin, mis oma äärmuslikus vormis on rõhutanud, et kunstnik peab kujutamiseobjekti reprodutseerima range tõepärasusega, olgu kujutatav talle kui tahes vastuvõetamatu. “Tõesust” tajuekvivalendi tähenduses on taotlenud suur osa kunstiajaloost.⁶

⁶Sellele seisukohale vastandavad end need, kelle väitel kunst on selleks, et me mitte tõe kätte ei sureks, ning need, kes väidavad, et kunst ei ole maailma koopia, sest ühest neist neetud asjadest on juba küllalt.

Kas "tõene" selles tähenduses on Sibley järgi esteetiline termin? Eeldades, et selliste terminite rakendamine eeldab nn maitsevõime olemasolu, peame järeldama, et "tõene" ei saa olla esteetiline termin. Sarnasuse märkamine kunstiteose või selle osa ning maailma vahel ei nõua kindlasti rohkem mingisugust spetsiifilist maitsevõimet kui täheldus, et kõik auditooriumis olevad toolid on sarnased.

Teisalt ei ole siiski selge, kas "tõene" selles tähenduses on esteetiline termin või mitte. Kendall Waltoni (1970) tõlgenduses välistas Sibley esteetiliste omaduste hulgast representatsioonilised ja sarnasusomadused. Sellisena käituks Sibley paradigmaatilise analüütilise esteetikuna⁷, kes püüab kunstikriitikast välistada osutamise kunstiteosevälistele asjadele. Hoolimata sellest ta mõtles, et sarnasusomadused sõltuvad esteetikavälistest omadustest. Kunstiteose värvid ja vormid vastutavad selle eest, et kujutatu sarnaneks maailma objektiga. Saame konstrueerida väite "kunstiteos või tema osa on sarnane maailma mõne objektiga esteetikaväliste omaduste A, B, C jne tõttu".

Vastus küsimusele, kas "tõene" selles tähenduses on esteetiline termin, näib sõltuvat sellest, missugust esteetiliste omaduste sõltuvusteesi me saame Sibley'le omistada. Nick Zangwilli (1998) esitatud tugeva sõltuvuse tees väidab, et esteetilised omadused sõltuvad ainult sensorsetest omadustest. Kusjuures nõrga sõltuvuse tees väidab ainult osalist sõltuvust. Väide, et kunstiteose esteetilised omadused sõltuvad sageli nende representatsioonilistest omadustest (Yanal 1978; Dickie 1988), ei ole vastuolus sõltuvuse nõrga teesiga.

Tundub, et Sibley ei kujutle ajaloolisi ega tingimuslikke [*circumstantial*] omadusi (originaalsus, julgus, nutikus) esteetiliste omadustena, kuid kõneldes esteetilistest omadustest ei mõtle Sibley ainult visuaalseid ja auraliseid omadusi (Hanfling 1992). Viimane täheldus leiab ka teatud õigustust, sest kuidas muidu saaks Sibley mõista fraase "romaani tegelased ei elustu kunagi õieti" [*characters in a novel never really come to life*], või "teatud

⁷Nelson Goodman ja Arthur Danto ei ole ses mõttes paradigmaatilised analüütilised esteetikud.

episood tabab vale nooti”,⁸ esteetiliste täheldustena. Niisiis võime vastukaaluks Waltonile järeldada, et “tõene” selles tähenduses on pigem esteetikavalda kuuluv termin.

Võib-olla eeldas Sibley, et “tõene” selles tähenduses ei tähista üldsegi omadust? Selline vastuväide eeldab, et me peaksime omadusi eristama relatsioonidest. Siiski on selliseid omadusi nagu elutruudus, moonutatus või realistlikkus käsitatud (nt Goldman 1992) representatsiooniliste esteetiliste omadustena.

Küsimus, mida ma Sibley’le esitada tahaksin, on, kas õige esteetiline termin peaks rakenduma igale kunstiliigile? Kunstiliikide vahel on suuri erinevusi. Muusika tõstatab kindlasti probleemi “tõese” selle tähenduse rakendatavusest (Reid 1964). Võime muidugi ütelda, et John Cage’i “4’33”” on antud mõttes “tõene”, kui me soovime mõtelda, et vaikus selles teoses sarnaneb vaikussega väljaspool teost. Susanne Langeri (1956: 183, 197) arvates on see hästi tõestatud fakt, et muusikalised struktuurid loogiliselt sarnanevad teatud inimkogemuse dünaamiliste muustritega, ja et muusika tõeline jõud selles seisnebki, et ta võib olla tundeelule tõene (truu) viisil, kuidas keel seda olla ei saa. Aga kui keegi ütleb, et “see muusika on kurbusetruu [*true to sadness*]”, kas see siis on sama mis ütelda metafooriliselt, et “see muusika on kurb”?

VIII

On üllatav, et ei John Hospers (1964) ega Jerome Stolnitz (1960) ei pööra eriti suurt tähelepanu termini “tõene” täpsele suhtele teiste kõnealuste terminitega. Nad räägivad “seotusest”, “sünonüümsusest”, “ekvivalentsusest”, “asendatavusest”, “tähistatavusest”, “osutusest”, “tähendusest”. Me peaksime eristama kahte väidet: (1) Siirus jms on predikaadi “tõene” rakendamise piisav tingimus. (2) Predikaat “siiras” on predikaadi “tõene” sünonüüm.

⁸Ma ei adu päriselt, mida Sibley fraasiga *the characters never really come to life* mõtles. Derek Matravers (isiklik teade) pakkus tõlgenduseks, “et nad pole esteetiliselt õnnestunud. Nad ei suuda kõita lugeja tähelepanu”. Ma lisan, et esteetiline õnnestumine sõltub sarnasusomadustest.

Arvan, et Sibley esteetilise ja mitte-esteetilise eristus ei ole pelgalt neutraalne ja kirjeldav. Sellel on kindlasti teatud normatiivseid tagajärgi. Kuigi Sibley ei eita, et kunstikriitikas on ka esteetikaväliseid osi, peaksime tema arvates kunstiteoste puhul kõnelema eelkõige esteetilisest omadustest ja lükkama ülejäänud tagaplaanile. Iga kunstikriitiline paradigma kaldub omistama tähtsust ühele kolmest asjast: (*p*) kunstnikule, (*q*) kunstiteosele, või (*r*) maailma objektile. Me leidsime, et termin "tõene" või "tõde" võib tähistada seost (I) (*p*) ja (*q*) vahel: siirus; (II) (*q*) enese osade vahel: ühtlustatud, või seost erinevate kunstiteoste vahel: autentsus; (III) (*q*) ja (*r*) vahel: sarnasus.

Lühidalt, "tõene" võib tähistada kunstnikukeskset omadust, teosekeskset omadust (siia kuulub ka teostevaheline seos) või ka maailmakeskset omadust. Väita, et "tõene" on seotud vaid ühega neist, tähendaks siduda end mõne kindla väärtusorientatsiooniga. Igal paradigmal on oma "tõese" lemmiktähendus. Sibley eelistus oli teine neist.

Kirjandus

- Beardsley, Monroe C. 1981. *Aesthetics: Problems in the Philosophy of Criticism*. Indianapolis: Hackett
- Budd, Malcolm 1983. Belief and Sincerity in Poetry. — *Pleasure, Preference and Value: Studies in Philosophical Aesthetics*. Ed. by E. Schaper. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 137–157
- Connor, Steven 1992. Modernism and Postmodernism. — *A Companion to Aesthetics*. Ed. by D. E. Cooper. Oxford: Blackwell, pp. 288–293
- Davies, Stephen 1997. Authenticity in Musical Performance. — *Aesthetics*. Ed. by S. L. Feagin and P. Maynard. Oxford/New York: Oxford University Press, pp. 228–234
- Dickie, George 1965. Beardsley's Phantom Aesthetic Experience. — *The Journal of Philosophy*, vol. 62, pp. 129–136
- Dickie, George 1988. *Evaluating Art*. Philadelphia: Temple University Press
- Garvin, Lucius 1946. An Emotionalist Critique of "Artistic Truth". — *The Journal of Philosophy*, vol. 42, pp. 435–441
- Goldman, Alan H. 1992. Aesthetic Properties. — *A Companion to Aesthetics*. Ed. by D. E. Cooper. Oxford: Blackwell, pp. 342–347
- Gombrich, E. H. 1997. *Kunsti lugu*. Tallinn: Avita

- Goodman, Nelson 1968. *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*. Indianapolis, etc.: Bobbs-Merrill
- Hanfling, Oswald 1992. Aesthetic Qualities. — *The Philosophical Aesthetics*. Ed. by O. Hanfling. Oxford: Blackwell, pp. 41–73
- Hospers, John 1964. *Meaning and Truth in the Arts*. Hamden, Connecticut: Archon Books
- Lamarque, Peter, Stein Haugom Olsen 1996. *Truth, Fiction and Literature: A Philosophical Perspective*. Oxford: Clarendon Press
- Lamarque, Peter, Stein Haugom Olsen 1998. Truth. — *Encyclopedia of Aesthetics*. Ed. by M. Kelly. Oxford: Oxford University Press, pp. 406–415
- Langer, Susanne K. 1956. *Philosophy in a New Key: A Study in the Symbolism of Reason, Rite, and Art*. New York: Mentor
- Levinson, Jerrold 1990. Truth in Music. — *Music, Art, and Metaphysics: Essays in Philosophical Aesthetics*. Ithaca/London: Cornell University Press, pp. 279–305
- Lyas, Colin 1996. Frank Sibley: In Memoriam. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 36, pp. 345–355
- Mellor, D. Hugh 1968. On Literary Truth. — *Ratio*, vol. 10, pp. 150–168
- Morgan, Douglas N. 1953. On Pictorial “Truth”. — *Philosophical Studies*, vol. 4, pp. 17–24
- Ogden, C. K., I. A. Richards 1985. *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. London/Boston: Ark
- Passmore, John 1991. *Serious Art: A Study of the Concepts in All the Major Arts*. London: Duckworth
- Peyre, Henri 1967. *The Failures of Criticism*. Ithaca/New York: Cornell University Press
- Reid, Louis Arnaud 1964. Art, Truth and Reality. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 4, pp. 321–331
- Santayana, George 1955. *The Sense of Beauty: Being the Outline of Aesthetic Theory*. New York: Dover
- Shusterman, Richard 1978. The Logic of Interpretation. — *Philosophical Quarterly*, vol. 28, pp. 310–324
- Shusterman, Richard 1995. *Pragmatist Aesthetics: Living Beauty, Rethinking Art*. Oxford/Cambridge (Mass.): Blackwell
- Sibley, Frank 1959. Aesthetic Concepts. — *The Philosophical Review*, vol. 68, pp. 421–450
- Sibley, Frank 1963. Aesthetic Concept: A Rejoinder. — *The Philosophical Review*, vol. 72, pp. 79–83

- Sibley, Frank 1965. Aesthetic and Non-Aesthetic. — *The Philosophical Review*, vol. 74, pp. 135–159
- Sibley, Frank 1968. Aesthetics and Objectivity. — *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 42, pp. 31–54
- Stolnitz, Jerome 1960. *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism: A Critical Introduction*. Boston: Houghton Mifflin
- Zangwill, Nick 1998. Aesthetic/Sensory Dependence. — *The British Journal of Aesthetics*, vol. 38, pp. 66–81
- Taylor, Paul A. 1992. Authenticity and the Artist. — *A Companion to Aesthetics*. Ed. by D. E. Cooper. Oxford: Blackwell, pp. 27–30
- Taylor, Paul A. 1999. Imaginative Writing and the Disclosure of the Self. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 57, pp. 27–38
- Volt, Marek 1999a. *Controversy about the Cognitive Status of Art in Aesthetics*. (M. A. Thesis.) University of Tartu. Department of Philosophy
- Volt, Marek 1999b. Kunstnikukeskne kognitivism esteetikas. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1903–1916
- Volt, Marek 1999c. Types of Cognitivism: Dewey Reconsidered. — *Homo Aestheticus: From Philosophy of Art to Aesthetics of Everyday Life*. Riga, pp. 88–97
- Walton, Kendall L. 1970. Categories of Art. — *The Philosophical Review*, vol. 79, pp. 334–367
- Wellek, Rene 1982. Literature, Fiction, and Literariness. — *The Attack on Literature and Other Essays*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, pp. 19–32
- Wimsatt (Jn.), William K., Monroe C. Beardsley 1946. The Intentional Fallacy. — *Sewanee Review*, vol. 54, pp. 468–488
- Yanal, Robert J. 1978. Denotation and the Aesthetic Appreciation of Literature. — *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 36, pp. 471–478

MAREK VOLT (sünd. 1973) lõpetas 1997 TÜ filosoofia osakonna, magistr kraad sealsamas 1999. TÜ filosoofiadoktorant. *Akadeemias* avaldanud artikli "Kunstnikukeskne kognitivism esteetikas" (1999, nr 9, lk 1903–1916).

TEOLOOGIA JA *TECHNE*

Thomas Andreas Pöder

Austuse ja tänuga Mart Jaansonile

1. Kõnelemine teoloogiast seoses mõistega *techne* vajab selgitust kahel põhjusel: (a) teoloogiast on võimalik kõnelda nii, nagu sellest saadi aru kontekstis, kuhu kuulus mõiste *techne*; (b) teoloogiast on võimalik kõnelda nii, nagu seda mõistetakse tänapäeval, s.t kontekstis, kuhu mõiste *techne* ei kuulu. Esimesel juhul on tegemist ajaloolise, teisel süstemaatilise lähenemisega. Loomulikult kehtib selline jaotus kõigis teadustes ja kunstides. Et aga meid huvitab viimselt ühelt poolt siiski selle adekvaatne mõistmine, millega tegeldakse tänapäeval (ning see, kas on ehk midagi vaja selle juures kritiseerida ja muuta), ning teiselt poolt, kuna me ei taha luua uut arusaama sellest, mida tähendab *techne*, siis tuleb ajalooline ja süstemaatiline huvi mingil viisil ühendada. Mil viisil on aga ühendatavad tänapäevased tegevused, nagu teoloogia, füüsika, matemaatika, muusika, draama, meditsiin, filosoofia jne, vanakreeka mõistega *techne*?

Esimeseks sammuks vastuse leidmisel on *techne* mõiste rekonstrueerimine selle primaarses kontekstis: mis on *techne* ja millest ta sellisena eristatakse? Et minu ülesandeks on tematiseerida eelkõige üht konkreetset inimtegevuse liiki — teoloogiat — ja *techne*'t, siis, püüdes määratleda *techne* tähendust, esitan ka ühe tollasesse konteksti kuuluva teoloogiamudeli. See on õpetlik

Ettekanne on peetud 1999. a märtsis Arnold Schönbergi Ühingu ja TÜ klassikalise filoloogia õppetooli korraldatud interdistsiplinaarsel konverentsil TEXNH B. Seal peetud ettekannetest on *Akadeemias* tänaseks juba mitmed ilmunud (vt 1999, nr 10 ja 2000, nr 3 ja 4). Avaldamiseks on teksti veidi töödeldud ning lisatud selgitavaid märkusi. Diskussiooni ning abi eest olen tänulik Kadri Torsusele, Johann Christian Pöderile ja Alar Laatsile.

ja vajalik just sel põhjusel, et antud kontekstis on teoloogiat mõistetud *techne* vastandina — nii joonistub selgemini välja *techne* iseloom.

Seejärel käsitlen põgusalt küsimust, mil määral on õigustatud väljatöötatud mõiste preskriptiivne funktsioon tänapäeva teoloogia suhtes. Sellega seoses püüan näidata, milles peitub *techne* mõiste peamine tugevus ja peamine nõrkus.

Lõpetuseks visandan eelnenu taustal ühe tänapäevase teoloogiamudeli, mis teatud keskse iseloomujoone järgi ei vastanduks *techne*'le, vaid oleks sellega ühendatav. Tulemuseks peaks olema parem arusaamine tänapäeva teoloogia eripärast.

2. Mõistel *techne* on oma ajalugu,¹ mis lühidalt öeldes on seotud töövaldkondade üha areneva jaotumisega. Algselt osutas mõiste elamuehitamisele, vastav tegevus — *techne* — nõudis erilist oskust, erilist teadmist ja kogemust, mida igauks ei vallaanud (vrd Kube 1969: 9jj). Edasi mõisteti *techne*'na mis tahes tööd või elukutset. *Techne* diferentseeritum (ja abstraksem) tähendus kujunes välja alles siis, kui eri teadmisteliike hakati omavahel suhestama. Eriline koht selles kujunemisloos on loomulikult Platonil (vrd Kube 1969; Wieland 1982: eriti lk 224–322) ja Aristotelesel (vrd Ulmer 1953; Schröder 1984).² Areng seisnes selles, et mõiste, mis algselt osutas ühele argifenomenile (s.o mis tahes teatud oskust nõudvale töövaldkonnale), sai juurde uusi jooni ning selle tähendusväli fikseeriti. Tegemist oli osaga protsessist, mille käigus jõuti uue arusaamani inimtegevusest üldse (vrd Ulmer 1953: 213).

Kõike seda arvestades tekib küsimus: kui tahame teada, mis on *techne*, siis mis alusel peaksime välja valima mõiste ühe arengufaasi? Otsustasin aluseks võtta Aristoteelse arusaama, sest (a) see on kõige põhjalikumalt välja töötatud: seega on millegi huvitava (ja vahest ka õpetliku) nägemise võimalus kõige suurem — mõnes varasemas arengufaasis on *techne* põhitähenduseks mis tahes inimtegevus (või siis teatud kompetents); (b) eelkõige on just

¹Mõiste üldise arengu juurde vrd näiteks Jörg Kube olulist dissertatsiooni (Kube 1969).

²Üldiseks ja heaks (kuigi teatud optimistliku tendentsiga) sissejuhatuseks Aristoteelse juurde on Otfried Höffe monograafia (Höffe 1996a).

Aristotelese formuleeringul tema mõtlemise tervikkontekstis ol-
 nud Öhtumaal suur mõju, moodustades nõnda meie tänapäevase
 inimtegevuse- ja maailmamõistmise tausta; (c) Aristotelesele on
techne teoloogia n-ö teadusteoreetiline vastandmõiste ning selles
 vastanduses saab selgemaks nii *techne* tähendus kui ka tollasesse
 konteksti kuuluv arusaam teoloogiast.

3. Mõistete *techne*³ ja *teoloogia* üldise kontekstiga seoses olgu
 öeldud, et Aristotelese jaoks on olev sihile püüdlev olev ning
 sellisena alati saamises. Tegemist on universaalse protsessiga,
 mille liikumise põhjus seletatakse ühe ainulaadse olevaga, kes,
 ise üleüldisest liikumisprotsessist eraldi, paneb kõik (enda poo-
 le) liikuma. Selles universaalses saamises seisab inimene, kes
 mõistusega varustatud elusolendina püüdleb oma loomusele vas-
 tavalts teadmise poole (vrd Met L 7, 1072a 23–1072b 4 ja Met A
 1, 980a 21–23). *Mis on mõteldav, äratav inimese teadmisjanu
 ning primaarselt on selleks üks ainulaadne olev.* Mõistus eris-
 tab inimest kõigest muust elusast. Seega on nimetatud püüdlus
 inimesele liigiomane. Tunnetuslike saavutuste rida algab üksi-
 kute tajuaiustingutega ning jõuab aste-astmelt üldistusi tehes kõr-
 geima teadmiseni: tajuaiustingud — meenutus korduvatest mälus
 talletatud tajuaiustingutest — kogemused — kunstid ja teadused.
 Ainult viimati nimetatud teadmiseviisid — kunst ja teadus — on
 inimesele eriomased; samas erinevad nad omakorda teineteisest
 spetsiifiliselt (Met A 1, 980a 27–981a 2).

3.1. Millegi teadmine ranges mõttes (vrd Met E 1, Phys B 3,
 Eth. Nic. Z, 1140b 31–33 (Aristoteles 1996: 128–129)) (s.o teo-
 reetiline teadmine) on üldine teadmine asjade põhjustest. Kokku-
 võtvalt tähendab see, et asjade puhul (mis on kõik universaalses
 saamises) teatakse nende formaalset põhjust (saamine milleks),
 materiaalsel põhjust (saamine milles), liikumis põhjust (saamine
 mille läbi) ja lõpp-põhjust (saamine mispärast). Nõnda mõiste-
 takse asjade olemust. Teoreetiline tunnetus on asjade olemuse
 tunnetus. Range teadmine on sellest, millest teatakse, et see on

³Järgnevas kasutan ma kreeka *techne* eestikeelse vastena sõna
 “kunst”, seda aga mitte mõnes tänapäevases tähenduses. Nii tuleb
 selgemini esile vanakreeka mõiste (võimalik) kriitiline funktsioon tä-
 napäevase kunstimõistmise suhtes.

paratamatult nii, nagu ta on, ja sellest, mis on looduslikult nii, nagu ta on. Kõigest sellest, mis saab olla teisiti või mida ei tarvitse üldse olla, ei ole teadmist ranges mõttes (nagu varsti näeme, on just see kunsti kaudu esiletoodava tunnus). Range teadmine on samuti võimalik sellest, mis saadakse aksioomidest lähtudes süillogismide abil. Siinkohal kehtib Aristotelese jaoks põhimõte, et teadus on tõestamine (vrd Anal. Post. I 1, 71b 9jj).

Universaalne saamine tervikuna jaguneb kolme liiki (vrd Met Z 7j): looduslikuks ehk loomulikuks, kunstlikuks (vrd eksemplaarselt: Phys B 8, 199a 8–20) ja juhuslikuks.⁴ Niisiis range teadmine saab olla looduslikest protsessidest ja looduslikest asjadest, s.t substantsist, mis on meist sõltumatu. Sellega tegeleb füüsika (vrd Phys A—G ja Met E 1, 1025b 19–1026a 15.). Teine teoreetiline teadus on matemaatika, mille objektiks on meeleliste asjade omadused (aktsidentsid). Need on paratamatud ja igavesed, kuigi eksisteerivad meist sõltumatult üksnes abstraktsiooni-na (vrd Met E 1, 1026a 7j, 14j ja K 7, 1064b 8j ja M 3, 1078a 2–5, 21–23 ja Phys B 2, 193b 22–194b 15). Kunstliku saamisega tegelevad loomulikult mitmesugused kunstid; kolmas saamise viis ei võimalda oma loomu pooldest endaga tegelemist.

3.2. Teoreetiliste teadmiste hulgas on üks kõrgeim (vrd Met A 2, 982a 8jj ja Met M 3, 1078a 9j) ning sellisena inimese tunnetuspüüdluse tipp. Selleks on esimene filosoofia (teine filosoofia on füüsika) ehk tarkus ehk teoloogia.⁵ Nagu iga teadus, on tarkus ühelt poolt mõistusliku olendi teatud dispositsioon, teisalt aga sellele vastav tegevus (vaatlemine).

Esmalt tarkuse kui tegevuse iseloomustuseks (vrd Met A 2, 982a 8–882b 7): kõrgeim teadus (1) teab kõige üldisemat, s.t teatud mõttes ka kõige konkreetsemat; (2) mõistab kõige raskemat, s.t seda, mis on kõigi poolt jagatavatest (ja sellisena lihtsatest) tajuaistingutest kõige kaugemal; (3) on teistest teadustest täpsem, sest tal on neist vähem lähteprintsippe ning seetõttu on ta

⁴Viimast liiki diferentseerib Aristoteles veelgi, kuid meie kontekstis ei ole see oluline (vrd Phys B 4–6).

⁵Vana probleemi juurde, kuidas Aristotelese *Metafüüsikas* ontoloogia ja teoloogia omavahel suhestuvad, vrd näiteks Günther Patzigi klassikalist kirjutist (Patzig 1960) ja Philip Merlani asjakohast artiklit (Merlan 1969).

ka oma aine õpetamises kõige võimekam; (4) on kõigi muude teaduste suhtes juhendav ja organiseeriv, sest mõistab igasuguse tegutsemise sihti. Tarkus varustab teatud konkreetse olevaga tegelevad teadused ja kunstid — mis eeldavad konkreetse oleva MIS-olemist ja OLEMAS-olemist (teised teoreetilised teadused) või teavad sellest kogemuse abil (kunstid) — esimeste aluste ja printsiipidega (aksioomidega) ning määrab nõnda ära, mis miski on ja kas ta on (vrd Met E 1, 1025b 3–18).

Sellisenä puudub kõrgeimal teadusel igasugune utilitaarne aspekt. *Kõrgeim teadmine on absoluutne teadmine absoluutselt teadmise pärast* ja seetõttu kõigi teaduste seas kõige vabam (vrd Met A 2, 982b 10j). Ta on teistest teadustest auväärsem, sest ta on kahel põhjusel jumalik: (a) kui jumala teadus — jumal ise viljeleb seda; (b) kui teadus jumalast — jumal on kõige printsiip ja põhjus ning sellisena kõige enam mõtlemist vääriv ja mõtlema ajendav. Seega on tarkus ehk teoloogia parim teadus, kuigi kõik teised on temast vajalikumad (vrd Met A 2, 983a 5–11).

Kõigi kolme teoreetilise teaduse — tarkuse, füüsika, matemaatika — objektiks ei ole ei see, mille olemise põhjus on kunstlik, ega see, mis inimese poolt esile tooduna on relatiivne. Nende sihiks ei ole kellelegi millegi pärast kasulik olla, vaid teadmine asjade igavesest, paratamatust iseendas olemisest. Teoreetiliste teaduste sihiks on tõde ning kõige enam kehtib see esimese filosoofia ehk teoloogia kohta (vrd Met [A e11.993b 19–23.]),⁶ mille objektiks on ühtaegu liikumatu ja iseseisev transsendentne substants.

3.3. See eriline substants on kõige oleva põhjuseks ning nõnda tuleb teda õigustatult pidada jumalikuks. Kuigi *kõrgeim teoreetiline teadus on ühelt poolt teoloogiana suunatud jumalikule substantsile ja teisalt ontoloogiana olevale kui sellisele* (s.t olevale niivõrd, kui see on olev), on ta siiski kõige üldisem teadus, sest jumalik substants on universaalse saamisprotsessi suhtes esimene, selle kõige esmane põhjus (vrd Met E 1, 1026a 15–32).

⁶Argument on lühidalt järgmine: 1. kõige tõese põhjus on ise kõige tõesem, s.t tõde; 2. kõige oleva põhjus on ühtlasi kõige tõese põhjus; 3. kõige oleva põhjus on tõde. Vrd Horst Seidli kommentaari käesolevas artiklis kasutatud *Metafüüsika* väljaandele (Met, esimene osaraamat: 308).

Mida enam mingi teadus asjade meelelistest omadustest abstraheerib, seda lihtsam on tema objekt ning seda täpsem selle mõistmine. Teoloogia on tajuastingust kõige kaugemal ning seega on tema objekti mõistmine kõige täpsem (vrd Met K 7, 1064b 1–14 ja M 3, 1078a 3j, 9j). See tähendab aga, et *jumalik substants* (vrd Met L 6–7 ja Eth. Nic. Z, 1154b 16jj (Aristoteles 1996: 167)) on paratamatult eksisteeriva puhta substantsina lihtsaim. Ilusa ja heana on ta universaalse saamise liikumapanija, sest sellisena on tal külgetõmbejõud, ta paneb kõik enda poole püüdema. Tema liikumatu, igavene parim elu on afektitu rõõmustamine parimast, s.o iseendast mõeldes. Tema juures ei ole kohta ühelgi afektil ega kvaliteedi muutusel; ta on *kõigi poolt armastatud mittearmastaja*.

4. Teoreetilistest teadustest aste madalamal seisavad Aristotelese jaoks kunstid, mis on omakorda diferentseeritud. Kõrgemaid kunste võib nimetada ka praktilisteks teadusteks, praktilisteks filosoofiateks⁷ või ka lihtsalt juhtivateks või arhitektoonilisteks kunstideks. *Kunstid on aga ka kõik muud millegi esiletoomisele suunatud lihtsamad või keerulisemad tegevused* (vrd Met A 2, 982a 8jj ja Met M 3, 1078a 9j). Nagu öeldud, teadmine on teadlase teatud dispositsioon ja teadlase tegevus. Sama kehtib ka kunsti kohta: kunst on kunstniku teatud dispositsioon (nimetame seda hetkel “kunsti-teadmiseks”) ja sellele vastav tegutsemine, s.t millegi esiletoomine.

4.1. Kunstid (vrd Phys B 8, 199a 8–20, Met A 1, 980a 27–981a 2) on suunatud millegi esiletoomisele, millegi loomisele või tekitamisele, s.t nende eesmärgiks on mingi produkt, mingi artefakt või ka otsus toimida teatud viisil. Üldistavalt võib öelda, et *kunsti siht on teatud toimimine*. (Riigijuhtimise kunsti siht on õnnelikust indiviididest koosnev ühiskond; arstikunsti siht on terve inimene.) Seega on õigustatud veidi pikem peatumine “sihi” mõistel — seda enam et kunst, mis on Aristotelese definitsiooni järgi alati heale toimimisele suunatud, tabab tõe (vrd Eth. Nic. Z 3, 15jj). Osalt toimub see oma tegevusega loodust järele aimates, osalt seda lõpule viies, mida loodus ise lõpule ei vii (vrd Phys B 2, 194b 20jj ja 199a 15jj). Kunst tabab tõe loodusega kooskõlas oleva

⁷Esmajoones kehtib see eetika või aristotellikult mõistetud riigijuhtimiskunsti kohta.

esiletoomisena. Kuna esiletooja on aga inimene, siis võib öelda: *universaalse saamisega kooskõlas oleva inimese loov tegevus tabab tõde ehk on tõene.*

Enne kui liigume edasi, kirjeldame, kuidas Aristoteles näeb millegi kunstlikult saamise formaalset protsessi. Iga (kunstlikult esiletoomise) ülesande täitmise saab jagada kaheks, kaalutlemise ja esiletoomise protsessiks (vrd Met Z 7, 1032a 25–1032b 20).⁸ Esmalt on kunstniku peas mingi vorm, mingi MIS-olemine või mõiste ehk see, **mida** soovitakse teha. Seejärel otsitakse vahendeid, **kuidas** seda teha. Näiteks et jõuda lõppsihini C, on vaja enne teha B, ja et teha B, on vaja enne teha A. A tegemine seisab vahetult kunstniku võimuses. Kunstnik alustab sellest ning nüüd liigub protsess tagurpidi: kaalutlemise rea viimane vahend A on see, millest saab alguse teostamine, liikudes sihini C.

4.2. Kunstide eripära on see, et nad on kujunenud **millegi pärast**, selleks et **midagi** teha või **kuidagi** toimida. Viidates inimkonna arengukäigule, ütleb Aristoteles, et teoreetilised teadused kujunesid välja alles siis, kui oli saavutatud teatud sotsiaalmajanduslik arengustaadium, kus sai võimalikuks jõudeolek — olek, kus püüe teadmise järele võis omandada täiusliku kuju ega pidanud enam seisma inimelusfääris ettetulevate esma- ning luksusvajaduste teenistuses (vrd Met A 1, 981b 17–23). Kunstid tekivad selleks, et inimene saaks kujundada oma elamisruumi elatavaks, elamisväärsaks ja meeldivaks ning et ta ise saaks inimväärselt, s.o oma liigile kohaselt toimida. Seega võib öelda: *kunstid tekivad seetarvis, et inimene saaks elada inimesena.*

Mis puutub eri kunstide sihtidesse, siis ühelt poolt on selge, et siin valitseb mitmekesisus (vrd Eth. Nic. A 1, 1094a 6–8 (Aristoteles 1996: 7)).⁹ Arstikunst tahab inimesi terveks teha või haigusi vältida; ehituskunst tahab maju ehitada või maja lagunemist vältida jne. *Iga üksiku kunsti ühtsus ja tegevusvaldkond on määratud just nimelt temale omase ülesande kaudu.*

⁸Nimetatud kahesuhes kehtib aga ka toimimisprotsessi puhul, mis ei ole suunatud millegi esiletoomisele, vaid mille siht on iseendas. Esimest laadi protsessi lõpul on meil mingi kavatsetud siht, teise puhul ei ole: majaehitamine — maja; jalutuskäik — selle protsessi iga samm on eesmärgi täitmine (ning lõpptulemus ei ole miski esiletoodu).

⁹Lisaks selle lõigu juurde vrd Eth. Nic. A 1j, 5.

Teisalt on kunstide erinevad sihid mõistetavad igakordse püüdlusena hea järele. Ehituskunstis on taotletavaks heaks maja, arstikunstis tervis jne. Selleks aga, et teada, mis on igakordselt hea ning selleks, et hea ei oleks sedavõrd üldine mõiste, et muutuks sisutühjaks, on kõik üksiksihid suunatud või allutatud sellele, mis on inimese jaoks üleüldse kõige parem. Kõik kunstid oma vahetute sihtidega on n-ö vahendid kõige parema saavutamisel. Parim inimese jaoks on oma eksistentsi täiuse saavutamine. *Kunstid loovad tingimused, et mõtlevale sotsiaalsele olendile saaks võimalikuks parim eksistentsivorm.* Riigijuhtimiskunst on suunatud kõrgeima hea konkreetsele määratlemisele ning funktsioneerib seega sisuliselt inimese tegevust tema tervikeluruumis (s.t poliises) juhtiva praktilise fundamentaalfilosoofiana (vrd Eth. Nic. A 1, 1094a 26–1094b 11 (Aristoteles 1996: 8)).¹⁰

5. Üksikute kunstide puhul on kahtlemata oluline n-ö vahesihtide täitmise kõrge kvaliteet. Enesestmõistetavalt, *igasugune tegutsemine on mõjutatud välisest olukorrast maailmas.* Aristotelese arvates aga on sama enesestmõistetav või selge ka see, et *mingi tegevuse tulemus ja tegevuse enda kvaliteet sõltuvad tegevust kandvast kavatsuslikust agendist*, s.t sellest, kes oma tegevusega aitab kaasa kõrgeima ja ihaldatavaima eksistentsivormi aktualiseerumisele. Niisiis on kunsti määratlemisele oluline tegur isik, sest nii millegi tegemisele suunatud tegutsemine (poieetiline tegevus) kui ka tegutsemine, kus tegutsemine ise on eesmärk (praktiline tegevus), ei sõltu ainult välise konteksti piirangutest, konkreetse olukorra seatud tingimustest, vaid ka inimese enda teatud stabiilsusega dispositsioonist. Nõnda on iseloomulik ja mõistetav, et kõige põhjalikumalt käsitleb Aristoteles kunsti olemust eetika raames.

5.1. Laskumata isikuks-olemise ontoloogia üksikasjadesse, on võimalik korrata, et nagu kõik olev, nii on ka inimene sihile püüdlavana saav. Inimeseks-olemine on teleoloogiline protsess. Selline saamine on vaadeldav kahest aspektist: olev kui saada suutev, kui saamisvõimeline ning olev kui tegelikult saav (vrd Met D 1–9). Inimeses olevat jõudu, mis paneb ta liikuma absoluutselt hea

¹⁰Aristotelese eetika kui praktilise filosoofia juurde vrd O. Höffe tähelepanuväärset dissertatsiooni (Höffe 1996b).

suunas, nimetab Aristoteles tehnilise terminiga "hing".¹¹ Hing ei ole seega midagi kehast erinevat, vaid inimene kui n-õ elus inimene.

Lähtudes objektist, millele inimene on suunatud, on temas, või täpsemalt tema hinges, eristatav mittemõistuslik osa — vegetatiivne ning animaalne potents — ja mõistusega varustatud osa. Viimase poolest erineb inimene teistest elusolenditest. Mõistuslikus osas on omakorda võimalik teha vahet teoreetilise ja praktilise osa vahel. Meie kõneleme järgnevalt lihtsalt teoreetilisest ja praktilisest mõistusest.

Teoreetiline mõistus on suunatud sellele, mis on muutumatu ja paratamatu (jumal, matemaatika objekt), või sellele, mis on looduse järgi, nii nagu ta on (s.t liikumise printsiip on immanentne). Seevastu praktiline mõistus on suunatud kontingentsele, muutuvale (inimesest sõltuvale) ning on toimimapaneva või midagi esile toova jõuga.

Mis puudutab inimese hoiakut, mida võib nimetada heaks (genuinselt inimlikuks), siis lihtsalt öeldes on tegemist hoiakuga, kus mõistuslik potents valitseb animaalse üle (vegetatiivne ei tule Aristotelesel eetiliselt neutraalsena arvesse). Kui mõistusliku potentsi primaat on harjumuslik, siis võib kõnelda voo- rusest (vrd Eth. Nic. B 2–5). *Kunst on Aristotelesele definitsiooni järgi praktilise mõistuse esiletoomisele suunatud osa parim stabiilne seisund, s.t praktilise mõistuse voo- rus* (vrd Eth. Nic. Z 4, 6–10).¹²

5.2. Inimeseks-olemise juurde kuulub võimaluste ruum ja inimese elu on valikuid tegev eksistents: jooksvalt heidetakse teatud võimalused kõrvale ning teatud võimalused realiseeritakse. Aristotelesele, nagu öeldud, on esmase tähtsusega see, et püüdluste absoluutne siht on olemas: inimene püüdleb loomu poolest selle poole, mis temale kui mõistuslikule ja paratamatult sotsiaalsele olendile on iseloomulik, s.o kõrgeim teadmine (teoloogia) ühes õnnestunud ühiskondlike suhete ning loomuliku eluea pikkusega (vrd Eth. Nic. A, 2–6(–9) ja K, 6–9). Selline on üldjoontes

¹¹Järgneva juurde vrd Eth. Nic. A 13 ja Z 2.

¹²Teoreetiline mõistuse parim stabiilne seisund on teadus (vrd Eth. Nic. Z 3).

täiuslik elu. Igal juhul on aga inimese jaoks parim tema loomuses juba ette antud ning korras ehk õige mõtlemine tunneb selle ka ära. Sotsiaalse tasandiga seoses nimetasin juba riigijuhtimiskunsti suunavat rolli. Üksikute kunstide puhul on niisiis lõppsiht ette antud, mille tulemusel moodustub hierarhia: *absoluutsest heast inimese jaoks sõltub hea konkreetse kunsti jaoks ning sellest sõltub omakorda hea konkreetse akti jaoks. Kunst on vahend!*

5.3. Eespool nägime, et kunstliku esiletoomise, s.t mingi ülesande lahendamise puhul on omavahel seotud kaks poolt: kaalutlemine ja esiletoomine. Kunst tähendab ühtaegu tegevust ja kunstniku dispositsiooni. Kunsti viimne siht on ette antud, seda ei loo kunstnik ise. Küll aga kaalutleb kunstnik vahesihte ehk vahendeid viimse sihi saavutamiseks.

Kaalutlemise protsessi võib üldistades kokku võtta järgmiselt: *praktiline mõistus kaalutleb, miks, kas üldse ja kuidas konkreetne ülesanne konkreetsetes situatsioonides konkreetsetel viisidel nõnda lahendada, et see oleks kooskõlas antud kunsti tervikülesande täitmise-ga, mis peab omakorda aitama kaasa absoluutse hea saavutamise püüdlusele.*¹³

Millegi esiletoomisel on tõe tabamise ehk universaalse saami-sega kooskõlas toimimise jaoks põhjaneva tähtsusega konkreetse asja või toimimise MIS-olemise tundmine. Ülesande olemuse teadmine aitab valida kasutatavat materjali ja meetodit. Nimelt viimastega seoses toimub (igas kunstis isemoodi) loodusliku saami-se järeleaimamine ja lõpuleviimine. Inimene aitab loodust jä-rele, tehes millestki midagi uut või seda muutes. Selleks kasutab ta looduslikke materjale ning liikumisviise, mis on looduslikult esiletoova iseloomuga. Nii saab mingi vorm kunstniku mõtle-mises materjaliga ühendamise läbi tegeliku kuju (maja kunstniku "peas" saab majaks, kus on võimalik elada). Kunstide puhul on aga iseloomulik, et konkreetse olukorra MIS-olemise teadmine on

¹³See tähendab, et kaalutlemine esineb üksnes seal, kus valitseb ambivalents, kus asjad saavad olla nii või teisiti, kus neid võib olla, aga ei tarvitse. See on iseloomulik just nimelt inimese toimimisele ja kunstlikule saamisele. Teoreetilistes teadustes, mis tegelevad üldise, paratamatu ja looduslikuga, puudub definitsiooni järgi igasugune kaa-lutlemine (vrd eriti Eth. Nic. G 5; Z 5, 1140a 31–33 (Aristoteles 1996: 127)).

teadmine, mis on saadud empiirilisest vaatlusest ning loodusega n-ö kasutaval kombel ümberkäimisest (s.t tegemist ei ole range teadmisega). Üldistavamalt: *kunst tabab tõde, sest temas ühendatakse üldine, s.t ülesande olemuse teadmine ning konkreetne, s.t esiletoomise tingimuste teadmine* (vrd nt Eth. Nic. Z 12, 1143b 11–14 (Aristoteles 1996: 136) ja Ulmer 1953: 210jj). Nimetatud kahe poole igakordse ühendamise viib ellu inimese otsus.

5.4. Inimene tegutseb otsuseid tehes.¹⁴ Otsuseid saab teha ainult seal, kus miski seisab meie võimuses, kus miski on võimalik nii või teisiti (ranges teaduses valikuid ei ole). Otsuse puhul püütakse saavutada sihile vastavat ning vältida seda, mis ei vasta sihile. Mis vahekorras on aga kaalutlemine ja otsus? Aristoteles ütleb, et *otsus on millegi meie võimuses seisva kaalutletud ihaldamine* (vrd Eth. Nic. G 3, 1113a 10j ja Z 2, 1139b 4j (Aristoteles 1996: 55 ja 125)). Nõnda ühendab inimene mõtlemise ja ihaldamise ning on tegutsev inimene.

Selles mõttes on valikul ja valikul vahe. Kui mõtlemine mingil põhjusel ei funktsioneer, kui kaalutlemist ei toimu, siis ei saa rääkida valikust ranges tähenduses ega sellest, et inimene tegutseb vabalt. Vaba on inimene ainult siis, kui ihaldamine on juhitud mõistusest. Ainult sellisena saab inimene püüelda tema jaoks ülima hea poole. Viimane teeb oma külgetõmbejõuga otsustamise võimalikuks, s.t otsus ei vali mitte viimset head, vaid pigem konkreetse esiletoomise situatsioonis selle saavutamise vahendi. Just sellisena teeb aga otsus kui kaalutletud konkreetse hea ihaldamine esiletoomise või loomise võimalikuks.

Olgu veel nimetatud, et kaalutletud ihaldamine on usaldusväärne siis, kui inimene on endas kujundanud arukuse (vrd Eth. Nic. Z 5, 1140b 4–6; Z 11, 1143a 8 (Aristoteles 1996: 127–128, 134) ja üldse Z 5.8j), s.t harjumuse konkreetse situatsioonis õigesti kaalutleda ja teha õigeid (häid) otsuseid. Eespool nimetatud õige mõistus (vrd eriti Eth. Nic. Z 13, 1144b 25–28 (Aristoteles 1996: 139))¹⁵ on nimelt mõistus, mis on vastavuses sellise harjumuspärase seisundiga nagu arukus. Nii on aga kõik õige mõistu-

¹⁴Vrd järgneva juurde Eth. Nic. G 4j, eriti: 1112b 31–1113a 1 (Aristoteles 1996: 54–55).

¹⁵O. Höffe (Höffe 1996a: 203) nimetab arukust praktilis-moraalseks otsustusvõimeks.

sega seotud harjumused voorused, mis tähendab, et tegelikult ei ole üldse võimalik olla ilma arukuseta vooruslik ega voorusetuna arukas.

6. Niisiis (vrd Eth. Nic. Z 4, 1140a 10j (Aristoteles 1996: 126)): *meil on tegemist kunstnikuga, kui praktilise mõistuse esiletoomise või loomisega seotud osas harjumuspäraselt kokku langevad mõtlemise poolt jaatatu ning see, mida ihaldatakse. Sellisel juhul on artefaktid kvalifitseeritavad püsivalt heana. Oluline on panna tähele predikaati "püsivalt", sest juhuslikult võib ka sellelt, kes ei ole kunstnik, pärineda hea produkt. Sellist tegutsejat iseloomustab kolm võimalust: ta on indiviid, (a) kelle puhul millegi esiletoomise harjumus on seotud vale mõistusega; (b) kellel millegi esiletoomine on seotud õige mõistusega, aga mitte harjumuspäraselt; (c) kellel millegi esiletoomine on seotud vale mõistusega ning ei toimu harjumuspäraselt. Juhuse tõttu võib kõike sündida, aga see ei mahu mõiste *techne* piiridesse; see on teine saamiseliik. Kui aga inimene harjumuspäraselt loob midagi õigele mõistusele vastavalt, siis tegutseb ta kooskõlas oma loomusega, s.t kooskõlas ka universaalse saamisega, mille üks osa ta on. Sellisel viisil tabab inimene (või täpsemalt: hing) kunsti kaudu tõe.*

7. Teadus ehk teoreetiline teadmine on teoreetilise mõistuse harjumus; selle parim seisukord tõe tunnetamiseks/tabamiseks (vrd Eth. Nic. Z 2.7.13). Analoogiliselt eelnevaga on võimalik öelda, mida teadus ei ole. Siin on kaks võimalust: (a) harjumuspäratu vaatlemine ja (b) muidugi kõik see, mis ei ole vaatlemine. Kolmest teoreetilisest teadusest on teoloogia tunnetusliku hierarhia tipp. See on teoreetilise mõistuse täiuslik seisund, s.t voorus ni-mega tarkus, mis on teadmine loomu poolt auväärsemaist asjust (vrd Eth. Nic. Z 7, 1141b 2j (Aristoteles 1996: 130)). Tarkus ei vaatle midagi sellist, millest inimesel võiks mingil viisil olla kasu täiusliku eksistentsivormi jaoks; tarkus ei pane kedagi tegutsema.

Pigem on tarkus ise täiuslik eluvorm, mida saab näidata kolme argumenti abil. Esiteks: et elusolendi loomulikule konstitutsioonile iseloomulik on temale ühtlasi ka parim ja nauditavaim ning et inimesele on eriomane mõistus, siis tema jaoks parim ja nauditavaim elu on elu vastavuses mõistuse kõrgeima voorusega, s.t "targutades kulgev eksistents". Olles teaduste seas kõige

vabam, võimaldab tarkus oma viljelejale kõige vabama, inimloomusega täielikult vastavuses oleva eksistentsi (vrd Eth. Nic. K 6, 1176b 24–27 ja K 7, 1177a 12–18; 1177b 1–4, 24–26; 1178a 5–8 (Aristoteles 1996: 226, 227, 228–229)). Teiseks: kõrgeim mõtetegevus on ka jumala tegevus. Jumala tegevusele vastav tegevus on aga inimesele parim ja väarikaim (vrd Eth. Nic. K 8, 1178b 21–23.32 (Aristoteles 1996: 231)). Kolmandaks: jumalad armastavad tarka kõige enam, sest ta on neile kõige lähedasem (sarnasem) (vrd Eth. Nic. K 9, 1179a 22–32 (Aristoteles 1996: 232)).¹⁶

Nõnda oleme saanud ringi täis: *inimese loomupärane püüd teadmise järele kulmineerub iseendas piisavas täiuslikus eksistentsis, mille tegelikuks saamisel on kunstidel tingimuste loojana oluline osa.*

8. Esitatud visand Aristotelese *techne* ja teoloogia mõistmisest viitab nii antud kontseptsiooni põhitgevusele kui ka põhinõrkusele seoses potentsiaalse preskriptiivse funktsiooniga, mis sellel võiks olla tänapäevaste teaduste ja kunstide mõistmise jaoks.

Techne mõiste **põhitgevus** on tema paiknemine inimliku toimimise mõistmise üldistes raamides. Nagu nägime, on *techne* inimese harjumuspärane hea loov tegevus (kaalutlemine — esiletoomine). See aga tõstatab küsimuse inimese võimest heast aru saada. Et hea loov tegevus konkreetsetes situatsioonides peab paratamatult toimuma / toimub allutatuna üleüldise saamise tingimustele, siis on vajalik ka üleüldise saamise loomuse mõistmine.

Niisiis, *selleks et mõista, mis on techne inimliku toimimise ter- vikus, on vajalik arusaamine epistemoloogiast, antropoloogiast ja onto(teo)loogiast. Samas, iga konkreetse techne viljelemine eeldab juba teatud (õiget!) arusaama nii epistemoloogiast, antropoloogiast kui onto(teo)loogiast.* (Nimetatud arusaamade reflekteerituse aste on iga indiviidi ja iga kunsti puhul muidugi erinev ning just nõnda saab nähtavaks n-ö fundamentaaleetika kui

¹⁶Nagu näha, ei argumenteerin Aristoteles siin oma range teoloogia alusel, sest esimene jumalik substants on üks ja ei ole tegelikult armastuseks võimeline. Vrd aga nt Met L 8, 1074b 1jj, kus kõneldakse n-ö pärimuse kohaselt jumalikest taevakehadest.

distsipliini vajadus, millel ühiskonna tasandil on inimtegevuse ja võimalike *techne*'de suhtes reguleeriv ja suunav funktsioon.)

Põhiprobleemiks on nüüd mõistagi see, kas me jagame Aristotelese arusaamu inimese toimimisest, inimesest, universaalsest saamisest ja tunnetusvõimest (eriti seoses heaga). Nimelt siin seisavadki selged ja olulised piirid, mis takistavad vanakreeka (siin: Aristotelese) *techne*-mõiste kergekäelist (preskriptiivset) ülevõtmist.

8.1. Olles viidanud Aristotelese kontseptsiooni tugevusele ja nõrkusele, toon järgnevalt näite teoloogia ja *techne* positiivse ühendamise võimalikkuse kohta üht keskselt aspekti silmas pidades.

Selleks rõhutan esmalt veel kord Aristotelese teoloogia mõistmise üht aspekti. Aristotelesele on teoloogia kvaliteetseima mõtlemistegevusena eesmärk iseendas. See on tunnetuslike saavutuste kulminatsioon: suurima üldistamisprotsessi kaudu jõuab inimene jumalatunnetuseni, mis tähendab teadmist kõige oleva esimesest printsiipest — paratamatult eksisteerivast, afektitust, iseendas piisavast, universaalse liikumise liikumapanijast. *Teoloogia on mõistuslikule inimolendile kõige loomulikum, s.t kõige inimlikum tegevus — mõtlemine mõtlemisväärseimast*. Nõnda on saavutatud eksistentsi täius, milles inimene on täielikult vaba, sest ei seisa ühegi ülesande täitmise teenistuses.

8.2. Teisalt kordan Aristotelese *techne* mõistmise üht aspekti. *Techne* eesmärk on teatud toimimine ning sellisena on ta suunatud teatud ülesande lahendamisele (*techne* kui vahend!). *Techne* ühtsus on antud just nimelt selle ülesandega. Ülesanne tekib vajadusest aidata kaasa parima eksistentsivormini jõudmisele. Nõnda hõlmab *techne* kaalutlemise ja esiletoomise protsessi, mis tähendab üldise, ülesande olemuse teadmise ja konkreetse, konteksti tingimuste teadmise ühendamist, s.t üldise ja konkreetse teadmise ühendamist. Nii võib *techne*'t aga iseloomustada tänapäevases keeles kui **teooriat praktika jaoks**, s.t teooriat sellest, mis on konkreetne ülesanne, milleks see ülesanne (seoses üldise heaga) ning kuidas seda lahendada. Seejuures on keskse tähtsusega igakordsed raamtingimused *hic et nunc*. *Sellise teooriana on techne olemuslikult suunatud toimimise protsessile ning leiab*

*lõpetatuse teooria ja praktika ühenduses — tegelikkuse reflekteeritud aktiivses kujundamises.*¹⁷

9. Selleks et teoloogia ja *techne* siiski mingil viisil positiivselt kokku tuua, püüan näidata, et teoloogia ei ole mitte iseendas piisava mõtlemistegevusena inimliku eksistentsi parim, täiuslik vorm (ja sellisena relevantne tõeliselt inimliku eksistentsi jaoks), pigem seisab teoloogia inimliku eksistentsi parima, täiusliku vormi tegelikuks saamise teenistuses (ja on sellisena relevantne tõeliselt inimliku eksistentsi jaoks). Niisiis, *teoloogial on teatud ülesanne, mis selleks et olla tõeline ehk tõene ülesanne, peab lähtuma universaalsest saamisest ning konkreetselt inimese loomupärasest konstitutsioonist*. Need on tingimused, mida teoloogia (nagu iga teinegi inimlik tegevus) kui *techne* peaks täitma.¹⁸

9.1. Juhtlause: *et inimeseks-olemise tähendus ja sellele vastavad väärtused on väljendatud sümbolites või märkides, siis on vajalik kunst, mis aitab avada nende tähendust.*

¹⁷Märkusena olgu öeldud, et *techne* on praktilise mõistuse esiletõstmise seotud osa parim loomulik habituaalne seisund, milles inimene tabab harjumuspäraselt tõde, s.t tegutseb tõeliselt inimliku inimesena — kooskõlas üldelise saamisega — nii individuaalselt kui sotsiaalselt ülima hea tegelikuks muutmise suunas. Seega ei saa vähemalt Aristoteelse puhul kõnelda inspiratsioonist. *Techne* kui mõistuse harjumus, mida inimene ise püsivalt valdab, on pigem inspiratsiooni vastand. (See on öeldud üldjoontes, kõnealuse suhte üksikasjalisem määratlemine nõuab inspiratsiooni mõiste täpsemat selgitamist.)

¹⁸Järgnevas liigun didaktilistel kaalutlustel inimese universaalse konstitutsiooni juurest, mille hulka kuulub religioosne dimensioon, konkreetse religiooni juurde. Universaalse konstitutsiooni äratundmine toimub aga ümberpöörduvalt. Nii on see vähemalt ühe konkreetse religiooni — kristluse — perspektiivist. (Perspektiivsus ise on möödapääsmatu.) Nimetatud universaalne konstitutsioon ei välista, vaid pigem hõlmab võimalust, et inimene ennast ise üldse religioossena ei mõista, ning tulemuseks on see, et teoloogia redutseeritakse antropoloogiaks (nagu nt Feuerbachi ja tänapäevaste religioossete antirealistide puhul). Teise võimaluse korral küll jaatatakse universaalsesse konstitutsiooni kuuluvat religioossust, aga seda mõistetakse kristlusest erineval viisil. Tulemuseks on mittekristlikud teoloogiad (vrd siia juurde üldiselt Schleiermacher 1991). Seda küsimust loodan lähemas tulevikus pikevalt käsitleda.

Mida tähendab olla autentselt, tõeliselt, inimlikult inimene, ei ole enesestmõistetav, üksikindiviid ei tea vastust sellele küsimusele. Samas ei ole aga üksikindiviid sugugi nii üksik, sest ta on oma liigi eksemplar. *Inimeseks-olemise võimalusteruumi kuulub olemine/saamine juba eksisteerivas sümbolite/märkide sfääris, millest osa (teatud perspektiivist võib-olla ka kõik) on suunatud individuaalse ja kommunaalse eksistentsi tähenduse ning sellele vastavate väärtuste väljendamisele* (vrd Tracy 1981, eriti: 1–230). Näiteks Clifford Geertzi arvates võib kultuuri tervikuna mõista kui päritud sümbolites väljendatud kontseptsioonide süsteemi, mille abil inimesed vahetavad, säilitavad ning arendavad oma teadmisi elust ning hoiakuid selle suhtes.¹⁹ Nõnda on see sümbolite või märkide sfäär ühelt poolt võtmeks juba väljakujunenud, kuid pidevas saamises oleva ühiskondliku *ethos*'e ja sellele vastava maailmavaate mõistmisel, teisalt on ta aga indiviidile kutseks ja võimaluseks mõista inimelu teatud kombel.

9.1.1. Ühele osale sümboleist, mis väljendavad inimeksistent-
si tähendust ja sellele vastavaid väärtusi, on küllaltki suur hulk
generatsioone omistanud erilist jõudu.²⁰ Siia kuuluvad iseäranis
kõik suured religioonid, mis oma kultuurilises funktsioonis
toimivad nimelt sümbolisüsteemidena, mis on võimelised konsti-
tueerima püsivaid motivatsioone ja hoiakuid. Samas saadab aga
potentsiaalne religioosus meie igapäevaseid kogemusi nn reli-
gioosse dimensioonina (vrd Tracy 1981: 11jj; Tracy 1975: 91–
120). David Tracy järgi avaldub potentsiaalne religioosus eeskätt
mitmesugustes “piirküsimustes” (näiteks viimsed põhjenduspuü-
ded teaduses ja religioonis) ja “piirsituatsioonides” (näiteks sünd,
surm, armastus). Peab aga lisama, et põhimõtteliselt võib see esile
tulla mis tahes argikogemuse kaudu.²¹ D. Tracy ütleb õigusega, et

¹⁹C. Geertzi raamatul *The Interpretation of Cultures* (1973: 89) on käesolevas viidatud D. Tracy vahendusel (Tracy 1981: 7).

²⁰D. Tracy nimetab selliselt tunnustatud sümbolit *the classic*. Nende määratlemisele ning kohase hermeneutika väljatöötamisele on pühendatud Tracy 1981; rohkem või vähem aga kogu Tracy töö (vrd ka Tracy 1987 ja Tracy 1975).

²¹Inimene on olemuslikult religioosne, sest ta ON üksnes seetõttu, et Jumal tahab olla ja on inimesega koos. Inimene võib sellest teadlik olla (tegelik religioosus) või mitte (potentsiaalne religioosus). Isiksuse

ühelt poolt religioonid esitavad täpsustatud kujul põhimisi eksistentsiaalküsimusi: mis on individuaalse ja ühiskondliku eksistentsi tähendus seoses tegelikkuse tervikuga? Teisalt aga kannavad nad eneses ka vastust. *Kõik suured religioossed traditsioonid väljendavad läbi oma sümbolite rikkuse fundamentaalset käsitust individuaalse ja sotsiaalse olemise tähendusest, avades korraga nii maailmavaate kui ethos'e.*²² Kandes endas teatud veendumust selle kohta, mis on parim seisund nii indiviidile kui ühiskonnale, pakub iga religioon transformatiivseid võimalusi autentseks olemiseks.

9.1.2. Et eksistentsiaalsed küsimused olemise tähenduse ja sellele vastavate väärtuste kohta — teisisõnu, maailmavaatelised ja eetilised küsimused — on nii individuaalsel kui kommunaalsel tasandil möödapääsmatud, ollakse sellest siis teadlik või mitte, ning et vastust kande sümbolite ruum ei ole tingimata enesestmõistetav, vaid pigem nõuab tõlgendust, siis ei ole ka viimast jäetud intuitsiooni ja juhuse hooleks.²³

Nimelt teoloogia pakub — (a) nn tähendusküsimuste süstemaatilise ning metoodiliselt reflekteeritud esituse kaudu ning (b) klassikaliste religioosete sümbolite tõlgenduse metoodiliselt reflekteeritud vastuste esitamise kaudu — orientatsiooni nii in-

arengukäigus on inimene suunatud sellele, et potentsiaalne religioosus läheks üle tegelikuks, s.t et leiaks aset teadlikuks saamine enese eksistentsist *coram deo*. Teadlikuks saamise teeb võimalikuks Jumal, kes end nimetatud "piirsituatsioonide" ja "piirküsimuste", ent ka argisündmuste läbi kogetavaks võib teha. Inimene on täiesti passiivne. Arusaamine tehakse võimalikuks. Ainult siis, kui võetakse arvesse, et inimese eksistents on eksistents *coram deo*, on võimalik (aga mitte paratamatu) selle õigesti mõistmine ning üksnes siis on võimalik (mitte paratamatu) õigesti toimimine.

²²*Ethos'e* all mõistan ma siin inimtoimimise suhteliselt stabiilset, reeglitele vastavat viisi.

²³Et maailmavaade ja *ethos* on spetsiifilisel viisil olemuslikult seotud, siis ei ole sugugi ükskõik (ei ühiskonna ega indiviidi enda jaoks), kuidas maailma mõistetakse. Kui tuua näide meditsiini valdkonnast, siis peaksime ilmselt enesestmõistetavaks, et inimese normaalse psühhofüüsilise seisundi taastamise jätmine juhuse ja intuitsiooni hooleks ei ole — leebelt väljendudes — arukas.

diviididele kui ühiskonnale tervikuna.²⁴ Sellest perspektiivist on teoloogia spetsiaalne distsipliin, mis tegeleb maailmavaatelistel küsimustega.

Kokkuvõtvalt: *teoloogia on märgisfääris edasi antud olemise tähenduse dimensiooni interpreteerimiskunst,*²⁵ *mis aitab kaasa olemise tähenduse ja sellele vastava hoiakuga seotud teadmise kommunikatsioonile ning edasikandmisele. Metoodiliselt reflekteeritud orienteerumiskunstina maailmavaatelistes küsimustes seisab teoloogia autentse inimliku elu — nii indiviidi kui ühiskonna tasandil — realiseerumise teenistuses.*

Nüüd on aga oluline see, et teoloogia täidab oma ülesannet konkreetses olevikus vastasmõjus traditsiooniga, millest ta välja on kasvanud.

9.2. Juhlause: *kristlik teoloogia ammutab oma orienteeriva jõu kristlikust traditsioonist, s.t tal on primaarne vahekord selle traditsiooniga ning primaarne funktsioon selle traditsiooni teenistuses.*

Teoloogia on viimselt või esmalt alati kõne Jumalast. Tartu Ülikooli üks teaduskond kannab nime “usuteaduskond”. Mõisted “teoloogia” ja “usuteadus” rõhutavad vastavalt Jumalat ning usku. Need kaks kuuluvad aga loomu poolest kokku.²⁶ Parafraaseerides Christoph Schwöbelit, võib kristliku teoloogia ja usu vahekorra võtta kokku järgmiselt: *teoloogia on kristliku usu eneseavamine, niivõrd kui ta on seotud tõepretensioonidega ning tegevusnormidega, mis on kristlikus usus väidetud, eeldatud ning implitseeritud.*²⁷

²⁴Oluline on pidada silmas, et teoloogia on tähendusküsimuste formuleerimisel ajendatud just nimelt klassikalistest religioosetest sümbolitest. Küsimus, millele religioon annab vastuse, ei teki otsekui vaa-kumis. Nii küsimus kui vastus kuuluvad religiooni valdkonda ning sellisena viimselt Jumala kompetentsi.

²⁵Inimene on olemise tähendust kandvate märkide tõlgendaja, mitte autor. Märgid on n-õ välist päritolu, s.t nende autor on Looja.

²⁶Martin Lutheri kuulus formuleering Suure Katekismuse esimese käsu seletuse algusest kõlab: “Denn die zwei gehören zuhaufe, Glaube und Gott.” (BSLK: 560.)

²⁷Chr. Schwöbel kõneleb küll konkreetselt süstemaatilises teoloogiast. Pigem on see aga kristliku teoloogia esmane ülesanne, mis annab

9.2.1. Esitatud vormel väljendab muu hulgas kristliku teoloogia olulist erinevust Aristotelese metafüüsilisest teoloogiast: kui teoloogia on viimselt või esmaselt alati kõne Jumalast, siis on ta seda ainult kristliku usu olemasolu tõttu, mille võimalikkuse tingimus on ennast ajaloos ilmutav Jumal. Ennast ilmutavale Jumalale vastab inimene aga uskuva inimesena. “See, et Jumal on end ilmutanud, realiseerub antropoloogiliselt *usuna*” (Jüngel 1992: 309; kursiiv originaalis). Kui inimene tahab Jumalast mõtelda ning kõnelda, siis ei saa ta minna ei usu taha ega usu ette, vaid ainult usu järele. Usk on aga võimalik üksnes sündmuse tõttu, milles Jumal ise inimeseks sai, et inimesi enesega ühendada — ja selle ühenduse tõttu, mille väljenduseks on usk, on võimalik mõtlemine ja kõne Jumalast (vrd Pöder 2000).²⁸ *Nõnda on Jeesus Kristus kristliku traditsiooni keskne sümbol, traditsioonilises keeles: Jumala Sõna. Sõna, milles Jumal ennast ise absoluutselt väljendab.*²⁹ Niisiis on teoloogia kui ratsionaalne kõne Jumalast üksnes sellepärast võimalik, et Jumal ise laseb endast mõtelda ja kõnelda. Nõnda iseloomustab Eberhard Jüngel teoloogiat õigusega kui *Nachdenken des Glaubens*, kui “usu järele mõtlemine” (vrd Jüngel 1992: 203–226).

9.2.2. Sellisena rekonstrueerib kristlik teoloogia kristliku usu tunnetuslikku sisu ning reflekteerib sellega seotud toimimise normide, võimaluste ja sihtide üle. Nõnda kirjeldab ta inimese situatsiooni maailmas ontoloogilises raamistikus, mis on avatud Jeesus Kristuse kui keskse sümboli ning sellega seonduva kristliku traditsiooni sümbolite rikkuse läbi. Ontoloogiline raamistik

kõikidele teoloogia aladistsipliinidele, kuivõrd need selle ülesande teenistuses seisavad, nende teoloogilise iseloomu (vrd Schwöbel 1992: 10).

²⁸Näiteks Wolfhart Pannenbergi jaoks on mõte inkarnatsioonist mõeldavapääsmatu, sest ainult nii on võimalik rangelt võttes teadmine Jumalast endast (vrd Pannenberg 1988: 16). Samalt autorilt on hea ülevaade sellest, kuidas teoloogiat on ajaloo vältel mõistetud (Pannenberg 1973: 226–298).

²⁹Kui eespool (vrd märkus 25) oli juttu märkidest, mis on välist päritolu, mille autoriks on Jumal, siis Jeesus Kristus on selles suhtes eriline — Jumal on siin ise (absoluutne) märk.

annab põhisuuna kogu tegelikkuse mõistmisele, millest lähtuvalt konkretiseeritakse toimimise võimalused, kvaliteedid ja sihid.

Nagu Chr. Schwöbel toonitab, on eksplitseeritav kõik, mis väljendab end semiootilises süsteemis. Eneseeksplikatsiooni karakter on aga ainult keelelises süsteemis väljendatul. Et kristlik usk väljendab end muu hulgas ka keeleliselt, siis on võimalik usu eneseeksplikatsioon ning seega ka teoloogia (vrd Schwöbel 1992: 11).³⁰ Kokkuvõtvalt: *kristlik teoloogia on kristliku usu eneseavamine konkreetsetes olevikus vastasmõjus kristlikus traditsioonis talletatud spetsiifiliste sümbolite, nimelt Jeesus Kristusest kõnelevate tekstidega. Nõnda rekonstrueeritakse ontoloogiline raamistik, mis annab konkreetse põhisuuna toimimisele vastavalt kristlikule usule.*

Võib aga minna veelgi konkreetsemaks ja näidata, mil viisil täidab teoloogia tõlgenduskunstina oma eksplitseerivat ja orienteerivat ülesannet.

9.3. Juhtlause: *teoloogia on oma terviklikkuses ja oma vältimatu seose tõttu kristliku usu traditsiooniga viimselt mõistetav kui kiriku³¹ funktsioon.*

Suured protestantlikud "isad" ja antipoodid — Karl Barth ja Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher — olid nimelt selles ühel meel. Kiriku funktsioonina võib teoloogia jagada üldiselt neljaks aladistsipliiniks.³² (a) eksegeesina on teoloogia suunatud

³⁰Jumala Sõna, Jeesus Kristus, Absoluutne Märk teeb võimalikuks kristliku usu. Ennast eksplitseerides ei kõnele kristlik usk viimselt millestki muust kui Jeesus Kristusest. Seetõttu kutsub usu kõne omakorda usku esile (vrd Pöder 2000).

³¹Täpsem oleks kõnelda ühest pühast katoliiklikust kirikust, et vältida ekslikke, ühekülgselt empiristlikke arusaamu kirikust, mis omakorda põhjustavad redutseeritud arusaamise teoloogiast. Vrd siia juurde Porvoo Ühisavalduse peatükke kiriku olemuse ja ühtsuse ning kogu kiriku apostlikkuse kohta (*Porvoo Ühisavaldus*. 1996: 15–20, 28–35). Nimeetatud "kristliku usu traditsioon" on tegelikult kristliku kiriku traditsioon, sest kirik on nende osaduskond, keda Jumal oma Sõna kaudu kutsub, s.t kirik on usklike kogudus.

³²Klassikaline ning arhitektuurilise elegantsi poolest siiani ületamatu on F. D. E. Schleiermachi esitatud jaotus (Schleiermacher 1977). Aga vrd ka E. Jüngelit (Jüngel 1972; Jüngel 1986).

tekstidele, mis tunnistavad Jeesus Kristuse sündmusest kui edasijutustamist vajavast sündmusest; (b) kirikuajaloona on teoloogia suunatud traditsioonile, mis on jutustanud Jeesus Kristuse sündmusest; (c) praktilise teoloogiana on teoloogia suunatud kirikule, mis jutustab Jeesus Kristuse sündmusest; (d) süstemaatilise teoloogiana on teoloogia suunatud Jeesus Kristuse sündmuse jutustatavusele kui tõele (vrd Jüngel 1986: 33j).

Nimetatud aladistsipliinid jaotuvad omakorda üksikdistsipliinideks, mis aitavad kaasa iga aladistsipliini ülesande lahendamisele. Need neli on aga otseselt allutatud teoloogia kui terviku ülesande lahendamisele, mis konstitueerib teoloogia ühtsuse ning teoloogilise karakteri.

Nõnda avab teoloogia kristliku usu sisu — usu, mis on võimalikuks tehtud kristliku traditsiooni keskse sümboli, s.t Jumala enese Sõna läbi. Ühtlasi tõlgendab teoloogia Jumala Sõna nii, et just see märk kõikide märkide seas saaks igäühe jaoks meist kogetatavaks kui tõde elu kohta, tehes avalikuks meie olemise tähenduse ja sellele vastavad väärtused.

10. Nii seisab teoloogia tervikuna viimselt selle teenistuses, (a) et inimene jõuaks **arusaamisele**, **mida** tähendab elada genuiinselt inimliku inimesena; (b) et inimene jõuaks **arusaamisele**, **kuidas** elada genuiinselt inimliku inimesena. Teoloogia on selleks vahend — mitte rohkem, aga mitte ka vähem.

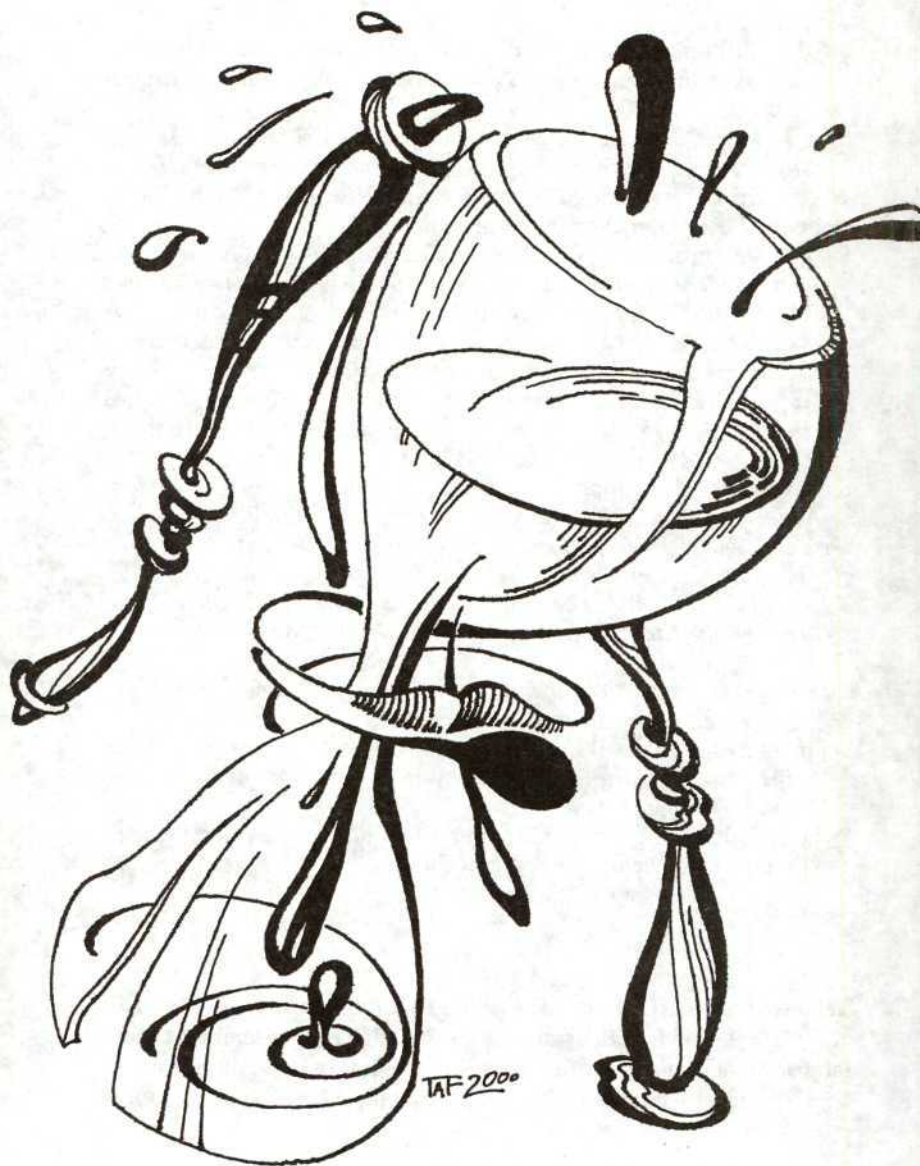
Kirjandus

- Anal. Post. I.* = Aristoteles. *Lehre vom Beweis oder zweite Analytik*. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Eugen Rolfes, mit neuer Einleitung und Bibliographie von Otfried Höffe. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1976
- Aristoteles 1996. *Nikomachose eetika*. Tlk Anne Lill. Tartu: Ilmamaa
- B S L K* = *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. 11. Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992
- Eth. Nic.* = *Aristotelis Ethica Nicomachea*. Ed. by Bywater. Oxford: Oxford University Press, 1957. Aristoteles. *Nikomachische Ethik*. Auf d. Grundlage d. Übers. von Eugen Rolfes, hrsg. von Günther Bien. 4., durchges. Aufl. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1985

- H ö f f e , Otfried 1996a. *Aristoteles*. München: Beck
- H ö f f e , Otfried 1996b. *Praktische Philosophie: Das Modell des Aristoteles*. 2., durchgesehene Auflage. Berlin: Akad.-Verl.
- J ü n g e l , Eberhard 1972. Das Verhältnis der theologischen Disziplinen untereinander. — *Unterwegs zur Sache: Theologische Bemerkungen*. München: Chr. Kaiser Verlag, S. 34–59
- J ü n g e l , Eberhard 1986. Die Freiheit der Theologie. — *Entsprechungen: Gott — Wahrheit — Mensch. Theologische Erörterungen*. München: Chr. Kaiser Verlag, S. 11–36
- J ü n g e l , Eberhard 1992. *Gott als Geheimnis der Welt: Zur Begründung der Theologie des Gekreuzigten im Streit zwischen Theismus und Atheismus*. 6., durchgesehene Auflage. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- K u b e , Jörg 1969. *TEXNH und APETH: Sophistisches und platonisches Tugendwissen*. Berlin: de Gruyter
- M e r l a n , Philip 1969. Metaphysik: Name und Gegenstand. — *Metaphysik und Theologie des Aristoteles*. Hrg. von F. P. Hager. Darmstadt: Wissenschaftlicher Buchgesellschaft, S. 251–265. (Original: *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 77, 1957)
- M e t . = *Aristoteles' Metaphysik*. Erster Halbband: Bücher I (A)–VI (E): griechisch-deutsch. In d. Übers. von Hermann Bonitz. Neu bearb., mit Ein. u. Kommentar hrsg. von Horst Seidl. Griech. Text in d. Ed. von Wilhelm Christ. 2., verb. Aufl. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1982. *Aristoteles' Metaphysik*. Zweiter Halbband: Bücher VII (Z)–XIV (N): griechisch-deutsch. Neubearbeitung der Übersetzung von Hermann Bonitz, mit Einl. und Kommentar hrsg. von Horst Seidl. Griech. Text in der Ed. von Wilhelm Christ. 3., verb. Aufl. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1991
- P a n n e n b e r g , Wolfhart 1973. *Theologie und Wissenschaftstheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- P a n n e n b e r g , Wolfhart 1988. *Systematische Theologie*. Band 1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- P a t z i g , Günther 1960. Theologie und Ontologie in der "Metaphysik" des Aristoteles. — *Kant-Studien*, Bd. 52, S. 185–205
- P h y s . = *Aristoteles' Physik. Vorlesung über Natur*. Erster Halbband: Bücher I (A)–IV (D): griechisch-deutsch, übers., mit e. Einf. u. mit Anm. hrsg. von Hans Günther Zekl. Griech. Text in der Ed. von W. D. Ross. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987
- P o r v o o Ühisavaldu: *Kõnelused Briti ja Iiri anglikaani kirikute ning Põhjamaade ja Balti luterlike kirikute vahel*. Tallinn: EELK Konsistooriumi kirjastusosakond, 1996

- Pöder, Thomas Andreas 2000. *Usu keel ja metafoor: Fundamentaalteoloogiline traktaat*. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli usuteaduskond
- Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst 1777. *Kurze Darstellung des theologischen Studiums zum Behuf einleitender Vorlesungen*. Kritische Ausgabe. Hsg. von Heinrich Scholz. 4. Aufl. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung
- Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst 1991. *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. Hsg. von Rudolf Otto. 7. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- Schröder, Richard 1984. Nachahmung der Natur: Das aristotelische Verständnis des menschlichen Herstellens. — *Freude an der Wahrheit: Freundesgabe zum 50. Geburtstag von Eberhard Jüngel am 5.12.1984*. Hrsg. von W. Hüffmeier und W. Krötke. [Berlin:] [Kirchenkanzlei d. E.K.U.], S. 354–378
- Schwöbel, Christoph 1992. Doing Systematic Theology. — *God: Action and Revelation*. Kampen: Kok Pharos, pp. 9–22
- Tracy, David 1975. *Blessed Rage for Order: The New Pluralism in Theology*. Chicago/London: The University of Chicago Press
- Tracy, David 1981. *The Analogical Imagination: Christian Theology and the Culture of Pluralism*. New York: The Crossroad Publishing Company
- Tracy, David 1987. *Plurality and Ambiguity: Hermeneutics, Religion, Hope*. San Francisco: Harper & Row
- Ulmmer, Karl 1953. *Wahrheit, Kunst und Natur bei Aristoteles: Ein Beitrag zur Aufklärung der metaphysischen Herkunft der modernen Technik*. Tübingen: Niemeyer
- Wieland, Wolfgang 1982. *Platon und die Formen des Wissens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

THOMAS ANDREAS PÖDER (sünd. 1976), BA *cum laude* Tartu Ülikoolis 2000, õpib EELK Usuteaduse Instituudi Pastoraalseminaris. Teoloogiat on ta õppinud Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, Tübingeni Ülikooli evangeelse teoloogia fakulteedis ja Sydney Katoliku Instituudis.

TAAVO VÕSU. Errata III

VANAJAAVA KIRJANIKU KANWA EPIILINE POEEM ARJUNAWIWĀHA

Ülo Sirk

1. SISSEJUHATUS

Akadeemia 6. aastakäigu (1994) 4. numbris oli kõneaineks vanajaava luuletaja Tantulari eepiline poeem *Arjunawijaya*, millest tõlkisime katkendeid pealkirja all “Kuninga rännak”. Nüüd jätkame üle kolme sajandi vanema ning vanajaava kirjanduse tippsaavutuseks peetava poeemiga *Arjunawiwāha*, mille on loonud varasem keskaegne jaava kirjanik *mpu* Kanwa (vanajaava keeles on *mpu* (ligikaudu ‘meister’) tiitel, mida kasutati kirjanike, kunstnike, silmapaistvate ehitusmeistrite jne nime ees; niisiis oleksime võinud ka kirjutada *mpu* Tantular).

Arjunawiwāha pealkiri ei erine mittespetsialisti jaoks kuigi palju *Arjunawijaya*’st; kui aga viimane tähendas ‘Arjuna võit’, siis võib esimest tiitlit tõlkida kui ‘Arjuna pulm’.¹ Tuleb kohe rõhutada, et nende poeemide peategelased on täiesti erinevad inimesed, keda ei ühenda sugulussidemed, ühised teod või seiklused ega midagi muud. Neil on ühine vaid isikunimi ning asjaolud, et mõlemad kuulusid jaava kõrgeadlisse, mõlemad võitlesid deemonite vastu (aga mitte üheskoos, vaid eraldi ning ilmselt teineteisest teadmata), mõlemad olid sõjas vaprad — ning mõlemat armastasid naised. Aga kui *Arjunawijaya* peategelane on riigivalitseja, siis *Arjunawiwāha* kangelane seda ei ole. Ehkki mõlemad

¹Nimetused *Arjunawijaya* ja *Arjunawiwāha* on loodud keskaegsel Jaaval sanskriti elementidest ning sanskriti sõnadejärjekorda kasutades (sanskritis täiend eelneb põhisõnale, vastupidiselt enamikus austro-neesia keeltes, sh ka vanajaava keeles levinud skeemile). Skr *árjuna* (põhitähendusega ‘valge’, mõnikord kasutatud ka mehenimena) pärineb indoeuroopa tüvest, millega seostatakse ladina sõna *argentum* ‘hõbe’.

jaava poemid põhinevad india mütoloogial, on jaava autorid sellest mütoloogiast lähtudes loonud täiesti iseseisvad kunstiteosed.

Arjunawijaya puhul märkisime, et selle süžee on kaudselt seotud vainandia eeposega *Rāmāyana*. *Arjunawiwāha*'l on seoseid teise vainandia eeposega *Mahābhārata*. Viimase peateemaks on võitlus Põhja-India valitsemise pärast kahe kuningliku suguvõsa — Pāṇḍavate ja Kauravate — vahel, mis lõpeb hiigellahinguga ning Pāṇḍavate võiduga. Arjuna on Pāṇḍavate leeri eesotsas seisvast viiest vennast kolmas. India eeposes *Mahābhārata* ei kuulu ta kõige tähtsamate tegelaste hulka. Eepose järgi teeb ajal, kui vennad Pāṇḍavad on riigivõimust eemale tõrjutud ning varjavad end metsas, vanem vend Arjunale ettepaneku, et ta hakkaks lihasuretajaks, looks suhted jumalatega ning paluks nendelt relvi. Arjuna jooga mäealuses koopas, jumalate Indra ja Šiva külaskäigud kuuluvad nii eepose kui ka *Arjunawiwāha* süžeesse. Eeposes ei kõnelda aga sellest, kuidas Indra saadetud võluvad naisolendid kontrollivad Arjuna keskendumust — selle stseeni on nähtavasti jaava autor välja mõtelnud.

Eeposes kutsub Indra Arjuna pikemaks ajaks paradiisi, et ta õpiks seal jumalikke relvi käsitsema. *Arjunawiwāha*'s satub ta paradiisi teisel viisil. Eepose järgi ei ähvardanud deemonid Arjuna sinnasaabumise ajal veel Indra paradiisi rünnata; see oht kerkis hiljem ja siis osutas Arjuna vapra sõjamehena Indrale abi. Arjuna ning ühe nümfi luurekäigust deemonite leeri ei ole eeposes juttu, küll aga on see *Arjunawiwāha*'s keskseid episoodide. Näib ka, et deemonite pealetungi maalitakse jaava poemis palju kohutavamates värvides kui india eeposes. Eepose järgi jääb Arjuna paradiisi viieks aastaks, *Arjunawiwāha* järgi seitsmeks kuuks. Tema lahkumine paradiisist toimub jaava poemis teistel asjaoludel kui *Mahābhārata*'s.

Näeme, et *mpu* Kaṇwa on valinud india hiigeeepose arvukatest süžeeiliinidest ühe, võtnud sellest üsna lühikese lõigu ning selleski palju muutnud. Nii ei saa Kaṇwa loodud tituleerida “katkendiks *Mahābhārata*’st” või millekski muuks selliseks.

Nagu peaaegu kõigist Jaava keskaegsetest poetidest ning muudest kultuuritegelastest, on ka *mpu* Kaṇwast järelepõlvedele väga vähe teada. *Arjunawiwāha* viimasest salmist (36.2.) nähtub, et Kaṇwa allus Airlangale — Ida-Jaava kuningale, kes püüdis Śriwijaya riigi liitlaste poolt 1016. aastal purustatud Matarami riiki Ida-Jaaval taastada ning saavutas selles 11. sajandi teisel veerandil märkimisväärset edu. Kõigi tunnuste järgi on poem *Arjunawiwāha* kirjutatud aastate 1028 ja 1035 vahel.

Vanajaava kvantiteeriva luule kohta on teavet *Akadeemia* 6. aastakäigu (1994) 4. numbris. Sealõeldule tuleb aga teha väike parandus: uusimate uurimuste järgi ei ole vanajaava *Rāmāyaṇa* loodud mitte 10. sajandil, vaid 9. sajandi teisel poolel.

Siin kasutatav transkriptsioon on sama kui 1994. aastal. Tõlge on proosatõlge, aga arvestab originaalteksti jaotust värsiridadeks. Tõlgitava salmi või salmiosa ees on kaks numbrit: esimene viitab laulule, teine salmile selles. Vajaduse korral lisame veel sulgudes ladina tähestiku esimesi tähti vahemikust *a—d*, et osutada värsile salmis (salmid on poemis neljavärsilised). Näiteid: *a* — 1. värs; *c* — 3. värs; *a—b* — kaks esimest värssi.

Lühendid on samad mis "Kuninga rännaku" tõlkeski: *vj* — vanajaava; *skr* — sanskrit; *l skr* — laen sanskritist.

2. ÜMBERJUTUSTUS NING OSALINE TÕLGE

Poeemi algus

Peaaegu kõik vanajaava poemid juhatab sisse pöördumine patrooni (*vj manggala*, *l skr*) poole: autor kinnitab ustavust patroonile ja avaldab lootust, et see ustavus on poemi kirjutamisel autorile toeks ning aitab töö edukalt lõpetada. Patrooniks on harilikult kas mingi jumal india päritolu (brahmanistlikust, budistlikust või vanemast, veda) panteonist või siis valitseja, kellele luuletaja allub. Sageli ei nimetata patrooni nimepidi. Seda näeme ka *Arjunawiwāha*'s, kus patrooni kutsetakse Tõeliseks Targaks (*vj Paramārtha-panḍita*, *l skr*).² Pöördumine tema poole kõlab järgmiselt:

²Skr sõnaühend *Paramārtha-panḍita* koosneb alkomponentidest: *paramá* + *artha* + *panḍita*. Esimene neist, *paramá* (mille vasteks on muide iraani päritolu eesti laensõna *parem*) väljendab adjektiivina mõistet 'peamine'. Viimane, *panḍita*, tähendab sanskritis 'õpetatud mees (eriti brahmaan)', ka 'tark, asjatundja (mingil erialal)'. Semantiliselt kõige keerukam on keskmine liige *artha*, mis võib erinevates kontekstides väljendada kolme sfääri kuuluvaid mõisteid: 1) 'eesmärk'; 2) 'põhjus, motiiv'; 3) 'varandus', 'rikkus', 'raha', 'tasu' jne. Kahest esimesest sõnast loodud liitsõna *paramārtha* aga (kus pikk *-ā-* on sandhi tulemus) on tunduvalt selgem, andes edasi mõisteid 'tõelus, reaalsus', 'tõde'. Sanskriti grammatika järgi tuleb liitsõna *paramārtha* vaadelda täiendina sõnale *panḍita*. Niisiis 'tõetark' või midagi selletaolist? Poerbatjaraka (1926) eeskujul kasutan omadussõna: Tõeline Tark (Poerbat-

1.1. Tõelise Targa vaim on juba tõusnud tühjusest³ kõrgemale.

Ta otsekui tegeleks mõõdaminevaga — aga seda ei tee ta lihalike kirgedes pärast.

Tema sihiks on kiiduväärt tegude täiuslikkus ja püüdleb ta kogu maailma õnne poole.

Ja ta on rahul, kuigi (tunnetab, et) tema ja jumala — Universumi Algpõhjuse⁴ — vahele jääb veel loor.

1.2 (a–b) Niisuguse targa sandaalide tolmus olgu minu pearätt⁵.

Pidevalt teda kummardades hakkangi ma kirjeldama Arjuna võidukäiku taevas.

Sellele lühikesele pöördumisele Tõelise Targa poole järgneb jalamaid intriigi sõlmimine:

1.2 (c–d) Kogu lugu sai alguse sellest, et Jumal Indra⁶ oli jäänud raskustesse, teda ähvardas oht.

jarakal hollandi keeles: *de ware Wijze*). Wiryamartana (1990) annab selle sõnaühendi indoneesia keeles edasi süntaktilise konstruktsiooniga *sang tahu Hakikat Tertinggi* 'see [auväärne], kes teab Kõrgeimat Tõde', mis tundub liiga pikana ja oleks eestindamisel kohmakas. Nimelt *k e d a* on väljendi *Paramārtha-panḍita* all silmas peetud, jääb ebaselgeks. Kahtlemata oli see luuletaja patroon, keda ta pidas oma vaimseks isaks.

³Nähtavasti tuleb mõista: usust Tühjuse olemasolusse.

⁴Universumi Algpõhjus (vj *Jagatkarana*, 1 skr) — epiteet, mida islamieelses jaava kirjanduses kasutati peajumalate, eeskätt Šiva ja Višnu kohta. Keda nendest on mõeldud siinkohal, jääb ebaselgeks.

⁵Kui ma tema ees maani kummardun.

⁶Indoaarialaste vanimas panteonis, mille kohta on teateid säilinud, nimelt veda panteonis, põhiliselt II aastatuhandest eKr ning I aastatuhande algupoolest, oli Indra tähtsaim jumal (vt ka Puhvel 1996, eriti 5. ptk). Teda nimetati sageli Jumalate Isandaks (skr *Surapati*, laenatud ka vanajaava keelde; eestindatuna esineb see väljend ka käesolevas tekstis) või Jumalate Kuningaks (skr *Surarājan*). Erinevalt mõnest teisest veda panteoni jumalast, kes aja jooksul sulasid ühte India põliskasukate (draaviidide, mundade jt) usunditest laenatud jumalatega, säilis Indra ka India hilisemas panteonis. Ta säilitas seal jumalate isanda või kuninga tiitli, kuigi tegelikult ei peetud teda enam tähtsaimaks jumalaks.

Deemonite⁷ kuningas Niwātakawaca oli maailmas võidukas.

- 1.3. Meru mäe jalamil oli tema residents, millest ta kavatses Indralayat⁸ rünnata, et see hävitada.

Mõnevõrra varem⁹ olid jumalad talle kinkinud haavamatusse mis tahes jumala, *yakša* või *asura*¹⁰ poolt.

"Ainult siis, kui ilmub piisavalt võimas inimene, pead sa oma naha pärast värisema," — nii olid jumalad talle ütelnud.

Vahetpidamata arutasid neid asju paradiisi kogunenud *ṛṣi*'d¹¹.

- 1.4 (a–b) Koosolekut juhatas jumal Indra ise. Ta ütles kokkuvõtteks, et ei jää muud üle kui

kutsuda appi tugev inimene, kes vaenlase tapaks.

Keda aga inimestest kutsuda? *Ṛṣi*'d ning muud paradiisielanikud olid kuulnud, et üsna lähedal, Indrakīla mäel, oli äsja rangeimat askeesi alustanud keegi Arjuna, ning seda just eesmärgil sõjas võita. Võib-olla olekski tema sobiv isik?

Ka Indra pidas Arjuna kutsumist mõeldavaks. Siiski oli tal kahtlusi. Kõigepealt: kas Arjuna on oma *yoga*'s¹² niivõrd kõikumatu, et ei lase

⁷Hinduistlikus mütoloogias tuntakse mitut liiki deemoneid. *Arjunawiwāha*'s on jumalad vaenujalal deemonitega, keda sanskritis nimetatakse *daitya*; sama nimetust kasutatakse vanajaava keeles. *Arjunawiwāha*'s (*Akadeemia*, nr 4, 1994) oli juttu teist liiki deemonitest, keda nii sanskritis kui ka vanajaava keeles kutsuti *rākṣasa* (vj keeles võis see olla ka deemoni üldnimetuseks).

⁸*Indralaya* (skr, vj; vj keeles ka *Kendran*, seal normaalne tuletis tüvest Indra) — jumal Indra paradiis. See mõiste oli Jaaval *Arjunawiwāha* loomise ajal säilinud, ehkki enam ei oletatud, et k õ i k jumalad elavad seal (vähemalt Šival usuti olevat omaenda paradiis).

⁹Ilmselt tuleb mõista: tollal, kui veel ei oldud vaenujalal.

¹⁰*Yakša*'d — klass pooljumalikke vaime; *asura*'d — veel üks liik deemoneid, kes jumalatega aeg-ajalt sõdisid (seda ei toimunud ajal, kui leidsid aset *Arjunawiwāha*'s kirjeldatud sündmused).

¹¹*Ṛṣi* (l skr) — tark, selgeltnägija. Vanajaava keeles tarvitatakse seda sõna harilikult pooljumalatest paradiisielanike kohta.

¹²*Yoga* (l skr): vanajaava keeles mõistetakse selle all peamiselt vaimset keskendumist, mis aitab saavutada kontrolli tunnete üle ning maha suruda mõistuse fluktuatsioone. Vanajaava autorite arvates peaks *yoga* viima selleni, et inimene omandab üleloomuliku jõu (kas vaimse või füüsilise või mõlemad) ja võib isegi jumalaga kokku sulada.

end eksitada ega kõrvale kallutada? Sellepärast otsustas Indra enne Arjuna kutsumist teda põhjalikult kontrollida. Alustuseks saatis ta Arjuna koopa juurde seitse kaunitari-nümfi, kes pidid katsuma temas lihalikke kirgi äratada. Indra läkitaski nümfid teele sõnadega:

1.9 (b–d) “Oo printsessid, nüüd on mul tarvis teie ilu kasutusele võtta. Uurige Arjuna südant!

Tema naised Subhadrā ja Ulupuy-juveel öeldakse olevat tõesti võluvad¹³.

Teie aga ei jää nendest milleski maha, ilult te isegi ületate Arjuna naisi kümnekordselt.

1.10. Kui ta tõesti ei tunneta hõredaid vihmapiisku tervitava *asana*-puu¹⁴ õite veetlust,

kui tema hinges ei tekita liigutust pilk kuu kahvatule helgile taeva palgel

ja kui ta ei hooli *gaḍung*'i¹⁵ äsja puhkenud õitest, mis on nii õrnad ja paindlikud kui sõlmest valla päästetud juuksed —

noh mis siis parata, tulge tagasi; aga niisugusel juhul tuleb teil küll tunnistada, et te ei ole enam nii kaunid kui varem ja armastusjumal Kāma ei hinda teid enam nii kõrgelt.”

Poemis järgneb nümfide reisi kirjeldus. Toome sellest üksikuid lõike:

¹³*Mahābhārata*'st ja selle india eepose osade vanajaavakeelsetest ümberjutustustest (*parwa*) nähtub, et Arjunal oli kaks naist: veidi vanem, Subhadrā, ja üsna nooruke, Ulupuy. Kus viibisid naised sel ajal, kui perekonnapea erakuna elas, seda ei ole *Arjunawiwāha* tekstis otsestelt öeldud. Siiski, Arjuna ühe repliigi alusel — et ta läheb pigem surma kui pöördub midagi saavutamata koju tagasi — võib oletada, et naised olid kodus, kust Arjuna oli erakukoopasse läinud.

¹⁴Vj *asana* (1 skr) — puu *Terminalia tomentosa* (kombreetumiliste sugukonnast) kuldkollaste lõhnavate õitega. Pärineb Indiast ning Indo-Hiinast. Indoneesias esineb ilutaimena, hinduismiaegsel Jaaval oli tal ilmselt religioosne tähtsus.

¹⁵Vj *gaḍung* — taimeperekonna *Dioscorea* üldnimetus. Palju liike. Enamasti rohttaimed, sageli väänduvad (seatapu moodi). Enamik liike hästilõhnavate õitega. Mõnel liigil söödav mugul (jamss). Keskaegsel Jaaval kandsid noormehed sageli, eriti neidudega kohtudes, lõhnavaid õisi juustes (vanajaava poemides mainitakse selles seoses sageli *gaḍung*'i õisi).

- 1.11 (b–d) Nümfid lendasid aeglaselt, nagu puhuks kerge tuuleõhk, aga siiski lähenesid nad varsti oma eesmärgile.

Kaasa tuli palju teenijaid, kes järgnesid oma perenaistele aupaklikul kaugusel.

Nähes, et Indrakīla mägi on käeulatuses, laskusid kõik reisijad maapinnale ning jätkasid teekonda jalgsi.

- 1.12. Nende maabudes oli hommik. Edasi läksid nad teerajakest mööda, sageli mängeldes ja hüpeldes.

Nümfid nähes õõtsutasid end lõbusalt kasuariinipuud¹⁶ mäenõlval.

Neile viipasid kaneelipuud¹⁷, mille noored lehed seejuures kaunitult vöbisesid,

otsekui kutsusid nad nümfid võistlema: nende puude äsja-puhkenud lehed olid ju niisama punased kui nümfide rinnanäärmed ning huuled.

- 1.13 (a–b) Ent peagi varjas mägimetsa puude liigutuste kauniduse udu,

tume, läbipaistmatu¹⁸. Ainult seda võis näha, mis oli päris ligidal; tarvitses inimesel pisutki eemalduda, et ta muutuks tuhkhalliks.

Pärast lühikest jalgsirännakut jõudsid nümfid Arjuna erakla juurde:

- 1.14. Valgete kividega kaunistatud sissekäiguga koobas oleks külastajaid otsekui naeruga vastu võtnud.

Tulijad lähenesid koopale külje poolt, heameelega vaadates ümbritseva looduse kaunidust.

Nümfide õlule pandud ülesande raskus oli neid juba mõnevõrra kurvakski teinud.

¹⁶Kasuariinipuud (*Casuarina*; vj *cēmara*) — puud kasuariiniliste sugukonnast, levinud peamiselt Austraalias ja Kagu-Aasias. Kasuariinid on lehtpuud, aga ilma silmaga nähtavate lehtedeta; fotosünteesi teostavad neil peened rohelised võrsed.

¹⁷Kaneelipuud (*Cinnamomum*; vj *kayumanis*) — perekond loorberiliste sugukonnast. Jaava saarel esineb mitu liiki mägimetsades; mõnel liigil on noored lehed erepunased.

¹⁸Näide anžambmaanist vanajaava luules: nimisõna *hima* 'udu' lõpetab esimese värsirea, kuna järgmine algas sõnadega *rēm tan waspada* (tõlgitud 'tume, läbipaistmatu'), mida saab vaevalt mõista teisiti kui täiendit mainitud nimisõnale.

Aga taevas helkis vikerkaar, sündinud sellest, et läbi tibutava vihma vaatas päike, ja see tugevdas usku armastusse.

- 1.15. Kaljude järsud seinad tõusid põrgutaoliste sügavate kuristike kohale.

Kuristikesse langesid joad ja nende põhjas voolas vesi üle libedate kivide¹⁹.

Õhus viibida kartes kriiskasid üheskoos *sundari*^{d20}.

Wruh-puud²¹ vaatasid alla; paistis, kuidas nõtked *wēlas-harēp*-liaanid²² kutsusid tulijaid, viipasid neile.

¹⁹Tekstis: *ng lēngis ni ng paras*, sõna-sõnalt 'kivide libedus'; mina tõlkisin selle kui 'libedad kivid'. Viimast kompleksset mõistet saab vanajaava keeles edastada ka konstruktsiooniga NIMISŌNA + (postpositiivne) OMADUSSŌNALINE TÄIEND: *ng paras alēngis* (*ng* on kõigil juhtudel artikkel). Omadust substantiveeriv konstruktsioon esineb aga vanajaava luules üsna sageli (vt ka *Akadeemia*, nr 4, 1994, lk 754, märkused 82 ja 84).

²⁰Vj *sundari* — mingi nähtavasti kiilidega suguluses olev putukas, kes teeb puuvõrades kriiskavat häält.

²¹Vj *wruh* — mingi puuliik. Võimalik, et samastatav uusjaava *wēru*'ga (puu *Albizia procera* mimoosiliste sugukonnast). See identifikatsioon tundub aga küsitavana. Kõigepealt vj sõnalõpuline *-h* tavaliselt ei lange uusjaava keeles ära lihtsalt foneetilise arengu tagajärjel. Sõnalõpulise *-h* kadumine on küll võimalik morfoloogilistel põhjustel: mittetäieliku reduplikatsiooni või morfeemide resegmentatsiooni tõttu. Siinsel juhul nähtavasti võiks oletada nendest võimalikest põhjustest esimest. Vanajaava *Rāmāyana*'s leidub puunimetuse *wru-wruhan*, mida võib vaadelda kui nimetuse *wruh* mittetäieliku reduplikatsiooni tulemust (kusjuures on lisatud sufiks *-an*). Näib, et selle reduplikatsiooni esimene element *wru* võiski anda hilisema *wēru*. Kahjuks aga on puunimetuse *wru-wruhan* täpne denotaat teadmata, kusjuures vaevalt saab veendunult kinnitada, et ta on identne hilisemates tekstides täheldatud puunimetuse *wruh* omaga.

²²Vj *wēlas-(h)ārep* — mingi liaan. Selle liitsõna homonüüm tähendab 'kaastunne'. Siinkohal kõneldakse liaanist, mida näitab täiendi *alúng* 'nõtke (nõtkete okste või võsudega)' kasutamine.

- 2.1. Udude joonistatud sektimärki laubal kandes²³, laialeheliste *kukap*-puude koorde riietatud²⁴, nägigi küngas välja tõelise eraklana.

Temal kasvavad bambused kummardusid jõe kohale, ammutasid vett, otseku (?) kannaksid nad *těkēs*²⁵ ja tahaksid suud loputada²⁶.

Puud künkal olid külalislahked, pakkusid rändajale rohkeid vilju.

Peente ja pikkadena rippudes tegid õhujuured üha uusi kummardusi tulijate ees.

- 2.2. Avastatud mets oli valmis külalisi vastu võtma, paludes, et *kapát*'i kuu algupoolel sajak vihma²⁷.

²³Paljude hinduistlike sektide liikmed kannavad laubal sektimärki (skr *bhasman*, mis on laenatud vanajaava keelde kujul *bhasma*). Sektimärk on tavaliselt kujundatud mingist pulbrilisest aineist, näiteks tuhast, ja teda hoiab naha küljes liim.

²⁴Vanajaava erakud, aga ka paljud vaesed talupojad, kandsid tavaliselt üsna kasinat pehmeksklopitud puukoorest riietust (vj *daluwang*). Selle valmistamiseks kasutati harilikult mooruspuuliste sugukonda kuuluvate puude koort. Vj *kukap* on mingi leivapuu (*Artocarpus*) liik äsjamainitud sugukonnast. Vt ka märkust 76.

²⁵Vj *těkēs* — mingi vaimulike peakate.

²⁶Tavaliselt loputasid vaimulikud suud enne palvetamist.

²⁷Raskesti tõlgendatav värss. Minu tõlge on enam-vähem paralleelne Wiryamartana tõlkega (1990), erineb aga kardinaalselt Poerbatjaraka tõlkest (1926). Viimane tõlgib "Metsas leidis *pasanggrahan*..." (kursiivis toodud sõna, tähendusega 'ettevalmistatud paik', on jaavakeelne, kuid barbarismina võib teda kasutada ka hollandi keeles, millesse Poerbatjaraka tõlgib). Oluline on aga see, et sõna *alas* 'mets' ees ei ole originaalis eessõna, mis lubaks teda käsitada kohamäärusena. Näib, et sõna *alas* ei saa siinkohal täita muu lauseliikme kui aluse osa (nii on otsustanud ka Wiryamartana). Alus on vanajaava keeles peaaegu alati aga determineeritud: kas eelneva artikliga või selle vastega (näiteks *śrī* 'Tema Hiilgus'), ligatuuri kandva näitava asesõnaga (võiks olla näiteks *ika-ng alas* 'see mets'), possessiivsufiksiga (näiteks *alasnya* 'tema mets', mis võiks osutada antud künkale või selle läheduses kasvavale metsale, *alasi-ra* 'nende mets', s.t mets, mis neile kuulus või kus nad viibisid) või siis mingi postpositiivse täiendiga. Et siin sõnale *alas* midagi ei eelne ja ka possessiivsufiks puudub, otsustasin, et järgnev sõna *kětēmu* 'leitud (või:

avastatud) olema' röödustabki täiendi. Värsi teist poolt moodustava konstruktsiooni, mis algab laiatähendusliku sidesõnaga *an*, tõlkisin gerundiiviga: *an amalaku*. . . 'paludes, et. . .'. Arvestasin, et Ida-Jaava metsades on kuivaperioodi lõpul enamik puid raagus. Kui — harilikult oktoobri lõpul — kuiv mussoon asendub niiskega ning algavad vihmad, lehtib mets kiiresti ja seejärel on ta vihmakitsena ning varjupakkujana külaliste vastuvõtmiseks palju paremini 'valmis' (vj *sanggraha*) kui enamjaolt raagus olles. Värsis esinev sõna *kapāt* (nii vana- kui uusjaava keeles läbipaistva etümoloogiaga 'neljas') on kuunimetus jaava traditsioonilises solaarses (õigupoolest põllutöö-) kalendris. Selle kalendri kohta on täpsemaid teateid alates 18. sajandist. Tollal oli tema aastas (365 või 360 päeva) 12 nn kuud (uusjaava *māngsā*, kokkuvõttes india päritolu sõna). *Arjunawiwāha* loomise ajal jõudis niiske mussoon Ida-Jaavale nähtavasti *kapāt*'i kuul, tavaliselt aga mitte veel selle kuu algupoolel (sest mets pidi p a l u m a (*amalaku*), et t a s i s saabuks, s.t tuleks võimalikult varem). *Kapāt*'i kuu võis siis nähtavasti ligikaudu vastata oktoobrikuule. Pärast 1855. aastat, kui tol ajal hollandlastele allunud Surakarta vürstiriigi valitseja (*susuhunan*) jaava traditsioonilise põllutöökalendri rangemaks muutis, nimetatakse seda sagedamini *pranātāmāngsā* kalendriks. Kuu nimetusega *kapāt* algab selles kalendris 17. ja 20. septembri vahel ning vältab 25 päeva. Vihmaperioodi algus Ida-Jaaval langeb harilikult selle kuu viimastele või järgneva *kalimā* kuu esimestele päevadele. Peale põllutöökalendri kasutati islamieelsel Jaaval lunisolaarset india kalendrit, milles põllutöökalendri *kapāt*'i kuule ligikaudu vastas *kārtika* kuu. 17. sajandil kuulutati Jaaval, esialgu Matarami riigis, ametlikuks lunaarne islami kalender, aga iseäralike, väljaspool Jaava ning Madura saart (ja muidugi ka jaavalaste asulaid mujal Indoneesias, Malaisias jne) tundmatute aastaarvudega. Aastate arvestus selles islami kalendri variandis ei algab mitte hidžrast, vaid poolmüütilise printsi Śaka (Aji-Śaka) võimuletulekust kusagil Indias (a 78 pKr), s.t samuti kui India lunisolaarses kalendris. India lunisolaarne aasta ja islami lunaarne aasta on aga erineva pikkusega, sellepärast ei saa aastaarvu islami kalendri jaava variandis mingi ülilihtsa valemi järgi määrata. Muide aastaarvu, kas islami kalendri javaniseeritud variandi või india lunisolaarse kalendri järgi, saab Jaaval tähistada nii arvsõna kui ka lühikesel, 15. sajandist alates tingimata neljasõnalise lausega, nn kronogrammiga (uusjaava *cāndrāsēṅkālā*). Nimelt on paljudel kesk- ja uusjaava sõnadel kronogrammis ka numברי tähendus: nt uusjaava *gēni* 'tuli', *nahut* 'hammustama' jmt sõnad märgivad kronogrammis 'kolme', mitmed sõnad tähendustega 'tühi', 'taevas', 'kõrge', 'tõusma' jne — 'nulli'. Kronogrammi kasutamise traditsioon tuli Jaavale ilmselt Indiast kunagi

Paljaksjäänud (?) suhkrupalmide ümber olid seal *katirah*'id²⁸ kasvanud. Nendele olidki armastuse pilgud (?)²⁹ suunatud. Lisaks kõigele, *kayu-senö*-puud³⁰ soovitasid juuksekaunistust, pakkudes end *sumping*'iks³¹.

hiliskeskajal (*Arjunawiwaha* loomise ajast ei ole tema kohta teateid). Jaaval muutus kronogrammimeetod keskaegse India omaga võrreldes abstraktsemaks ja seostati rangelt kümnendsüsteemiga. Kas on selliseid arenguid toimunud hilisemas Indias või teistes Aasia maades, kus kronogramme tarvitatakse (Tiibet, Iraan), ei saa ma praegu ütelda. (Jaava kronogrammidest vt Noorduyn 1993.) Nähtavasti 16.–17. sajandi paiku tutvusid jaavalased juuliusse kalendriga, 18. sajandil gregooriuse kalendriga (viimane on tänapäeva Indoneesias väljaspool muhameedlikku usulist sfääri ametlikuks kalendriks). Jaaval ning naabersaartel tuntakse vähemalt kaheksat liiki 'nädalaid', mis on enamuses erineva pikkusega (ühes kuni seitsme päevani). Osa nendest nädala vormidest oli seal kasutusel juba varasel keskajal (nad on esindatud Jaava 9. sajandi raidkirjade keerukates dateeringutes). Ühel 7-päevase nädala vormidest (vana- ja uusjaava *wuku*) rajaneb veel üks tüüp 'aastaid' — 210-päevane (uusjaava *pawukon*; vanajaava vastet ei ole teada). Viimane jaotub 35-päevasteks järkudeks. Ei 35 päeva ega 210 päeva pikkustel perioodidel ei ole muidugi seost astronoomiliste või muude loodusnähtustega, aga nendele omistatakse tähtsust astroloogias: heade ja halbade päevade ennustamisel jne (vt Bernova 1993: 356–357).

²⁸Värsi alguspool kõlab originaalis järgmiselt: *lirangnya linəngis huwus makatirah*. . . *Lirangnya* tähendaks täpselt 'tema suhkrupalmid'. Ilmselt aga peetakse silmas selles metsas kasvavaid suhkrupalme ja sellepärast räägin tõlkes 'suhkrupalmidest seal'. Võrdlemisi ebaselge sõna *linəngis* on kahtlemata täiend (tõlgin 'paljaksjäänud' küsimärgiga). Sõnale *huwus* 'juba' järgnev *makatirah* peaks olema öeldiseks. Zoetmulderi suures vanajaava sõnastikus tõlgitakse *makatirah* lihtsalt 'with katirah'; *katirah* on selle sõnastiku (1982) järgi 'liik punaste köit-raagudega või võrsetega ronitaimi (*climbers*)'.

²⁹"Armastuse pilgud" on originaalteksti väljendi *tinghal i ng smara* täpne tõlge. Wiryamartana ütleb pikemalt: "nende pilgud, kellesse oli armastus tunginud", Poerbatjaraka jätab selle värsi tõlkimata.

³⁰Vj *kayu-senö* — mingi ilupuu punaste võrsetega (või punaste noorte lehtedega?).

³¹Vj *sumping* — (naistel) kõrvalesta kaunistus, õis või õietaoline kate, mis asetati kõrvalestale. Originaalis on *humaturakən awaknya sumpinga*, mis võiks reaaluses tõlkes olla: "pakkusid + iseennast + sum-

Wungū'd ja *asana*'d võistlesid selles, kes suudab varem õied avada, et pakkuda vaatamisrõõmu³².

Nümfid, kel oli esimest korda tulnud pisutki maad jala käia, tundsid väsimust. Nad istusid erakla lähedal jõe ääres kividele, masseerisid sääremarju, mõned lasksid jalad vette. Seejuures ei katkenud hetkekski nende omavahelised jutud Arjunast ning eelseisvatest armuseiklustest. Pärast puhkust lasksid nad end teenijatel veel kord kaunistada: riietada, kulme värvida jne. Oli juba õhtu, kui nad astusid erakla ukse juurde. Ukse kõrval haigutas kuristik, mille serval vilkuvad *walikkadžp*'ide lehed³³ oleksid nagu kutsunud: astuge sisse, see, keda otsite, on kodus! Tõepoolest, erakla uks ei olnud lukus. Kuid keegi ei tulnud nümfidele vastu. Hetkeks võis paista, nagu ei elaks eraklas kedagi: näiteks olid ohvriks toodud lilled närbunud. Kui aga silmad hämarusega kohanesid, nägid nümfid eraklas Arjunat, kes istus liikumatult matil, jalad risti ning käed rüpes, ega pööranud külalistele vähimatki tähelepanu. Ta isegi ei kuulnud enam midagi. Sellise kõigist maistest huvidest ning

ping + irreaalse näitaja -a" (selles artiklis kasutame javanistide termini *arealis* asemel, mida on kerge valesti mõista, terminit *irrealis* (kateegooria, mis ühendab tuleviku ja konjunktiivipotentsiaalise)). Vanajaava keeles moodustatakse irrealis-vorme regulaarselt, paradigmaatiliselt verbidest, mitteparadigmaatiliselt ka mitmesugustest muudest sõnadest, sh nimisõnadest. Näiteks: *ratu* 'kuningas' — *ratw-a* 'mees, kes võiks kuningaks saada, tulevane kuningas'; nii ka *sumping-a* 'see, mis võiks saada *sumping*'iks, tulevane *sumping*'.

³²Vj *wungū* — nii nimetatakse: 1) puud kukesabaliste sugukonnast *Lagerstroemia flos-reginae*, roheliste, enne lehelangemist punaseks muutuvate lehtedega ning suurte violetsete, kultuursortidel ka roosade, kibuvitsaõit meenutavate õitega, ja 2) (vähemalt uusjaava keeles) põõsast *Graptophyllum pictum* akantuseliste sugukonnast, millel on kollasevõi punasevöödilised lehed ja eelmise omadest palju väiksemad punakad õied. Mõlemad taimed on Vaikse ookeani äärsetes troopikamaades laialt levinud, kusjuures esmalt mainitu esineb ka metsikult, kuna teine on tuntud ainult kultuuris. Et siin on juttu võistlusest õite puhkemise pärast ja õied on *Lagerstroemia*'l palju ilusamad kui *Graptophyllum*'il, võib arvata, et autor on pidanud silmas esimest.

³³Vj *walikkadžp* — nähtavasti nimetati nii mõnesid taimeliike, mille lehed on eri külgedelt eri värvi (nt põõsal *Mussaenda frondosa*, madaalaste sugukonnast, pealtpoolt rohelised, altpoolt punakaspruunid) ja küllalt pika varrega, nii et isegi nõrgas tuules otsekui vilguksid: vaataja näeb lehte kord pealtpoolt, kord altpoolt.

muredest vabastava meditatsioonini (*samādhi*, 1 skr), mida keskaegse Jaava askeedid pidasid vaimse keskendumise (*yoga*) ülimalt astmeks, oli Arjuna jõudnud alles paar ööpäeva tagasi, ja paar ööpäeva oli ta niimoodi istunud. Nümfidele ei jäänud aga märkamata, et ta on vägagi meeldiv noormees.

Poeet jätkab:

- 4.1. Küllaltki paljudel viisidel püüdsid nūmfid Arjuna tähelepanu kōita.

Päike oli läinud. Tema asemele tulnud kuu

oli puudutatud taevaste naiste võlust,

kes edutult lembust otsisid³⁴. Ta püüdis heledalt paista, aga otsekohe varjasid ta pilved.

- 4.2. Ilmselt tahtsid nūmfid nüüd väga Arjunat näha, tema keha vaadelda.

Asjad olid aga pea peale pööratud: meelitajatest olid saanud meelitatud, armunud³⁵.

³⁴Selles stroofis näeme ridade (b–d) piiridel kahte anžambmaani: rida b: ... *ika-ng śaśāṅka*; rida c: *tamtām*... *nika-ng surastrī*; rida d: *oyut*... Selgituseks: 1) *śaśāṅka* (1 skr) 'kuu' (eelnev näitav asesõna *ika*, mis kannab ligatuuri *-ng*, osutab siin ainult determineeritusele); *tamtām* 'sügavalt puudutatud (või: täielikult pühendunud)' saab vaevalt olla millekski muuks kui täiendiks sõnale *śaśāṅka*; 2) sõnade *surastrī* (1 skr) 'taevased naised, naised-taevaelanikud' ja *oyut* 'milleski, eriti vastuarmastuses, pettunud olema' (tõlgitud täiendausega) vahel on äsjaselgitatuga analoogne. Ühendil *nika-ng* on samasugune determineeriv funktsioon kui ühendil *ika-ng*, aga viimasest erinevalt tarvitatakse vormi *nika-ng* täiendi ees: reas c näemegi nimisõnagrupid *wilāsa nika-ng surastrī* 'taevaste naiste võlu'. Sõna *nika* 'selle/tolle, nende/nonce' käsitatakse tihti sõna *ika* 'see/too, seda/toda (jne)' genitiivina. Vanajaava keeles on genitiiv ainus kääne ja seegi on olemas ainult vähestel (sugugi mitte kõigil) asesõnadel. Nimisõnal puudub käänamine üldse.

³⁵'Meelitatud, armunud' — niisugune tõlge annab originaali väljendi *kabañcana de ni kungnya* sisu küllaltki hästi edasi. Sõna *kung* põhitähenduseks on 'armunud olek'; talle lisatav possessiivsuffix (antud juhul *-nya* 'tema (kelle?)') tähistab seda, kellesse (või millesse) ollakse armunud. *Kabañcana* 'meelitatud olema'. *De* 'tegu, põhjus'; kasutatakse ka eessõnana eriti agensi ees. Siinkohal järgneb *de*'le veel teine asesõna — genitiivprepositsioon *ni*, seega näeme siin kahekordset

Nende fantaasia oli otsa lõppemas. Nad laulsid laulukesi, milles kõlas nende enda südamevalu.

Üks neist saatis flöödil, matsutas huuli, naksutas varbaid.

- 4.3. Mõned suudlesid pandanuse õit, mille õielehtedele³⁶ nad olid kirjutanud värssse Arjunast,

ja andsid õiele mängult rinda, kallistasid teda, vaatasid ikka ja jälle.

"*Rakryan*³⁷, sinu hirm isa poolt tunnustamata jääda on liiast, jäta ometi järele.

Kahju, kallid, et sul on niivõrd hoolimatu isa!" — nii rääkisid nad seejuures.

- 4.4. Leidus selliseidki nümfe, kes lootsid kergelt naudingut leida (?)³⁸.

Mängeldes haarasid nad (?)³⁹ eraku käed,

lausa hullunutena surusid neid oma rindade vastu.

Aga see ei erutanud meest rohkem kui tuules kokkupuutuvate bambusetüvede krigin.

Pisut hiljem pani üks nümf pea askeedi põlvedele. Teised läksid välja, et lasta neil kahekesi olla. Arjuna juurde jäänud nümf tõmbas

prepositsiooni *de ni* (viimasest, täpsemalt tema ühendusest ligatuuri-*ga -ng*, on tekkinud uusjaava agentiivprepositsioon *dening*).

³⁶Pandanuse õiel (vj *puḍak*) on pikad valged kroonlehed, millele saab kirjutada mis tahes terava esemega kriimustades. Kriimustus musteneb otsekohe. Paari päeva pärast (närbudes) musteneb aga kogu kroonleht, nii et kirjutatu muutub nähtamatuks.

³⁷Vj *rakryan* — kõrgest soost isik, *rakryan*; ka viisakas pöördumine noorema (antud juhul lapsena kujutletava pandanuseõie) poole.

³⁸See värss on raskesti tõlgitav, Poerbatjaraka (1926) jätab värssi keskosa tõlkimata, kusjuures ta alguse tõlge näib väga kunstlikuna. Wiryamartana (1990) tõlgib (nähtavasti) kogu värssi, aga seda tõlget tuleb pidada küsitavaks. Küsitav on ka siin toodud tõlge.

³⁹Selle ja järgmise värssi suhtes võime olla kindlamad. Siiski jääb küsimus: kas on juttu mitme või ainult ühe nümfi tegudest (eraku käte haaramine jne).

oma *ken*'i⁴⁰ pisut lahti, nii et see otsekuu irvitaks pühaduse üle. Paraku ei avaldanud kõik see meditatsiooni vajunud askeedile mingit mõju.

Sellised stseenid kordusid kahel järgmisel õhtul. Mida ka nümfid tegid, Arjuna käitumises ei muutunud midagi: ta istus ikka endiselt, liikumatult ning vaikides. Pärast kolmandat ööd otsustasid nümfid taevasse tagasi pöörduda. Nad tõusid õhku, lendasid paradiisi ja teatasid seal kohe Indrale neid tabanud ebaõnnest: Arjuna ei olnud lasknud end meelitada.

Kuuldus sellest, et Arjuna oli vastu pidanud, levis paradiisis kulu-tulena. Rõõmustasid peaaegu kõik taevaelanikud. Rõõmustas ka Indra. Talle oli nüüd selge, et Arjuna teostab väga ranget askeesi. Siiski ei olnud ta nõus seda meest viivitamata paradiisi kutsuma, nagu mõned taevaelanikud soovitasid. Indra jaoks jäi päevakorda küsimus Arjuna eesmärgist: milleks talle niisugune askees? Kui ta suretab liha mingil omakasupüüdlikul eesmärgil, oleks ta jumalatele võitluses deemonitega palju vähem usaldusväärne abimees kui lihasuretamise altruistliku eesmärgi puhul. Selle küsimuse klaarimist ei saanud kellelegi teisele usaldada. Et selgusele jõuda, pidi Indra ise maa peale laskuma ja Arjunaga vestlema.

Ühel viimasel õhtul, üsna varsti pärast seda, kui kadusid nümfid, kes olid Arjuna *samādhi*'t siiski häirinud, ehkki polnud suutnud seda katkestada, koputati jälle erakla uksele. Arjuna viibis sügavas mõtiskluses, sellepärast ei olnud tal kerge kiiresti vastata. Keegi kõhis ukse taga. Kui Arjuna lõpuks suutis hõigata "Sisse!", sisenes kepile toetuv küüruvajunud, peaaegu alasti vanamees. Arjuna võttis ootamatu külalise austusega vastu, küsis, kes ta on ja kuhu läheb. Vanamees hakkas rääkima:

- 5.5. "Ma tahtsin minna pühadele allikatele ja neid otsides käisin mägimetsas ringi, nägin siin valgust ja see oli hea märk.

⁴⁰Vj *ken* — ümber keha mähitav lai riideriba, tavaliselt katab keha vöökohast allapoole ja sarnaneb siis kinniõmblemata seelikuga, võib ulatuda peaaegu maani. Tänapäeva Jaaval kannavad *ken*'i nii mehed kui naised; ilmselt oli keskajal olukord üldiselt samasugune. *Ken*'i, mida kannab naine, nimetatakse vanajaava poeemides sageli — mitte aga kohustuslikult — *tapih*'iks (sõnad *ken* ja *tapih* võivad naisel seljas oleva riidetuse kirjeldamisel vahelduda).

Kust valgus paistis, seal olekski võinud olla püha allikas, kui see paik poleks osutunud eraklaks⁴¹.

Anna andeks, noorem kolleeg, mul ei olnud kavatsust segada sinu mõtisklust.

- 5.6. Ent sinu püüdus *yoga* poole on omapärane. Ma jäin hetkeks keeletuks nähes,

et ta käib käsikäes tapatööga: soomussärk, vibu ja mõök siinsamas käe all.

Need annavad tunnistust hingest, kes püüdleb naudinguga ning võimu poole.

Tõesti on kahju, kui osutub, et ta ei suundugi Jumalikule Vabanemisele⁴².

- 5.7. Selle vaim, kes järgib karmi askeesi reegleid, peaks — nii oleks parem — olema suunatud Kõrgeima Maailma poole.

Kui ta selle asemel ajab taga ajaliku maailma vilju⁴³, satub ta eksiteele.

⁴¹ Üsna raskesti tõlgitav värss. Minu tõlge, mis enam-vähem langeb kokku Wiryamartana (1990) tõlkega, peaks siiski olema vastuvõetav. Poerbatjaraka (1926) tõlge (umbes: kus on valgust kiirgav püha koht, seal on ka püha mees, kes liha suretab) on ilmselt ekslik, sest ta ei arvesta, et sõnadele, mida võiks tõlgendada kui “püha mees, kes liha suretab” (minul küll: “erakla”) eelneb originaalis e i t a v sidesõna *yatan* ‘kui ei (+ 3. või määramata isik)’ (minu tõlkes on *yatan* edasi antud sõnadega “kui ta poleks osutunud”).

⁴² Jumalik Vabanemine — originaalis *sang hyang kalēpasēn*, kus *sang* on austust väljendav artikkel, *hyang* ‘jumal’ (kasutatakse ka klassifikaatorina jumalate nimede ees), *kalēpasēn* ‘vabanemine (maapealsest piinadest ning ümbersündide ahelast)’; kõik sõnad on siin austrooneesia päritolu. Mis puutub tõlkesse (Vabanemise Jumal?), vrd Poerbatjaraka (1926): *de heilige Verlossing* ‘püha Vabanemine’. Wiryamartana (1990) lahendus on siinkohal vaevalt vastuvõetav, sest ta Vabanemise tähistamiseks indoneesia keeles kasutab india (sanskriti?) päritolu sõna *Moksa* (indoneesia keeles on see õigupoolest barbarism).

⁴³ “Ajaliku maailma viljad” — nii tõlgin sanskriti elementidest loodud liitsõna *wāhyaphala*, mis leidub Poerbatjaraka (1926) avaldatud originaaltekstis. Wiryamartana (1990) kasutab selle asemel lähedase tähendusega, samuti sanskriti elementidest moodustatud liitsõna *wāhyasukha*, umbes ‘rõõmud (nauding) ajalikus maailmas’.

Kas saab inimesel olla kavatsust loobuda eluveest ja otsida selle asemel mürki?

- 5.8. Kuid sügavamalt järele mõteldes leiad, et maailm on täis hullumeelsust.

Otsitakse paradiisi koos naudinguga ning kõige juurdekuuluvaga, ent kui need saadakse, osutuvad nad piinaks.

Väsinud oma viiest meelest, mis eiravad saavutatud korda⁴⁴, satub segadusse

inimene, kes ei tea, et ta on kirgede ahvatluses pime.

- 5.9. Nukuvarjuteatrit⁴⁵ vaadates mõned nutavad, heidavad meelt, lasevad end petta,

ehkki teavad, et see, mis liigub ning räägib, ei ole midagi muud kui väljalõigetega kaunistatud nahk.

Nii on lugu ka inimestega, kes kleepuvad meelelise külge, mõtlemata,

et mida me maailmas leiame, on vaid meeleepete ning lummus.”

Arjuna vastas:

- 5.10 (b–d) “(. . .) Pühimal mehel⁴⁶ on täielikult õigus.

Aga siiski, kšatria⁴⁷ kohuste hulgas on peamised teenete osutamine ja vaprus.

⁴⁴Ilmselt on siin juttu askeesi teel väljakujundatud korra eiramisest. Vj *sidigawe* (sihitu tegusõna) tähendab ‘saavutatud või kujunenud korda eirama (rikkuma)’.

⁴⁵Nukuvarjuteater — vj *ringgit* (sama sõna esineb uusjaava kõrge-
mas etikettstiilis *krāmā*). Seda ja järgmist värsirida *Arjunawiwāha*’s
peetakse vanimaks viiteks nukuarjuteatrile jaava i l u kirjanduses. En-
ne seda oli vanajaavakeelses raidkirjas a-st 840 pKr väga lühidalt maini-
tud “nukuteatri tegemist” (*aringgit*). Mõnikord (Ras 1976) märgitakse
selles seoses veel 907. aasta raidkirja, aga seal toodud sõna *mawayang*,
kuigi on harilikult sõna *aringgit* sünonüümiks, võib siiski ka viidata
inimnäitlejate esinemisele.

⁴⁶Siinkohal on väljendit “pühim mees” (*muniwara*, l skr) kasutatud
2. isiku asesõna asemel.

⁴⁷Kšatriad (vj *kšatriya*, l skr) — üks neljast muinasindia *varṇa*’st
ehk seisusest, mis olid järgmised: 1) brahmaanid (algelt: preestrid);
2) kšatriad (algelt sõjamehed, sageli ka valitsejad); 3) vaišjad (alg-
selt: täieõiguslikud kogukonnaliikmed, peamiselt talupojad); 4) šuud-

Kui ta nendest kohustustest kõrvalekaldumatult kinni peab, suundub ta iseenesest Jumaliku Vabanemise poole.

- 5.11 (a–c) Ükski inimene ei saa olla, ei sisemiselt ega välimiselt, täiesti kõrvalseisev⁴⁸, nii kaua kui ta elab.

Inimese eesmärgiks on ju mõistusele käsitamatu surmajärgne nirvaana, olematus.

Nauding ja võim ei ole midagi enam kui hetkeline ootepaik, meelelahutus, ajaviide”.

Mehed vahetasid veel mõned repliigid. Siis tunnistas Arjuna:

- 6.4 (b–d) “Mina olen siin seoses austusega ning armastusega.

Mul on vanem vend nimega Dharmātmaja.

Tema pärast sooritangi askeesi, et aidata tal saavutada täielikku võitu.

- 6.5 (a–c) Lootes muuta maailma paremaks, ja teiste heaolu nimel — ainult selleks püüabki Suure Targa Pojapoeg⁴⁹ teha siin eraklas kõik, mis võimalik.

Kui jumalad seda ei hinda, mis siis teha, siis lähen ennem surma kui pöördun koju tagasi”.

Kui vanamees neid sõnu kuulis, omandas ta järsku jumal Indra kuju. Rabatuna kummardus Arjuna maani. Indra haaras tema ettesirutatud käed pihku ja lausus:

rad (algselt: peamiselt võidetud ning lagunened hõimude liikmed, olid mitmesugusteks teenriteks, sulasteks jne; hiljem: peamiselt talupojad ning käsitöölised). See nelikjaotus oli suuremal või väiksemal määral tuntud ka nendes Indoneesia osades, mis olid olnud india tsivilisatsiooni tugeva mõju all. Kuivõrd sügavalt oli ta juurdunud keskaegsel Jaaval, ei ole selge. Lähedasel Bali saarel, mis ei ole kunagi märkimisväärsele islami mõjule allunud, on nelikjaotus praeguseni säilinud, aga avaldub üsna nõrgalt, peamiselt tiitlites. Mis puutub kšatriatesse, siis oli nende moraal (Bali saarel 20. sajandi alguseni) võrreldav rüütlimoraaliga keskaegses Euroopas.

⁴⁸‘Kõrvalseisev’ — nii tõlgin vj *tyāga* (l skr). Seda tuleb mõista kui ‘maailma asjadest kõrvalseisev’, ‘kes ei tunne huvi maailma asjade vastu’.

⁴⁹‘Suure Targa Pojapoeg’ (vj *Ra Putu Mahārṣi*) — siin kasutatud 1. isiku asesõna tähenduses (‘mina’).

6.6 (c–d) "Pojake, vaata nüüd tähelepanelikult, mina olen Surapati⁵⁰. Kindlasti hakkab ka jumal Rudra⁵¹ sind armastama (...)."

Käskinud Arjunal askeesi jätkata, kadus Indra, lihtsalt hahitus õhku.

Arjuna tutvub jumal Šivaga

Deemonite kuningas Niwatakawaca sai oma salakuulajate kaudu teada, et kuulus sõjamees prints Arjuna sooritab koogas Indrakīla mäe all askeesi ja et jumal Indra oli teda hiljuti külastanud. Aimates oma plaanidele halba, saatis Niwatakawaca ühe deemoni Indrakīla mäele ülesandega Arjuna tappa. Deemon moondas enda hiigelsuureks metsseaks ja hakkas tuhnima, et mägi hävitada. Otsekohe variseski mäetipp. Hirmus mürin äratas Arjuna vaimsest keskendumisest. Ta pani kiivri pähe ning soomussärgi selga, haaras relvad ja jooksis koopast välja. Siis nägi ta kohutavat metssiga, kelle igal liigutusel langesid puud, ja laskis tema pihta noole. Juhtus aga nii, et teiselt poolt tuli jumal Šiva, kes oli võtnud kellegi Kirāṭa suguharru kuuluva jahimehe kuju. Ta oli Indralt kuulnud kiitvat iseloomustust Arjuna kohta ning kavatses nüüd viimast ise külastada. Eraklale lähenedes nägi ka tema metssiga ja laskis noole samal hetkel kui Arjuna. Metssiga langes tapetuna maha. Aga kes ta tappis ning kellele jahisaak kuulub? Mehed hakkasid selle üle vaidlema. Vaidlus muutus võitluseks. Mõlemad lasksid vastase pihta nooli, aga need ei teinud märkimisväärset kahju. Siis haarasid mehed teineteisest kinni ja hakkasid maadlema. Selles kunstis oli tundmatu kütt alguses Arjunast tugevam, aga siis õnnestus Arjunal küti jalgadest haarata. Arjuna kavatses mehe selili paisata. Aga enne, kui ta seda jõudis teha, kadusid vastase jalad imevael Arjuna haardest ja küti asemel nägi ta jumal Šivat. Jahmunult kummardus Arjuna maani. Samal hetkel nägi ta helendavat valgust. Šiva omandas poolenisti mehe, poolenisti naise kuju, kes istus kalliskividega ehitud lootoseõie-kujulisel troonil. Arjuna kummardus veel kord ning hakkas Šiva kiituseks värse lugema. Laskmata tal lõpetada, kinkis Šiva talle võluvibu ning eriti tugeva soomussärgi. Arjuna tänas puhtsüdamlikult. Šiva õpetas talle veel, kuidas uut vibu käsitseda, ja hahitus siis õhku.

⁵⁰Surapati (l skr) — Jumalate Isand, üks Indra tiitlitest (vt ka märkus 6).

⁵¹Rudra — selle poeemi loomise ajajärgul üks jumal Šiva nimedest.

Arjuna kutsutakse taevasse

Arjuna vajus mõttesse: mida nüüd ette võtta? Jumaliku relva hankimine, millega venda abistada, oli tema askeesi üheks peaeesmärgiks. Kas katkestada nüüd askees ja minna venna juurde?

Aga mõtlemiseks polnud talle kaua aega antud. Peagi jõudsid tema eraklasse kaks pooljumalat (*apsara*), kes tõid kirja Indralt:

- 12.10. Kirjutab Sinu isa. Pojake, kui saad, siis palun tule minu juurde, haarates kaasa selle suure kingituse, mille Sa said. Aita mind, ma olen ohus ning abita jäänud. *Asura*⁵² Niwātakawaca surm on minu eesmärgiks. Oleks hea, kui Sa nõustuksid ja kasutaksid oma suurepärast vibu lahingus.

See kutse ei valmistanud Arjunale rõõmu, sest soostumine lükanuks edasi tema kohtumist vendadega. Aga teiselt poolt, kuidas sa jumalale, kes pealegi on sinu vastu lahke olnud, ära ütled? Pärast lühikest kõhklust teataski Arjuna pooljumalatele, et ta on nõus Indra juurde minema. Ta pani selga pooljumalate toodud võlusärgi, jalga samuti nendelt saadud võlusandaalid, võttis oma uue vibu ning mõned vanemad relvad, siis tõusid kõik koos õhku ning lendasid Indra paradiisi. Seal võeti Arjuna rõõmuga ning austusavaldustega vastu, eriti rõõmsad olid nūmfid. Aga Indra kutsus Arjuna kohe väikesele nõupidamisele. Seal selgitas ta Arjunale, missugune oht paradiisi Niwātakawaca suunast ähvardab, ja rõhutas, et selle deemonikuninga suudab tappa ainult askeesis kõrge taseme saavutanud, ühtlasi sõjakunsti valdav, vapper ning hea inimene — need on nõuded, millele Arjuna vastab. Arjuna kinnitas, et ta on valmis täitma Jumalate Isanda (*Surapati*, s.o Indra) poolt temale antavaid ülesandeid, ja küsis, mis tuleks teha, et nõupidamise otsuseid ellu viia. Ühtlasi palus ta viia ennast kurssi jumalate kavetatava sõjastrateegia alustega. Vastuseks noormehe viimasele palvele käskis Indra Wṛhaspatil (jumalikul selgeltnägijal, kes samuti nõupidamisel viibis) tutvustada Arjunale seniotsustatut. Wṛhaspati informeeris Arjunat kõige olulisemast:

(...)

- 14.16. Niwātakawaca on lausa erakordsete võimetega, osav, tugev, hea poliitik.

⁵²Siin nimetatakse Niwātakawacat asuraks. Ilmselt ei olnud vahe-tegemine deemonite liikide vahel vanajaava kirjanduses eriti range.

(...)

Tema üleloomulikule jõule on siiski seatud piirid, tal on haavatav koht.

Selle asupaika peab teadma. Pole mõtet umbropsu sõdida⁵³.

- 14.17. Juba pikemat aega on ta Jumalate Isandalt luninud teatavat nümfi, aga seda ei ole talle antud.

On saadetud teine. Tema on pettunud, aga ikka veel loodab. Meie arusaamise järgi oleks nii üks kui teine võimeline temaga voodirõõme jagama.

Nüüd aga tahab too kutsutud nümf ise Niwātakawaca juurde ilmuda. Deemonikuningas kindlasti rõõmustab, oskamata seejuures midagi karta.

- 14.18. Võib-olla Niwātakawaca ütleb nümfile, kus asetseb tema nõrk koht, selles lootuses teemegi niisuguse kingituse.

Näed, me läheme nii kaugele, et laseme tal süelda seda, keda sina kutsu Suprabhāks.

Kui nümf saab deemonivürsti saladuse teada, annab ta selle kiiresti meile edasi.

Lõpetama peaks ta oma rännaku koos sinuga. Ole talle kaaslasteks, pojake!

- 14.19. Ise aga peaksid sa vaenlase residentsi vaatama sõjamehe pilguga:

kuivõrd tugev ning ohtlik on tema kindlus ja kuidas tuleb seal lahingut pidada, seda tahaksime teada.

Muidugi määri end salviga⁵⁴, mis teeb nähtamatuks.

Me loodame sinule, pojake. Pole mõeldav, et Niwātakawaca sind kätte saab.

- 14.20 (a–c) Nüüd aga puhka, pojake, varsti kutsub Jumalate Isand sind külla paastulõppu tähistama.

Me teeme kõik, et külalisi vastu võtta, tahaksime, et nad oleksid rahul.

⁵³Värsiridu 14.16 (b–d) on raske täpselt tõlkida, kuigi mõte on üldiselt arusaadav.

⁵⁴Vj *adr̥śasādhana* (l skr) — mingi vahend, mis teeb nähtamatuks. Siin on tõlkesse toodud sõna *salv*, sest originaalis kasutatakse seoses selle nimisõnaga verbi *acēlēk*, mis tähendab 'peale määrima (mingit määret, salvi või selletaolist)', samuti 'silmade ümbrust värvima'.

Loodame, et meie targad tasuvad sulle südamlikult ning ülalalt."

Luurekäik

Indra juures tähistas Arjuna oma paastu, s.o askeesi lõppu. Üks kitsendus siiski säilis: voodirõõmud naiste seltsis olid talle esialgu keelatud. Jumalad olid otsustanud, et neid rõõme saab Arjuna nautida alles siis, kui Niwātakawaca on surnud.

Veidi aja pärast läksid Arjuna ja Suprabhā Indrale hüvastijätuks kummardama. Siis tõusid nad lendu, sihtkohaks Niwātakawaca loss. Teistele taevaelanikele näisid nad paarina, kelle suhted on juba üsna lähedased. See tekitab Suprabhās hämmeldust. Sellepärast teeskles ta, nagu ei kuuleks ta Arjuna tema kohta käivaid kiitvaid märkusi, ja vaikus peaaegu kogu teekonna vältel. Õhtuks jõudsid nad demonikuninga residentsi juurde. Päike loojus, aga täiesti pimedaks ei läinud, sest tõusis täiskuu. Viimasel hetkel lõi Suprabhā kartma:

"(...)

16.9. Aga, Arjuna, kui võtta arvesse kõiki ohtusid, siis peab tunnistama, et Jumalate Isanda käsku ei ole kerge täita.

Inimene, kes paisatakse saatuse meelevalda, keda sunnitakse vaenlase ees kummarduma, ehmu ja kardab.

Kes ei pahanduks ega tunneks jälestust, kui teab, et teda hakatakse käperdama.

Parem juba surm kui niisugune alandus.

(...)"

Suprabhā hakkas nutma. Arjuna püüdis teda rahustada:

16.11. "Mis sa ütlesid — tunned end alandatuna Jumalate Isanda käsu pärast? Jah, midagi sellist võiksid sa tunda küll.

Aga mina olen ju kohal, lähedal-lähedal, ja valvan sind. Mida sa siis ikka kardad?

Nojah, kui too hiiglane hakkabki sind käperdama — mida siin nii väga karta? Las käperdab, kannata välja.

Kujuta näiteks ette, et sul on tegemist minuga. Sa ju oskad oma silmavaadet väliselt pehmemaks muuta.

16.12 (a–b) Aga sinu teene oleks tohutu, kui tema surma saladuse eest langeks loor.

Ja see on täiesti võimalik, kui sa käitud niimoodi nagu tookord mäel koopa juures⁵⁵.”

Seda üteldes Arjuna kortsutas kulme, aga tema tõsidusest tungis läbi naeruvine.

Vesteldes jõudsid nad lossi aeda, kus õist jahedust ning heledat kuu-
paistet nautides istus hulk naisi, nende hulgas ka mõned Indra saadetud.
Viimased tundsid Suprabhā ära (Arjuna oli ju nähtamatu). Suprabhā
ütles, et oli otsustanud ise Indra paradiisist lahkuda, sest see nagunii
hävitatakse ja tema ei taha rõõvsaagi hulka sattuda. Kaks naist läksid
Niwātakawacale teatama, et Suprabhā on tema poole tulnud. Deemoni-
kuningas rõõmustas:

18.7 (a–b) “Milline õnn, et paradiisi kalliskivi on tulnud!

Indralaya kaunitar on minu valduses, minu poole üle jooksnud!”

Niwātakawaca laskus ise aeda kallist külalist vastu võtma.

18.8. (...) Otsekui valgus

helendavalt kuult⁵⁶ pani Suprabhā kõik kalliskividest tehtu
veelgi enam särama.

Niwātakawaca osutas kristallidega ehitud paviljonile, hetkeks-
ki pööramata pilku uustulnuka kehalt.

Suprabhā sügav kummardus oli nõtkes, aga ta näis väsinuna
ja sellepärast võttis Niwātakawaca ta kätele.

18.9 (a–b) Kristallmajja saabunud, pani deemonikuningas

kalli kandami oma põlvedele istuma, ent see oli rahutu, püüdis
eemale nihkuda, ohkas.

18.11. “(...) Kallim, kui ma nüüd kujutan ette, et sa nõustuksid, siis
ei olegi ma enam siinses maailmas. . .

Otsekui *gaḍung*’i vääb embaks vana poolkuivanud puud. . .

⁵⁵Siin vihjab Arjuna nümfide käitumisele tema askeesi “vankumatu-
se” kontrollimisel. Indra määras Suprabhā üheks Arjuna erakla juurde
saadetavate nümfide grupi kahest juhust (teine oli Tilottamā), aga tekstist
ei selgu, mida seal “koopa juures” just Suprabhā ette võttis.

⁵⁶Anžambmaan: nimisõnafraas on värsside vahel kaheks jagatud.
Sõna *rahina* ‘valgus’ lõpetab värssi *a*, väljend *de ni ng lek gumawang* ‘he-
lendavalt kuult’ alustab värssi *b*.

Nagu vihmapiisk langeks janunevale *cataka*-linnule⁵⁷ kurku. . .
Jumalik kuu, kes laskub nähes *cucur*-linnu⁵⁸ kannatusi — see
oled sina!

18.12. Nii rääkis auväärne Niwātakawaca, ahnelt suudeides.

Kirest haaratuna otsis ta juba *tapih*'i serva.

Aga *asoka*-võsu⁵⁹ tõmbas *tapih*'i koomale; ta näis kurnatuna
ning õnnetuna,

Kui ta kummardusi tehes hakkas paluma:

19.1. "Andesta mulle, suur valitseja, aga palun, ära lase kõrvust
mööda

selle palvet, kes tuli sinult kaitset otsima!

Kui selle jumalatütre ihu väärib müümist⁶⁰,

kas ei võiks siis oodata päikesetõusuni?

19.2 (a–b) Kas saab kuhugi kaduda suushoitava suhkru maitse?

Kuningal ei ole tarvis kiirustada!

(...)

19.5. Sinu võimsus on imetlusväärne. Kust on see pärit?

Kirgede talitsemisest ning askeesist?

Aga kui ka kuningas on läbi teinud sada lihasuretamiskuuri,

⁵⁷Vj *cataka* — linnuliik, kes jaavalaste arvates toitub vihmapiiskadest.

⁵⁸Vj *cucur* — linnuliik, kes Indoneesias levinud arvamuse järgi on kuusse armunud.

⁵⁹Vj *asoka* (l skr) — puu perekonnast *Saraca* (tsesalpiinialiste sugukonnast) ilusate pikatolmukaliste hästilõhnavate õitega, purpurpunaste kaunadega, ka noored lehed on punased. Seda nimetust tarvitati eeskätt Indias pärineva, Jaavale ilupuuna toodud liigi *Saraca indica* kohta (millega õied on avanedes helekollased, hiljem muutuvad oranžiks), aga nii võidi nimetada ka kohalikku liiki *S. declinata* (õied avanedes kuldkollased, hiljem punased).

⁶⁰Raskesti mõistetav värss. Originaalis kasutatud verbi *-wēli* 'ostma' (siin passiivi irreaalis-vormis tõlgitud "väärrib müümist") üldiselt ei kasutata lihtsalt suguühete kohta. Võib-olla pidas autor silmas ostmisele eelnevat kauplemist? Siis oleks 'väärrib müümist' asemel pidanud kirjutama 'väärrib tema ümber kauplemist' (või 'tingimist?'). Selle värsiga seotud raskusi puudutab ka Zoetmulder (1982, s.v. *wēli*), aga ei esita tingimise ideed.

Ikkagi on Rudra kingitus hiiglasuur⁶¹!”

Niwātakawaca vastas jalamaid:

19.6. “Kuule, kallike, tahaksin sulle üht-teist teatada.

Koht, kus mina liha suretasin, osutus erakordselt hästi valituks.

Minu koobas oli Himawani mägede⁶² nõlval.

Neli korda kivilaviine — aga mina ei pööranud neile mingit tähelepanu. Ja siis oli koopasuu kinni kiilutud.

19.7. Palvetasin Rudra poole, mu palve ei lakanud hetkekski.

Ja see mõjus, jumal halastas minu peale,

täitis kõik minu palved,

lubas mul kehtestada minu võimu maailmas, paradiisis ja mujal.

19.8. Aga minu pühadus on siin

keele otsas — see pühadus, mille sain tänu askeesile.

Brahma, Višnu — kõik nad kardavad mind, täidavad minu tahet.

Minu saladust tohid teada ainult sina, kallim. Ära aga sellest kellelegi räägi!”

Ent Suprabhāl ei olnud vajadustki Niwātakawaca saladusest kellelegi rääkida. Nähtamatuna juures viibinud Arjuna oli kõik kuulnud. Ta lendas lähedase värava kaarele, lõi jalaga selle pihta, kaar purunes, kivid veeresid alla. Mõned kivid kukkusid sealsamas juures paiknenud majakeste kuldsetele katustele, mis langesid sisse. Paljud majakestes viibinud naised said vigastada. Nad tõstsid kohutavat kisa, millega ühinesid peaaegu kõik deemonite residentsis viibinud. Hirmus mürin ning kisa ehmatasid ka Niwātakawacat, kes kargas püsti, jättes Suprabhā diivanile lamama. Raskuse alt vabanenud nümf kasutas selle hetke ära, et kohe õhku tõusta ja ruumist välja lennata. Lennul ringi vaadates nägi ta Arjunat, kes viipas talle kõrgemalt õhust. Nii lahkusidki luurajad Niwātakawaca residentsist ja lendasid Indra paradiisi suunas.

⁶¹Rudra — jumal Šiva teine nimetus. “Rudra kingituse” all mõeldakse võimsust ja haavamatust.

⁶²Vj *Himawan* — sanskriti sõnast *Himavān*, mis on Himaalaja mägede teiseks nimetuseks. Vanajaava kirjanduses on *Himawan* (samuti kui *Himālaya*) mingi müütilise mäe nimetus.

Sōda

Keset demonite residentsi haaranud üldist paanikat tegi Niwātakawacale muret kõigepealt see, et "kalliskivi" Suprabhā oli kadunud. Ta käskis oma lähikondlastel tüdrukut otsida, aga sai peagi kuulda, et viimane oli lendu tõusnud ning lennanud teadmata kuhu. "Muidugi ei ole see midagi muud kui Indra salaseptsus," mõtles Niwātakawaca. Ta viha kerkis otsekohe 'Sumeru mäe kõrguseks'⁶³ ja ta andis oma vägedele käsu hetkegi viivitamata, veel samal ööl Indra vastu välja astuda.

Edasi, peamiselt laulus 21, jutustatakse lühidalt demonite sõjaväest ning selle ülemjuhatajatest, aga ka purustustest, mida see vägi paikades, kust ta läbi läks, oma teele jättis. Seejuures ei kõnelda sihilikest rüüstamistest: demonite väes oli lihtsalt nii palju sõjavankreid, et teed ei pidanud vastu ja mõnes kohas varisesid mäedki.

Vahepeal olid luurajad Arjuna ja Suprabhā naasnud Indra paradiisi. Arjuna teatas Indrale, et ülesanne oli õnnestunud täita. Indra rõõmustas ja saladust laiadele hulkadele avaldamata julgustas ta alluvaid: "Tiiger hukkub, kui katsub krokodilli rünnata. Krokodill saab surma, kui tungib tiigri valdustesse." Indra sõjavägi, mis koosnes peamiselt pooljumalatest *gandharwa*'dest ning *apsara*'dest, asus kaitsepositsioonile Sumeru mäe nõlval, mida mööda arvati vaenlast katsuvat taevasse tungida. Indra ise ja Arjuna, mõlemad relvis, viibisid väe juures. Ja tõesti, peagi lähenesid demonid.

25.2. Vaevalt olid nad (paradiisi kaitsjad. — Ü. S.) positsiooni sisse võtnud, kui nähti ning kuuldi liginevaid deemoneid, kes tulid otsekui lennates, aga kohutava käraga, mis kajas maapinnal vastu.

Nende karjed, see, kuidas nad kõik otsekui rõõmust kisendasid — see oli lausa miljonikordne kõuemürin.

Sõjavankrite kriginaga, hobuste hirnumisega ja elevantide huigetega kaasnes lippude plagin.

See oli nagu tormi ulgumine, millega vahetpidamata kaasnesid välgud elevantikihvade kokkupõrkavatest otstest.

25.3 (a–b) Deemonite vägi oli niivõrd suur, et meri väljus oma igivana-dest kallastest,

⁶³Vanaindia, samuti vanajaava mütoloogias on Sumeru muinasjutuline 'kõige kõrgem mägi'.

maa värises, maapind pragunes, kannatades nii, nagu kannatab lahinguväli.

- 25.4. Deemonite rünnak tuli nagu laviin mägedes, kusjuures deemonid jooksid meeletult tormi, ohtu tunnetamata, kiremõllus hambaid kiristades, kõik tigidad, vihased, niisugused juba ammu.

Aga ka jumalate vastupealetung oli võimas. Jumalad ründasid ootamatult.

Otsekui pikselööök pörkasid nad vastasega kokku, langesid talle eest peale, ja keegi ei mõtelnud taganemisest.

Nii algas, raske, kurnav, kaua aega enam-vähem tasavägine lahing. Niwātakawaca neljast ministrist sai kaks lahingus surma, ent ikkagi ei suutnud deemonid edu saavutada. Siis otsustas deemonikuningas ise lahinguväljale tulla.

- 25.12. Kõigile löödutele (deemonite väes — *Ü. S.*) tuli jõud tagasi, kui Niwātakawaca ise asus rünnakut juhtima.

Tema viha oli üle keenud, kuna tema väejuhid olid hävitatud.

Sellepärast tuli ta ise sõjaväljale nagu maailma hävitav tuli.

Koondusid arvukad deemonid, kes tahtsid veel rünnata. Ja kellest nende rünnak üle veeres, see hävis ning muutus tuhaks.

- 26.1 (a–b) Nüüd said jumalad demonivürstilt karistada, paljud neist hukkusid, laibad kuhjusid, neid tallati, langenute üle irvitades kutsusid deemonid neid kahevõitlusele.

Kes (Indra väest — *Ü. S.*) tahtis vasturünnakule minna, ei leidnud teed; nad katsusid teed odadega lahti murda, katsusid vastu panna, aga kuhjusid kitsasse rõngasse (?).

- 26.2 (a–c) Elevandid, vankrid, hobused — kõik muutus kasutuks, jõuetuks nagu mägi⁶⁴, mida tahetakse viskerelvana tarvitada.

Jumalate sõjavägi sattus paanikasse, ta purustati, pillutati laiali, siin-seal ründasid sõdurid oma mehi.

Müüt jumal Indrast kui "positsioonide hoidjast" varises kokku; kõik Indra kihvad olid välja rebitud, ta oli igast küljest lüüa saanud.

⁶⁴Mäge (*giri*) mainitakse siinkohal nii Poerbatjaraka kui Wiryamaratana tekstis. Aga kas siiski mitte eksitus?

Käpuli oli olnud ka Arjuna, aga ta suutis end kohe püsti upitada ja vaenlast tõrjudes kaitses neid selja tagant, kes taganesid vabandust paludes⁶⁵.

Arjuna mäletas luurekäigul väljauritud Niwātakawaca saladust, aga esialgu ei näinud ta võimalust saladusest kasu lõigata. Deemoneid tuli miljonitena. Kes võis sellises möllus üksikut sõdalast hoomata? Arjunale oli tarvis, et Niwātakawaca temale tähelepanu pööraks. Aga kuidas seda saavutada? Varsti tuligi Arjunale päästev mõte. Niigi võitles ta jumalate väe viimastes ridades, deemonikuningale lähemal kui enamik tema relvavendi. Ta soovitas Indra sõjameestel veelgi kiiremini tagala poole joosta ja jäi ise nendest maha, nagu kavatseks end deemonite kätte anda. Kavalus õnnestus. Niwātakawacat ümbritsevad deemonite pealikud tungisid Arjunale kallale, torkasid teda odadega, mõõkadega, tõstsid sõjakirved. Aga nende torked ning löögid ei mõjunud Arjunale peaaegu üldse (ei olnud ta ju asjata pikaajalist rasket askeesi pidanud!). Varsti hoomas Arjunat ka Niwātakawaca ise ja kisendas talle: "Ahhaa, siin sa nüüd oledki, püha inimene, maailma ümbertegija!" Ta tahtis veel midagi hüüda, aga niipea kui ta suu avas, tungis sellesse Arjuna lastud nool, mis läbistas keeleotsa. Deemonivürst kukkus oma sõjavankris surnuna pikali.

Niwātakawaca surma nähes heitsid paljud tema alamatest relvad käest ja põgenesid, kuhu jalad kandsid. Suure osa nendest deemonitest, kes otsekohe plehku ei pannud, tapsid Indra sõjamehed, kellest osa oli ka taganemisel suutnud lahingukorra säilitada ja nüüd välgukiirusel pealetungile üle läks. Peagi põgenesid või hukkusid ka viimased deemonid. Jumalate võit oli täielik. Need Indra sõjaväe liikmed, kes olid lahingus surma saanud, elustati preestrite poolt eluvee (*amṛta*) abil ja kogu sõjavägi pöördus triumfeerides paradiisi tagasi.

Jumalate tänu

Indra mõistis, et oma hiilgava võidu oli ta saavutanud tänu Arjunale ja et ilma temata oleks võinud minna hoopis teisiti: deemonid olid olnud paradiisi hõivamisele küllaltki lähedal. Sellepärast pidi Indra nüüd Arjunat kuninglikult tänama. Ta otsustas kroonida Arjuna seitsmeks ööpäevaks Indralaya valitsejaks (üks ööpäev Indralayas kestis aga niisama kaua kui

⁶⁵ Vabanduse palumise all tuleb muidugi mõista vabandamist Arjuna või jumalate teiste väejuhtide, mitte vaenlase ees.

terve kuu maa peal). Selle aja jooksul võis Arjuna igal taevasel ööl (mis vastas poolele maapealsele kuule) tunda voodirõõme seitsme nümfiga.

Kroonimisteremoonia läks kiiresti. Arjuna riietus pärlite ja kalliskividega ehitud ülirkonda, pani pähe Indra krooni ja kõigi paradiisis elavate jumalate (muidugi ka Indra enese), *ṛṣi*'de ning preestrite juuresolekul istus kalliskividega ehitud troonile, mis kuulus Indrale. Seejuures mängis vali muusika. *Ṛṣi*'de vanem pidas lühikese kõne, milles õnnitles noort jumalat. Arjunale pakuti eluvett, mille toime pidi kestma tema jumalaks oleku aja — seitse maapealset kuud.

Seejärel astus Arjuna troonilt maha ning suundus läheduses paiknevasse nn pulmamajasse (vj *pawarangan*). Varsti tuli tema juurde nümf Menakā. Viimasele, kes oli teistest nümfidest vanem, oli Indra teinud ülesandeks hoolitseda külalise lõbustamise, õigemini tema ööde sisustamise eest. Menakäle torkas silma, et ükski olles ei rõõmustanud Arjuna kuigi palju ei saavutatud võidu ega Indralaya kuningaks kroonimise üle; pigem näis ta kurvana. Menakā püüdis teda lohutada, aimamata külalise rahulolematuse põhjust (Arjuna tahtis pääseda kiiremini maa peale, vendade ning perekonna juurde; eelseisvad seitse kuud paradiisis tundusid talle liiga pika ajana). Nii alustaski Menakā moraliseerivalt:

30.2 (a) "Noormees, lahinguväljal võidu saavutanud inimese kingitusega tuleb rahul olla!"

Aga otsekohe läks ta teisele toonile üle:

30.2 (b–d) "Kindlasti rahuldab Arjuna neid seitset, kes tema juurde tulevad!

Õnnelik on aroomide⁶⁶ jumal, keda austatakse nagu õpetajat. Oma käitumise pärast ei maksa muretseda, neis asjus oleme tugevad."

Sealsamas pööras Menakā noormehe tähelepanu Suprabhāle, kes lähedal kellegi teise nümfiga täringuid mängis:

30.3 (b–d) "Näed, kui rahulikult ta täringut lööb, põrmugi närvitsemata eelseisva kohtumise pärast sinuga.

Heida kõrvale mõtted oma saamatusest, kaunistada oma juuksed *gaḍung*'i-õiekestega.

Ja vasta, poiss, tema pilkudele! (...)"

⁶⁶Aroomide (vj *arūm*) all tuleb mõista lõhnaõlised ning lõhnavaid salve, millega armastajad end niisutavad ja võiaavad.

Menakā rääkis veel kaua, aga Arjuna ei vastanud poole sõnagagi. Pimeduse saabudes astus Arjuna tuppa Suprabhā.

30.7. Arjunal oli tüdruku lähenedes hea meel, poiss silitas teda kergelt, kõneles talle viisakaid lahkeid sõnu.

Paraku tõukas tüdruk Arjuna käe eemale, vaevalt oli see tema pihta emmata püüdnud.

Otsekohe kattis tüdruk oma rinnad riidega kinni⁶⁷. Kas kahtlustab midagi?

Näib, et hirm on tema üle võimust võtnud ja süda tal peksab.

30.8. Nii ütles Arjuna, keda oli juba haaranud armukirg:

“Nini⁶⁸, oleme teineteise vastu tähelepanelikud. Kui ilus sa oled, kui vaatad vabalt, sirgete kulmude alt!

Lialt palju oled sa harjunud neid kortsutama. Ja peidad oma hambaid — aga nad on niigi punased⁶⁹.

Kurb on mul kõnelda, vaikida tahaksin: tundub, nagu räägiksin pildiga. . .

30.9. Aga kuidas sa end kaunistad, Nini, nii et saavutad ilu?

Kas kasutate juuste pesemisel šampoonina *mangunəng-galuh*⁷⁰?

⁶⁷Indoneesia mittemuhameedlike (aga mõnikord isegi muhameedlike) rahvaste juures (nt mittemuhameedlikul Bali saarel peaaegu 20. sajandi keskpaigani) käisid naised tavaliselt katmata rinnaga. Keskaegsel Jaaval oli see komme üldlevinud. Siiski oli võimalik rinda kiiresti katta: kerge sallikesega, rätikuga, või seeliku rullikeeratud ülaserava tõstes. Siin tekstis on ainult öeldud, et tüdruk kattis rinnad riidega (vj *asaput-saput* ‘riidega katma’).

⁶⁸*Nini* — pöördumine daami, nii auväärse vanema daami kui ka kõrgest soost noore naise või neiu poole.

⁶⁹Nii Poerbatjaraka kui ka Wiryamartana tekstis kõneldakse hammastest (vj *waja*), mitte igemetest. Igemed muutuvad teatavasti punaseks pideva beetlinärimise tagajärjel. Punaste hammaste kohta ei tea ma midagi kindlat ütelda. Minu arvates tuleb aga arvesse võtta Indoneesias minevikus väga laialdaselt levinud hammasteviilimise kommet. Lühikeseks viilitud hambad paistavad vähe silma ja nt naeratava inimese suus märkab teine kõigepealt igemeid, mille kohta nähtavasti võidakse mõnikord kasutada väljendit ‘hambad’.

⁷⁰Vj *mangunəng-galuh* — mingi taim, millest valmistati šampooni juuste pesemiseks.

Kas tarvitat puudreid jasmiinist⁷¹ või *asana* õitest, mu jumalanna?

Või kasutate suhkruroost hambaharja ja silmi pesed järjekindlalt *pěpěh*'iga^{72?}"

- 30.10. Sellel, kelle poole pöörduiti, oli hirmust hing kinni, aga siiski püüdis ta õrnadele sõnadele vastata.

Tõsi küll, väsinult kõlasid tema sosistused, jõuetult ning läbisegi nuuksetega.

Arjuna oli leidnud tema *tapih*'i sõlme, mis avaneksi, kui mees sellele surus.

Armastusega täidetud silmad kohtusid silmadega, mis ei pilkunudki.

- 30.11. Kui Suprabhā oli läheduse läbi elanud, vajus ta sügavalt mõttesse ning tõmbus kerra voodi jalutsipoollele.

Ta nuttis, pea käte vahel, ja pühkis ihuvoltidesse kogunevat higi.

Siis kattis tüdruk pea voodilina, pannes pahaks, et *ken* oli märg.

Tema jalad kuni säärteni läikisid vandlina⁷³.

- 30.12. Arjuna otsustas uuesti alustada lahkete ning kirglike sõnadega⁷⁴.

Paar-kolm korda järjest saigi ta tüdrukult jaatava vastuse ja alles siis hakkasid nende südamed tuksuma ühisel rütmis.

Bambus hõõrub end suhkruroo vastu seal, kus nad koos kasvavad, ja mõlemaid kaunistab nende lahkus.

⁷¹Jasmiin (*Jasminum*) — põõsad õlipuuliste sugukonnast, Indoneesias mitu liiki. Siinse poeemi vanajaava tekstides esineb nimetus *měnur*, mis tähistab igihaljast ronivat põõsast *Jasminum grandiflorum* (tuntud ainult kultuuris; valgete lõhnavate õitega, mis mõnevõrra meenutavad sireli omi). Eestiski tuntud ebajasmiinist (*Philadelphus*) on jasmiin geneetiliselt kaugel.

⁷²Vj *pěpěh* — mingi silmavärv või silmade puhastamise vahend.

⁷³Kui voodilina oli pea ümber mähitud, siis ta jalgu loomulikult ei katnud. Millest aga Suprabhā jalad läikisid: higist või mingist salvist?

⁷⁴Arjuna ei olnud Suprabhā üle kirevoodil veel tõelist võitu saavutanud: seda, mis tal oli õnnestunud, võib vaevalt nimetada palju enamaks kui vägistamine. Muidugi sai mees sellest ka ise aru.

Nad sobivad teineteisele. Varsti kohtuvad kõrrelülid, siis kõrresõlmed, silmad vaatavad teise silmadesse.

- 30.13. Mitmesuguseid oli neil mänge ning lõbustusi, kõik suunatud ühe või teise tuju rahuldamisele.

Aeg-ajalt tegid nad vaheaja, puhkasid, käisid väljas jalutama, ehtisid end, aga ikka tihedalt koos, nii et ühe puus puudutas teise oma.

Arjuna tundis üha tulisemat ligidussoovi, tunded valdasid teda täielikult.

Jah, *kukap*-puu⁷⁵ kleepuv mahl pimestab, kui silma satub, samuti pimestab kangekskeedetud mesi.

- 30.14. Aeg aga läks. Juba oli ligidal tund, mil Suprabhā pidi tõusma. Ta ärkaski.

Laskus alla vee äärde, aga tuli tagasi, silmad punased, neis kibedus.

Ta sammud olid kiired, *ken*'i kinnitamata ots lehvis.

Heitis pilgu alla, silmanähtavalt kirtsutas nina. Huvitav, mida ta võis näha?

- 31.1. Taevased muusikandid ning nūmfid kandsid väikesi trumme, millel lauljat saata.

Üksteise järel mängisid nad laule saates ka keelpillidel⁷⁶.

Lilleõhnaliste uute riiete aroomidele lisandusid *jēnu*⁷⁷ ja lakamatult põleva viiruki lõhn.

Pruudi ja peigmehe südameid pidi haarama värin, vastupandamatu soov siia Armastuse Majja ikka ja jälle tagasi tulla.

Vaikse muusikaga aega viites ootasid nūmfid oma järjekorda. Pa-radiisi õõ pidi kestma terve maise pimeda kuupole (aja, kui kuud ei ole näha, s.t kaks nädalat). Selle aja vältel pidid seitse nūmfi Arjuna

⁷⁵*Kukap* (vj) — leivapuu (*Artocarpus*; mooruspuuliste sugukonnast) liike. Leivapuud sisaldavad valget piimmahla, mis võib tõesti mõjuda silmale, kui sinna satub. Aga see mahl on palju süütum kui mitme anakardiumilise (Jaaval nt puu *Semecarpus heterophylla*) mahl, mis võib jäädavalt pimedaks teha.

⁷⁶Missuguseid keelpille 11. sajandi Jaaval tunti, ei ole selge, aga originaaltekstis on kasutatud sanskriti laene *wīna* ja *rawaṇahasta*, mis nähtavasti tähistavad lüüdi tüüpe.

⁷⁷Vj *jēnu* — mingi lilledest valmistatud kosmeetiline salv.

juures õnne katsuma. Järgmisel paradiisiöö (järgmisel maisel pimedal kuupoolel) pidid tema juurde tulema samad seitse nümfi ja niiviisi oleks igatiüks neist saanud noormehega magada seitse korda.

Kui Suprabhā Arjuna toast lõplikult väljus, viis Menakā sinna nümfi Tilottamā, kes oli järjekorras teine, ja lausus Arjunale:

31.5 (a–b) “Poiss, tunne end kindlalt!

Ära väsi teisi inimesi õnnelikuks tegemast, see on sinu vääri-
line, sa tunned armastusekunstil!”

Nende sõnadega Menakā väljus, jättes noored kahekesi. Ka Tilottamā ei olnud valmis kohe Arjuna embusse heitma, nii et Arjunal tuli talle meenutada tema käitumist askeedikoopas (kus Tilottamā oli olnud peamisi võrgutajaid). Siiski sai tüdruk kuidagimoodi “võetud”. Ent Arjunale ei tähendanud see veel lõplikku võitu. Ta jätkas Tilottamā meelitamist, võttis ta sülle, rääkis talle palju tema ilust ning headusest, Tilottamā “sulast” ja kui saabus tema kord lahkuda, läks ta kurvana, ainsaks lohutuseks see, et selle nii torele poisile saab ta veel korduvalt kohtuda.

Pärast seda käis Menakā korduvalt Arjuna juures, iga kord uut nümfi kaasa võttes. Viimased nümfid (keda eeposes nimepidi ei nimetata) olid lapselikumad kui Suprabhā ja Tilottamā ning käitusid alguses veel ujedamalt. Kõiki neid aga suutis komplimente sosistav Arjuna lõpuks võluda.

Nii möödus esimene kahenädalaline paradiisöö.

Järgnevaid öid poemi tekstis otseselt ei kirjeldata.

Tagasi maa peale

Kui öösel Arjuna käitus nagu sobib tugevale ning elurõõmsale noormehele, vajas ta pikkadel paradiisipäevadel üha sügavamalt melanhooliase: igatsus vendade ning teiste veresugulaste, samuti oma perekonna järele andis end ikka enam ja enam tunda.

Ühel päeval läks ta jalutama paradiisis paiknevasse Nandana parkmetsa.

Järgneb stseen, mida Poerbatjaraka (1926) loeb hilisemaks interpolatsiooniks ja seetõttu küll transkribeerib teksti, kuid ei tõlgi teda. Seevastu Aichele (1967: 230–232) ei nimeta seda stseeni lihtsalt interpolatsiooniks. Tema arvates on siin tegemist lõiguga, milles üldiselt india päritolu vanajaava luulesse võimukalt tungib kohalikust folkloorist

pärinev alge. Wiryamartana (1990) omakorda ei omista antud stseenile erilist tähtsust.

Mis siis juhtus Arjunaga Nandana parkmetsas?

Laseme kõnelda *mpu* Kaṇwal:

34.7. Ta ei austanud pilgugagi võrratuid *kalpataru*⁷⁸ ja *pārijāta*-puid⁷⁹.

Vahetpidamata rõhusid teda valulised mõtted ema ning vendade saatusest.

Aga vaadata ainult, et metsa jääb maha lootust ning armastust. . .

Selle mõttega, saatusele alistudes, võiks kirjutada kaebelaulukese. . .

34.8. Kirjutamiseks võeti (või: oli võetud — *Ü. S.*) puhas tahvlike, millesse sai märke vajutada.

Vaat saigi tehtud meeli lõõgastav lauluke nende hingede jaoks, kes on rändlema sunnitud.

Ongi peaaegu valmis, ainult lõppu ei ole veel. . .

See, kes laulukest häälega luges, kortsutas kulmu: tuleb veel täiendada!

Lauluke kõlas nii:

35.1. "Kui ma suren, Nini, siis saagu minu kehistuseks kõu, tahan olla koos täiskuuga⁸⁰.

Kui olete⁸¹ juba kohtunud sellega, kes mind asendab, mis siis parata, mingu siis pealegi niimoodi!

Kui hetkel olete magamistoas, siis vaadake ka minu poole, pöörake tähelepanu minu nutule, kuulatage.

⁷⁸Vj *kalpataru* (1 skr) — muinasjutuline puu, mis pidavat kasvama Indra paradiisis.

⁷⁹Vj *pārijata* (1 skr) — india korallpuu (*Erythrina indica*, liblikõieliste sugukonnast). Kasvab liivastel randadel Indiast Okeaaniani (hinduistide arvates — ka paradiisis). Puu on üsna madal, ogaline, sulglehine, heitlehine. Pärast lehtede langemist kattub suurte punaste õitega.

⁸⁰Milline on seos k õ u e ja t ä i s k u u vahel? Ida-Jaaval on eriti tugev ning sage kõu tüüpiline niiske mussooni algusele. Näib, et vähemalt mõnes Ida-Jaava osas algab niiske mussoon täiskuu ajal.

⁸¹Arjunal oli poemiga haaratud ajal kaks naist.

Kui kedagi tihedalt embate, siis meenutage ka seda, kuidas meie omal ajal üksteist võlusime.

35.2 (a–c) Kui keegi tahaks leida minu elu saladust, eks siis vaadaku seda *asana*-puud, millel kõigepealt õitses üksainus oks.

Hämmeldust tunnen ma, minu kallid, vaadates linde, kes välguvad eemal mäenõlval.

Minu igatsus teie järele — see on otsekui pilk kuule, mis kahvatub tõusva päikese kiirtes. Ja meenutage mind, kui kuulete *kuwong*⁸² häält. . .”

Niisiis, üks rida on veel puudu.

Siinkohal tuleks märkida W. Aichele (1967: 230–232) arvamust, et *Arjunawiwāha* 34. laulu 7. ja 8. salmi ei tulegi mõista nii, nagu oleks Arjuna selle lõpetamata luuletuse kirjutanud. Aichele arvates Arjuna leidis selle teksti parkmetsas (millele kirjutatuna, ei ole selge) ja püüdis talle sobivat lõppu luuletada. Ei saa väita, et niisugusel oletusel täielikult alus puudub. 7. ja 8. salmis (üldiselt lõigus 7c–8c) on mitu värsirida äärmiselt ebaselged, lausetel puuduvad alused ja passiivsete verbivormide juures ei osutata tegevuse subjektile. Peale selle, värsi 7c, mis algab sõnaga *tumolih* ('vaatama', aktiivvorm) võib mõista nii, et Arjuna nägi midagi, leidis midagi, või midagi sellesarnast. Aga sõna *Arjuna* ega vastavat asesõna selles värsireas ei ole. Aichele (1967: 230) tõlgib *tumolih* siin kui 'bemerkte er'. Minu arvates aga ei ole asesõna sissetoomiseks vajadust. Aichele tõlkes (*ibid.*) on ka teisi pisiasju, mis näivad küll võimalikuna, aga mille õigustatuses võib kahelda. Kõige selle tõttu näib siiski tõenäolisemana seisukoht, et Arjuna kirjutas luuletuse ise; nii arvab ka Zoetmulder (1983: 302).

Asja teeb huvitavamaks see, et kuigi Arjuna oli läinud parkmetsa enese arvates üksinda, oli Tilottamā talle salaja järgnenud. Tüdrukul õnnestus poisile niivõrd ligidale hiilida, et ta viimase tasast retsiteerimist kuulis. Ta kuulas suuremat osa teksti ja taipas, et Arjunal puudub veel ainult lõppvärs. Tilottamā hüppas puu tagant välja ja laulis:

35.3 (d) “Niisugune ongi minu truudus teie vastu, keda ma teenin kui askeesitsükli läbiteinud poeet.”

See oli muidugi irvitus. Aga Arjuna ei saanud pahaseks. Ta võttis nümfil käest kinni ja neil olid veel mõned ilusad hetked.

⁸²Vj *kuwong* — mingi linnuliik.

Aga Arjuna lepingutähtaeg, seitse maapealset kuud, oli just täitunud. Otse Tilottamā juurest, enam ühegi nümfiga kõnelemata, läks noormees Indra juurde, tegi sügava austava kummarduse ja sõnas:

35.6 (a) "Halastage, Jumal, teie teener on teie omapärast eluvett proovida saanud ja tahaks nüüd koju tagasi minna."

Indra vastas:

35.6 (b–d) "Hästi, pojuke! Näha on, et armastust vendade ja ema vastu ei saa maha suruda. . .

Ärge pidage seda halvaks teoks, et sind kinni pidasin: tahtsin ju võla korralikult tagasi maksta.

Et tulevased põlved hindaksid sinu võitu — nii toimida oli minu kavatsus.

35.7. Andesta mulle, pojuke. Inimene ei pea muutuma, kui saab kingituse.

Nii ei taha ka mina, et su hing kaotaks keskendumisvõime, mis tal oli, kui sa liha suretasid.

Isegi suuri joogisid, kel *aṣṭagaṇa*'gi⁸³ käes, vajub enesega rahulolemise sohu.

Kui hing juba seal, läheb ta patutööle. Selge, hakka aga uuesti otsast peale. . .

35.8. Paljud templid on varisenud *waringin*'i, *bodhi* või *hambulu*⁸⁴ all.

Kui nende puude haakjuured olid veel peenikesed, oleks tulnud nad ära võtta. Rebida, kus neid aga oli.

Niisamuti tuleb joobumus ning ebakindlus südamest välja rebida. Teha kõik puhtaks.

Kui aga sellele ähvardusele üha järele annad ja kui ta jõud kasvab, siis on lõpp kangelaslikkusel."

⁸³Vj *aṣṭagaṇa* (l skr) — suurele joogi'ile tüüpilised kaheksa omadust: moraalne puhtus, kõrge päritolu, väga laialdased teadmised, vaprus, maailma hüvedest loobumine, võime leida mis tahes olukorrast väljapääs, keskendumus, abipaluvate pilkude sihtmärgiks olemine. Nii loetletakse *aṣṭagaṇa* komponente vanajaava poeemis *Bhomaḥwya*. Järjekord, milles nad seal tuuakse, ei ole muidugi loogiline, vaid tuleb värsimõõdust kinnipidamise vajadusest. Proosatekstis ei ole ma *aṣṭagaṇa* komponentide loendit leidnud.

⁸⁴Vj *waringin*, *bodhi*, *hambulu* — viigipuu (*Ficus*) liigid.

35.9 (a–c) Nii kõneles jumal Indra. Arjuna tõusis

ja sattus Mātali⁸⁵ käte vahele, istus vankrisse, kus olid ka tema relvad, kõik alalhoitud ning korras.

Vanker hakkas liikuma, esialgu märkamatuult, aga siis tuule survele kiirust kasvatades ning pilvele järgnedes.

Mpu Kaṇwa ei kirjelda Arjuna reisi maa peale, aga toob mahajäänud taevaste nūmfide mitmesalmilise nutulaulu, selles küll ühtegi nūmfi nimepidi mainimata. Sellest nutulaulust tõlgin siin viimase salmi:

35.15. Kui sa kehestud jamsi (*gaḍung*) väänduva varrena, siis muutun mina suhkrupalmiks (*lirang*), mis kasvab kuristiku äärel.

Kindlasti kallistad sa mind siis, kui suhkrupalmi võrsed muutuvad valgeks, pakatades mahlast.

Sinu võrsed sirutavad käed välja, suudlevad [minu võrseid], püüdlevad ihulise ligiduse poole. Aga mina pöördun tuulehoos kõrvale.

Et sa teaksid, kuidas õrnusi sosistada püüdvate inimeste kurbus lõpeb käte taeva poole sirutamisega.

Viimases, 36. laulus, mis koosneb ainult kahest salmist, teatab autor lühidalt, et Arjuna laskus maapinnale Wadari joogidemetsas ja et kõik tema vanemad ja nooremad vennad olid kohal. Aga sõnagi ei kõnelda vastuvõtjate tundmustest ega sellest, mida nad vahepeal läbi elanud olid, ei ole juttu tervitustest⁸⁶. Arjuna enda tunnetele pühendab autor pelgalt kaks värssi:

⁸⁵Mātali — Indra küüdimees.

⁸⁶Selline pilt annab Aichelele (1967: 225–230) alust kõnelda *Arjunawiwāha* järsust lõpust (*der abrupte Schluß des Arjunawiwāha*). Tõepoolest, pärast seda kui autor oli toonud jumal Indra hüvastijätukõne ja mahajäävate nūmfide nutulaulu (kokku peaaegu 10 salmi), oleks võinud oodata, et vähemalt samas mahus kõneldaks ka sellest, kuidas Arjunat maa peal vastu võeti: mida tundsid ning mida ütlesid vennad (kellest kuuleme ainult, et “nad olid kohal”), ema ja mõlemad naised (naisisikute kohta ei ole isegi seda täpsustatud, kas nad olid kohal), mida Arjuna tervitustele vastas jne. Aichele seletab poeemi ootamatult kiiret lõppu asjaoluga, et poet, kes kuulus kuningas Airlangga lähikonda, tahtis poeemi lõpetada hetkeks, kui tema patroon sõjaretkel asub, seda nimelt sellepärast, et kirjutatud sõnale omistati keskaegsel Jaaval maagilist mõjuvõimu, nii et v a l m i s poeem oleks kuninga sõjajõudu suurendanud.

- 36.1 (c–d) Silmanāhtavalt pakatas ta rōōmust nagu pilv, mis laskub merre⁸⁷.

Lühidalt, ka siis, kui ta oli sõdimast lakanud, kuulus võit kõikjal temale.

Kirjandus

- A i c h e l e , W. 1967. Fragmente — Kleine Beiträge zur Interpretation altjavanischer Dichtung. — *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 123:2, pp. 217–249
- B e r n o v a , A. A. 1993. Balijsõ. — *Kalendarnõe obõčai i obrjadõ narodov Jugo-Vostočnoj Azii: godovoj cikl*. Moskva: Nauka
- N o o r d u y n , J. 1993. Some remarks on Javanese chronogram words: A case of localization. — *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 149, pp. 298–317.
- P o e r b a t j a r a k a , Dr. R. Ng. 1926. Arjuna-Wiwāha: Tekst en vertaling. — *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nedelandsch-Indië*, 82, pp.181–305
- P u h v e l , J. 1996. *Võrdlev mütoloogia*. (Eesti mõttelugu 12.) Tartu: Ilmamaa

Niisugune oletus, kuigi millegagi kinnitamata, on võimalik. Aga küsimus on ainult teose lõpetamises, mitte selles, et kusagil vahepeal oleks midagi edasise suhtes olulist ütlemata jäetud.

Ilmselt ei ole põhjust arvata, et Arjunal tekkis kohe pärast tema tagasipöördumist näiteks ägedaid vaidlusi või muid kokkupõrkeid vendadega või naistega. Arjuna iseloomu arvestades võime jätta mängust välja ka oletuse, et tema kui taevaskäinu võiks kuulutada end “üliinimeseks” või “pooljumalaks”, kellele vennad ning sugulased peavad käsutäitlikult alluma.

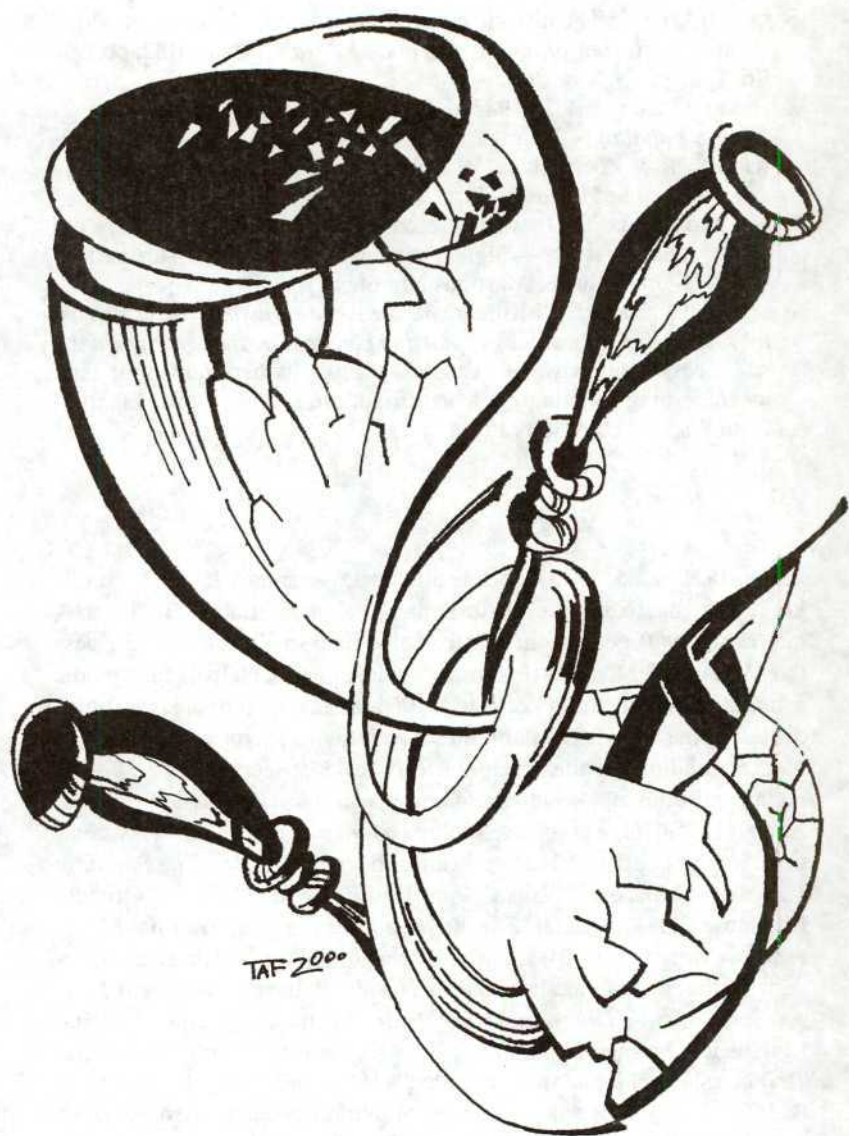
Klassikalise jaava nukuteatrietenduse kolmeosalise skeemi oli poem juba saavutanud: 1) Arjuna askeedielu koopas; 2) Arjuna sõjamehena Indrat abistamas; 3) Indra tänu Arjunale.

Neljandat osa, mis oleks ühegagi kolmest esimesest mingil moel võrdväärne, ei olnud e l l e s poeemis mõtet oodata. Seega on küsimus ainult mõnes lõpusalmis, mille mahule ei ole kunstiteose kui terviku hindamisel tarvis erilist tähtsust omistada.

⁸⁷Sõnasõnaline tõlge võrdlusest, mis näib meile ebatavalisena, aga võib siiski kätkeada sügavat sisu (näiteks mägedes on selge, et pilves, mis puudutab mäenõlvu uduna, on külm, sest troopiline meri on soe).

- R a s , J. J. 1976. The historical development of the Javanese shadow-theatre. — *Review of Indonesian and Malayan Affairs*, 10:2, pp. 50–76
- Z o e t m u l d e r , P. J. 1983. *Kalangwan; sastra Jawa Kuno selayang pandang*. Jakarta: Penerbit Djambatan. (Tõlgitud originaalist: P. J. Zoetmulder. *Kalangwan: A survey of Old Javanese Literature*. The Hague, 1974.)
- Z o e t m u l d e r , P. J., with the collaboration of S. O. R o b s o n 1982. *Old Javanese—English dictionary*. Part I: A—O; part II: P—Y. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff
- W i r y a m a r t a n a , I. Kuntara 1990. *Arjunawiwāha: transformasi teks Jawa Kuna lewat tanggapan dan penciptaan di lingkungan sastra Jawa* [Arjunawiwāha: vanajaava teksti ümberkujunemine tänu ideedele ning loomingule jaava kirjanduse sfääris]. [Yogyakarta:] Duta Wacana University Press

ÜLO SIRK (sünd. 1935), keeleteadlane. Lõpetanud 1958. a Tartu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna geoloogia erialal. Tõötas aastail 1958–1960 geoloogina Eesti geoloogiaekspeditsioonis. Oli aastail 1961–1963 Moskvas Teaduste Akadeemia Orientalistikainstituudis aspirantuuris indoneesia keele alal, 1964. aastast töötab samas instituudis teadurina (a-ni 1975 nooremteadur, hiljem vanemteadur). Kaitses 1965. a kandidaadiväitekirja indoneesia keele lauseõpetuse alal. Tegelnud peamiselt buugi keele kirjeldamisega (*Бугийский язык* (Moskva: Nauka, 1975); tõlge prantsuse keelde *La langage bugis* (Paris: Association Archipel, 1979); laiendatud väljaanne inglise keeles *The Buginese Language* (Moscow: “Nauka” Pub. House, Central Dept. of Oriental Literature, 1983); raamat *The Buginese Language of Traditional Literature* (Moscow, 1966)) ja austroneesia võrdlev-ajaloolise keeleteadusega (artikleid Indoneesia ajakirjas *NUSA*, Hollandi ajakirjas *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, Austraalias seerias “Pacific Linguistic” ilmunud kogumikes jm). Akadeemias on ilmunud artikkel “Indoneesia keel ja Indoneesia keeled” (1993, nr 7, lk 1491–1507, nr 8, lk 1626–1635) ning tõlkekatkendeid Tantulari poemist *Arjunawijaya* koos kommentaaridega (1994, nr 4, lk 729–755).

TAAVO VÕSU. Errata IV

KAS GRAVITATSIOONISEADUS KEHTIB KA MAJANDUSPROTSESSIDE PUHUL?

Tiiu Paas

SISSEJUHATUS

Newtoni gravitatsiooniseadus kuulub "raudvaraks" tunnistatud teadmiste hulka, mille põhiolemust käsitlevat definitsiooni suudetakse tavaliselt veel aastaid pärast kooli üsna soravalt meelde tuletada. Tegemist on teadmiselega, mille kohaselt tunnistame, et füüsikaliste objektide vastastikune mõju avaldub tõmbumises ja tõukumises ning see omavaheline tõmbejõud tuleneb nende objektide massist ja tõukejõud objektide kaugusest (täpsemalt: kauguse ruudust). Sellega teadmine gravitatsiooniseadusest sageli piirdubki.

Kuidas gravitatsiooniseadus meie igapäevaelu mõjutab, selle üle tavaliselt ei juurelda ja tundub, et selleks polegi erilist vajadust. Gravitatsiooniseadus kehtib ja meie tegevusega seda muuta ei saa, sest looduseadused kehtivad inimese tahtest sõltumatult. Looduseadusi tuleb tunda ja nendega kohaneda. Rohkem pakuvad ehk huvi niisugused küsimused, kas neid on võimalik üle kanda ka sotsiaal-majanduslikele protsessidele. Kas looduseaduste tundmine võimaldab paremini tunnetada ka sotsiaalseid protsesse? Kas sotsiaalsete protsesside parem tunnetamine ning nende seostamine üldiste looduseadustega võimaldab paremini korraldada ka meie igapäevast elu? Jne. Võib arvata, et selliste küsimusteni on jõudnud nii loodusteadlased kui ka sotsiaalsete protsessidega

kokku puutuvad uurijad. Neil küsimustel puuduvad ühesed vastused. Ka selle artikli eesmärgiks pole vastuste leidmine esitatud küsimustele.

Pigem püütakse siin kutsuda lugejat kaasa mõtlema, kas ja kui võrd me saame loodusseadustest tulenevaid teadmisi kasutada ka majandusprotsesside tunnetamisel ja kavandamisel. Kas gravitatsiooniseadusest tuntud tõmbe- ja tõukejõudude põhimõte avaldub ka majandusprotsesside puhul? Eelkõige pööratakse tähelepanu probleemidele, mis tulenevad gravitatsiooniseaduse põhimõtete kasutamisest riikidevaheliste kaubavoogude analüüsimisel ja prognoosimisel.

Kas gravitatsiooniseaduse põhimõtete kasutamisel riikidevahelisi kaubandussuhteid kirjeldades on ka majandusteoreetiline tagapõhi? Kas gravitatsiooniseadusele tuginevat lähenemist saab kasutada Eesti väliskaubandussuhete modelleerimisel ning Eesti ekspordi ja impordi arengutsenaariumide kujundamisel? Need on peamised küsimused, millele püüame vastuseid otsida.

Artiklis on kasutatud Eesti Statistikaameti andmeid kaupade ekspordi ja impordi mahu kohta Eesti olulisemate väliskaubanduspartnerite (riikide) lõikes. Hõlmatud on rohkem kui 95% Eesti väliskaubakäibe mahust, sealjuures on teadlikult kõrvale jäetud väliskaubakäibe kaubalist struktuuri käsitlev info. See oleks muutnud artikli liialt mahukaks ning probleemikäsitluse oluliselt detailsemaks. Empiirilise analüüsi tulemuste analüüsimisel on soovitatav meeles pidada Ameerika majandusteadlase M. D. Int-riligatori mõtet "modelleerimine on osalt kunst ja osalt teadus", mida selle artikli autor on varem kasutanud *Akadeemias* (1994, nr 8, lk 1674–1687) majanduse modelleerimist käsitleva artikli motona.

GRAVITATSIOONISEADUSE PÕHIMÕTETE RAKENDAMINE SOTSIAALSETE PROTSESSIDE KÄSITLEMISEL

Esmakordselt kasutati gravitatsioonijõududele omaseid põhimõtteid sotsiaalsete nähtuste uurimisel ligi poolteist sajandit tagasi (Carey, H. C., *Principles of Social Science*, Philadelphia,

1858–1859), rõhutades sotsiaalsetele nähtustele avaldatava mõju otsest seost massiga ning pöördvõrdelist seost kaugusega. Laiema tähelepanu osaliseks said gravitatsiooniseaduse põhimõtted sotsiaaluuringutes XX sajandi keskel ja seda põhiliselt valdkondades, kus on tegemist massist tuleneva tõmbejõu ja vahekaugusest tuleneva tõukejõu mõju uurimisega majandus- ja sotsiaalprotsessidele, näiteks raha-, kauba- ja infovoogude liikumise, elanikkonna mobiilsuse, turismivoogude jne uurimisel (Reilly 1929; Stewart 1948; Isard 1960; Nijkamp 1975). Massi kui tõmbejõudu on varasemates sotsiaaluuringutes väljendatud tavaliselt elanike arvuga. Näiteks Ameerika teadlane William Reilly on kasutanud gravitatsiooniseaduse põhimõtet mõõtmaks suurlinnade (linnad i ja j) mõju oma tagamaade kaubandusele järgmise seose tuvastamisega:

$$P_i/d_{xi}^2 = P_j/d_{xj}^2(1),$$

kus P_i on i -nda linna elanike arv,

P_j on j -nda linna elanike arv,

d_{xi} ja d_{xj} on vahekaugus tagamaa x ja vastavalt linnade i ja j vahel.

W. Reilly valemil saab kasutada selle analüüsimiseks, kuidas suurlinnad tõmbavad ära väikelinnade kliente ning kuivõrd see protsess on seaduspärane ning juhitav. Kahjuks puuduvad autoril täpsemad andmed selle kohta, kuidas W. Reilly käsitlust on rakendatud praktiliste majandusprobleemide lahendamisel. Küll on aga erialakirjandusest teada, et see valem on leidnud kasutamist ja edasiarendamist mitmes regionaalses uurimuses, eelkõige elanike liikumise, selle mõjurite ja võimalike tagajärgede analüüsimisel (Stewart 1948; Carrothers 1959; Hammer, Ikle 1957; Isard 1960; Niedercorn, Bechdolt 1969; Nijkamp 1975; Nijkamp, Reggiani 1992). Walter Isard ja Guy Freutel (1954) käsitlevad oma töödes tõmbejõuna elanike sissetulekuid, et uurida regionaalseid erinevusi rahvusliku tulu kujunemisel. Riikide tasemel kasutatakse tõmbejõu mõõdnuna tavaliselt sisemajanduse koguprodukti (SKP), rahvatulu või rahvusliku rikkuse näitajaid ning tõukejõuna riikidevahelist kaugust.

GRAVITATSIOONISEADUS RIIKIDEVAHELISTE KAUBAVOOGUDE MODELLEERIMISEL

Riikidevaheliste kaubavoogude modelleerimisel võeti gravitatsiooniteooria põhimõtted kasutusele 1960. aastatel. (Tinbergen 1962; Pöyhönen 1963; Linnemann 1966; Pelzman 1977.) Nendes mudelites (gravitatsioonimudelites) on tõmbejõuna käsitatud põhiliselt riikide rikkust ja suurust iseloomustavaid näitajaid (rahvuslik tulu, sisemajanduse koguprodukt, rahvatulu, elanike arv) ning tõukejõuna riikidevahelist kaugust või peamiste kaubateede (mereteed, lennuteed j) pikkust. Lisaks neile kahele põhilisele "jõule" lülitatakse mudelisse ka näitajaid, mis võimaldavad peale objektiivsete mõjurite arvesse võtta ka subjektiivseid, tavaliselt poliitilistest ja majanduslikest kaalutlustest tulenevaid riikidevahelisi kokkuleppeid, lepinguid kaubandussuhete arendamiseks jne. Selliseid näitajaid ehk muutujaid nimetatakse majanduse modelleerimise alase terminoloogia kohaselt fiktiivseteks (*dummy*). Fiktiivsete muutujate abil on võimalik muuta kvalitatiivset infot kvantitatiivselt mõõdetavaks. Näiteks saab sellise fiktiivse muutuja kaudu lülitada mudelisse infot riikide kuulumise kohta Euroopa Liitu: fiktiivne muutuja $D1 = 1$, kui partnerriik kuulub Euroopa Liitu, ning $D1 = 0$, kui ta ei kuulu.

Seoses gravitatsiooniteooria põhimõtete kasutamise laienemisega majanduslikesse uurimustes ning riikidevaheliste kaubavoogude kujunemise analüüsimisel on suuremat tähelepanu hakanud pöörama lähenemisviisi majandusteoreetilisele tagapõhjale. Enne kui statistiliste andmete alusel kontrollida hüpoteesi paikapidavust, on oluline analüüsida, kas hüpoteesi püstitamine on majandusteoreetiliselt üldse õigustatud. Vastasel juhul võib statistiliste andmete alusel saada kinnitust ka hüpoteesidele, mis tegelikult ei pruugi kajastada põhjuslikke seoseid. Statistikaõpikutest on tuntud näide, kuidas juba XX sajandi algul leidis statistilist kinnitust hüpotees, et raadioaparaatide arvu ja psüühilistesse haigustesse haigestunud inimeste arvu vahel esineb tugev korrelatiivne seos. Praeguseks on ilmselt selge, et sellist seost ei saa eriti tõsiselt võtta. Samamoodi võiks statistilistele andmetele tuginedes ilmselt "tõestada", et tee hinna tõusu ning Eestist 1990. aastate algul lahkunud inimeste arvu vahel võib leida statistiliselt olulise

positiivse korrelatiivse seose. Tegemist on ilmse väärkorrelatsiooniga. Seega tuleb majandusprotsesside modelleerimisest rääkides eelkõige pöörata tähelepanu sellele, kuivõrd mudel on kooskõlas majandusprotsessi tegeliku sisu ning seda protsessi iseloomustavate, majandusteoreetilisel põhjendatud seisukohtadega.

Gravitatsioonimudelite kasutamisel riikidevaheliste kaubavoogude analüüsimisel kuulub oluline koht lähenemise majandusteoreetilise tagapõhja põhjendamisele. Siin võib tinglikult esitada kolm etappi, mis ei ole küll ajalisel täpselt piiritletud, kuid erinevad teoreetilise tagapõhja läbitöötatuse sügavuselt ja suunitluselt.

1. 1960. ja 1970. aastad (Tinbergen 1962; Pöyhönen 1963; Linemann 1966; Niedercorn, Bechdolt 1969; Nijkamp 1975). Selle perioodi uuringutes domineerib seisukoht, et gravitatsioonimudelite majandusteoreetilised alused tulenevad mikroökonomikast. Gravitatsioonimudelite põhimõtte kasutamine majandusprotsesside modelleerimisel tugineb kasulikkuse funktsiooni maksimeerimisele. Riikidevaheliste kaubavoogude modelleerimisel lähtutakse eeldusest, et riigid kui kaubanduspartnerid käituvad konstantse asendatavusega kasulikkuse funktsiooni tingimuste kohaselt ning nende ratsionaalne käitumine on suunatud sellele, et arendada kaubandussuhteid rikaste ja suurte ning võimalikult lähedal (väikesed transpordikulud) asuvate partneritega. Selle perioodi lähenemist iseloomustab kaubandussuhete allutamine üldisele kasulikkusele ning selle maksimeerimise soovile. Kuid riikidevahelisel kaubandusel on ka oma spetsiifika, mis tuleneb ressursidest, konkurentsivõimest, tööjaotusest, kokkulepetest riikide ja ärieste vahel jne. Seega tuleb riikidevaheliste kaubavoogude analüüsimisel ning gravitatsioonimudelitega kirjeldatavate üldiste seaduspärade esitamisel peale üldise mikroteooriast tuleneva käsitluse hakata tähelepanu pöörama ka kaubandusteooriatest lähtuvatele käsitlustele ja nende arendamisele.

2. 1980. ja 1990. aastad (Helpman, Krugman 1985; Bergstrand 1985, 1989, 1990; Deadorff 1984, 1995, 1998; Whalley 1998; Evenett, Keller 1998; Eichengreen, Irvin 1998). Riikide (ja piirkondade) võimalused ja vajadused kaupade tootmiseks ning kaubavahetuseks on erinevad. Siit tuleneb vajadus spetsialiseeruda teatud kaupade või kaubagruppide tootmisele. Kaubandus-

teooriates pannakse rõhuasetus kaupade konkurentsieelistele ning sellest tulenevale vajadusele rahvusvaheliseks kaubavahetuseks. Evenett ja Keller (1998) toovad üldistatult välja kolm tüüpi teoreetilisi kaubandusmudeleid, mis on aluseks gravitatsioonimudelite kasutamisele riikidevaheliste kaubavoogude kujunemise analüüsimisel: 1) tehnoloogia erinevustest tulenev kaupade konkurentsivõime ja vajadus kaubatootmise spetsialiseerumise ja kaubavahtuse järele, 2) eri tootmisteguritest (loodusressursid, inimesed, kapital) ja nende arengutasemest tulenev vajadus rahvusvaheliseks kaubavahetuseks, 3) mastaaabiefektide mõju arvestav lähenemine kaubavahetusele. Kõik need kolm mudelit loovad teoreetilise aluse selgitamiseks, miks riikidevaheline kaubavahetus tekib ja areneb, kuid ei põhjenda, miks mõne riigiga kaubeldakse rohkem. Kas erinevused riikidevahelistes kaubavoogudes on tingitud vaid subjektiivsetest teguritest või on tegemist ka objektiivse seaduspäraga? Lisaks üldistele, riigi seisukohalt juhitavatele teguritele (riigi rikkus, majanduspoliitika, seadused, tollireeglid, kokkulepped teiste riikidega), mis riikidevahelist väliskaubandust reguleerivad, on ka tegureid, mida võib pidada juhitamatuteks. Niisugune on näiteks riigi asukoht ja tema paiknemine suurriikide suhtes. Maailmamajanduses on riigid vastastikku seotud ning suurte riikide käitumine avaldab teistele olulisemat mõju. Selle mõjuga tuleb väliskaubandussuhete hindamisel ja kujundamisel mõistagi ka arvestada. Gravitatsiooniseadusele tuginev lähenemine, mis majandusteoreetilise tagapõhjiana arvestab eri kaubandusteooriaid, annab võimaluse üldiste seaduspärade väljatoomiseks ning ka juhitamatutest teguritest tingitud mõjude arvestamiseks. Siinjuures on oluline toonitada, et asukohast ja teistest juhitamatutest teguritest tulenevaid mõjusid püütakse majanduspoliitiliste otsuste abil (riikidevahelised kaubanduskokkulepped, tollipiirangud jt) suunata ning sageli on raske tõmmata selget piiri juhitavate ja juhitamatute tegurite vahele.

3. 1990. aastad on suurte poliitiliste ja majanduslike ümberkorralduste periood Kesk- ja Ida-Euroopa riikides (siirderiikides) (Collins, Rodrik 1991; Wang, Winters 1991, 1994; Baldwin 1993, 1994, 1997; Brenton, Gros 1995, 1997); Gros, Gonciarz 1996; Cornett, Iversen 1998). Kuigi üleminek turumajandusele ei toimu kindlate seaduspärade kohaselt ning siirdeprotsessid on veel ma-

jandusteoreetilisel üldistamata, võib seniste uurimuste põhjal väita, et majandusteoreetilised alused, mis sobivad turumajandusega riikide vaheliste kaubavoogude modelleerimiseks, on kasutatavad ka siirderiikide puhul. Viimastel aastatel on gravitatsioonimudelitele tuginevat lähenemist siirderiikide väliskaubavoogudes toimuvate muudatuste analüüsimiseks ja prognoosimiseks kasutatud küllaltki ulatuslikult ning seda põhiliselt rakendusliku suunitlusega uurimustes (lisaks eelnimetatutele veel Christin 1996; Gros, Dautrebande 1992; Eltetö, Szemler 1996; van Beers, Biessen 1996; Iversen 1998; Paas 1996, 1998, 1999).

Siirderiikide väliskaubakäibe modelleerimisega tegelevate uurimuste peamised järeldused on järgmised:

— Kesk- ja Ida-Euroopa siirderiigid integreeruvad rahvusvahelise kaubandussüsteemiga suhteliselt hästi. Seda on näidanud ka 1990. aastate algul gravitatsioonimodelite kasutamisel põhinevad prognoosid. Prognooside paikapidavust kinnitab asjaolu, et praegu kuulub juhtivate siirderiikide väliskaubavahetusest üle 50% Euroopa Liidu riikidele.

— Integreerumisprotsessi ja turumajandusega kohanemise kiirendamiseks on siirderiikidel otstarbekas fokuseerida väliskaubandust teatud riikide grupile või piirkonnale. Näiteks Eesti puhul on selliseks piirkonnaks Läänemere-äärsed riigid (*Baltic Rim*: Eesti, Läti, Leedu, Poola, Saksamaa, Taani, Soome, Rootsi, Venemaa loodepiirkond, ka Norra).

KAUBAVOOD EESTI JA OLULISEMATE KAUBANDUSPARTNERITE VAHEL: TEGELIKKUS JA HINNANGUD

Eesti kaubandussuhted olid Nõukogude võimu aastatel põhiliselt orienteeritud kaubavahetusele endiste liiduvabariikidega, vaid 8,4% Eesti kaubakäibest läks väljapoole endise N. Liidu piire (Mundell 1997). Eesti taasiseseisvumise järel muutusid Eesti väliskaubandussidemed kardinaalselt. Juba 1992. a langes endiste liiduvabariikide osatähtsus Eesti väliskaubakäibes 34,7 protsendini ning on pidevalt vähenenud. Eesti peamiseks kaubanduspartneriks on kujunenud Soome. Teisel kohal Eesti väliskaubandussuhte-

tes on kuni 1998. a majanduskriisini olnud Venemaa, põhiliselt Venemaa loodepiirkond, mida võib pidada Balti majandusregiooni kuuluvaks piirkonnaks. Eesti Statistikaameti andmetel (*Eesti Statistika Kuukiri*, 1999, nr 1) olid 1998. a Eesti olulisemateks ekspordipartneriteks endiselt Soome (18,7%), teisele kohale tõusnud Rootsi (16,5%) ning kolmas koht kuulus Venemaale (13,4%; 1997. a oli see osakaal 18,8%. Nii et märgatav langus!). Euroopa Liidu osakaal Eesti ekspordis on jätkuvalt üle 50% (54,7% 1998. a). Sõltumatute Riikide Ühenduse (SRÜ) osakaal on langedes 20,9%-ni. Analoogiline on ka olukord Eesti impordipartnerite geograafilises jaotumises. 1998. a tuli põhiosa impordist Eestisse Soomest (22,6%), Venemaalt (11,1%), Saksamaalt (10,8%) ning Rootsist (9,0%). Euroopa Liidu riikide osakaal Eesti impordis oli 1998. a 60,2% ning SRÜ riikide osakaal vaid 14,2%.

Seega viimase kümne aasta jooksul on Eesti väliskaubandussuhetes toimunud märkimisväärsed muutused, mis kahtlemata on oma mõju avaldanud kogu majanduse olukorrale ning iseäranis tööturule. Muutused kaubavahetuses on tinginud olulisi muutusi kaupade tootmises ja pakutavates teenustes ning seega on oluliselt muutunud ka vajadus töö järele ning töökohtadel esitatavad nõuded kutseoskustele ja töö kvaliteedile. Kõik see leiab kajastust meie igapäevases elus ja loomulikult pakub huvi see, kas saab koostada arengutsenaariume selle kohta, milliseks võivad kujuneda Eesti väliskaubandussuhted tulevikus. Selliste stsenaariumide koostamisel ja analüüsimisel on kahtlemata abi ka gravitatsioonimudelite oskuslikust kasutamisest.

Kaubavoogude liikumist peegeldavate gravitatsioonimudelite konstrueerimise eeldused on üldjuhul kooskõlas väikese avatud majandusmudeli eeldustega. Väikesele avatud majandusele omastest joontest on ekspordi ja impordi modelleerimisel oluline silmas pidada eelkõige järgmisi:

1) Väike avatud majandus ei mõjuta maailmahindu. Muudatused väikese avatud majanduse nõudluses ja pakkumises maailmahindades üldiselt ei kajastu;

2) Väikese avatud majanduse suhtes on maailmaturul kaubeldavad kaubad homogeensed (s.t peaaegu kõigi kaupade tootmist on võimalik asendada impordiga).

Need tingimused on üldjoontes täidetud ka Eesti kui väikese avatud majanduse puhul. Seega pole majandusteoorias tulenevaid takistusi mudeli konstrueerimiseks. Gravitatsioonimudelite kasutamise eeliseks läbianalüüsitud majandusteoreetilise tagapõhja kõrval on ka nende suhteline lihtsus ja väike andmevajadus. Seetõttu on gravitatsioonimudelid eriti sobivad siirdeprotsesside käsitlemisel. Eestis nagu ka teistes siirderiikides napib korrektselt statistiliseks analüüsiks vajalikke rahvusvaheliselt võrreldavaid andmeid. Siirdeperiood on selleks olnud liialt lühike.

Hinnangute andmisel Eesti võimalustele väliskaubavoogude kujundamisel on tõmbejõu ehk massi rollis käesoleva uurimise puhul kasutatud riigi rikkuse mõõdnuna ühes mudelivariandis riikide sisemajanduse koguprodukti (*International...* 1998) ning teises mudelis Maailmapanga andmeid rahvusliku rikkuse kohta (Kaplan 1996). Tõukejõuks on riikidevaheline kaugus, mis moodsate kaubandusteooriate seisukohalt hõlmab ka võimalikke kultuurierinevusi. Peale selle on arvesse võetud ka riikide kui kaubanduspartnerite kuuluvus riikide ühendustesse või gruppidesse. Eesti seisukohalt pakub kindlasti huvi analüüsida, kuidas liberaalse kaubanduspoliitika tingimustes on partnerriikide kuuluvus eri ühendustesse või gruppidesse kaubandussuhete kujunemist mõjutanud. Fiktiivsete muutujate kaudu on väljendatud kuuluvust Euroopa Liidu riikide hulka (*D1*), Euroopa siirderiikide hulka (*D2*), Sõltumatute Riikide Ühendusse (*D3*) ning Läänemere riikide piirkonda (*D4*). Võib arvata, et just ajaloolised traditsioonid ja sidemed mõjutavad Eesti kaubandussuhete kujunemist, eriti ekspordi puhul.

Mudelite parameetrite hindamisel on tuginetud põhiliselt 1997. a (osalt ka varasemate aastate) andmetele. Peale selle on kasutatud Eesti Statistikaameti ekspordi- ja impordiandmeid. Huvipakkuvateks näitajateks, mis rikkuse hindamisel on seni veel suhteliselt vähe kasutamist leidnud, on Maailmapanga poolt esmakordselt 1996. a avaldatud hinnangud riikide rahvusliku rikkuse (*wealth of nations*) kohta (*World...* 1996). Rahvusliku rikkuse näitaja arvutamisel lähtutakse seisukohast, et rahvuslik rikkus kujuneb põhiliselt nelja komponendi koostoimes (Kaplan 1996). Nendeks on:

1) toodetud kapital (*produced capital*), mis arvestatakse põhisosas SKP arvutamise meetodikat kasutades. Toodetud kapital moodustab maailmas keskmiselt 16% riigi rahvuslikust rikkusest (Eestis 14%);

2) looduslik kapital (*natural capital*): metsad, loodusvarad, keskkond, vesi jne. Looduslik kapital moodustab keskmiselt 20% riigi rahvuslikust rikkusest (Eestis 14%);

3) inimkapital (*human resources*). Inimkapitali osa rahvuslikus rikkuses on võrdlemisi suur: keskmiselt 64% (Eestis koguni 72%);

4) sotsiaalsed institutsioonid (*social institutions*): pangad, laenukontorid, investeringuid toetavad fondid jne. Maailmapanga poolt 1996. a avaldatud andmetes rahvusliku rikkuse kohta ei ole seda komponenti veel arvesse võetud. Kvantitatiivne näitaja, mis kajastaks sotsiaalsete institutsioonide panust rahvusliku rikkuse näitajasse, on väljatöötamise järgus.

Majandusteoreetilisest tagapõhjast tulenevalt võib arvata, et riikidevaheliste kaubavoogude kujunemisel on *ceteris paribus* tingimustel rahvusliku rikkuse kui tõmbejõu mõju isegi mõnevõrra suurem, sest siin on peale toodetud kapitali arvestatud ka looduslike ressursse ning inimkapitali ja institutsionaalseid struktuure. See kõik mõjutab riikidevaheliste kaubandussuhete kujunemist ning kaubavoogude liikumist. Sisemajanduse koguprodukti näitaja kasutamise eeliseks on aga asjaolu, et näitajate arvutamise meetodikaga on tegeldud pikka aega ning võib arvata, et rahvusvahelistes statistikakogumikes riikide kohta avaldatud näitajad on omavahel võrreldavad ning peegeldavad suhteliselt adekvaatselt majanduse olukorda riigis. Rahvusliku rikkuse näitaja arvutamise meetodika on veel väljatöötamise järgus ning avaldatud on vaid esialgseid hinnanguid.

Kahe mudelivariandi abil saadud tulemused on sarnased. See kinnitab konstrueeritud mudelite stabiilsust. Mudelite statistilisel hindamisel leidsid kinnitust järgmised hüpoteesid:

1) üldiselt on Eestil paremini arenenud kaubandussidemed nii ekspordi kui impordi osas suuremate ja rikkamate riikidega;

2) kaugus mõjutab kaubavoogusid vastandsuunas;

3) partnerriikide kuulumine SRÜ riikide ja Läänemere riikide hulka mõjutab kaubavoogusid positiivselt (samasuunaliselt).

Statistilist kinnitust ei leidnud hüpotees, et partnerriikide kuulumisel Euroopa Liidu või Euroopa siirderiikide hulka on statistiliselt oluline mõju.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et gravitatsiooniseaduse põhimõtet on rakendatavad riikidevaheliste kaubavoogude kujunemise üldiste seaduspärasuste esitamisel ning nende põhjal hinnangute andmisel riigi väliskaubanduse geograafilisele struktuurile. Eesti andmetel konstrueeritud ja hinnatud mudelid on kinnitanud sellise lähenemise paikapidavust ka Eesti väliskaubanduse territoriaalse struktuuri kujunemise analüüsimiseks ning arengustsenaariumide koostamiseks. Mudelite alusel on hinnatud Eesti potentsiaalset väliskaubanduse geograafilist struktuuri aastani 2005. Tuginetud on kahele võimalikule arengustsenaariumile, mida võib tinglikult nimetada optimistlikuks ja pessimistlikuks. Optimistliku stsenaariumi kohaselt kasvab Euroopa siirderiikide sisemajanduse koguprodukt 5% aastas, turumajandusega riikidel 3% ja SRÜ riikidel 1%. Pessimistlikuma stsenaariumi alusel on keskmine kasv niivõrd vähenenud riikides kui siirderiikides 2% ja Venemaal ning SRÜ riikides -2%. Nende arengustsenaariumide alusel tehtud arvutused Eesti väliskaubanduse arenguvõimaluste kohta kinnitavad, et oluliseks nišiks Eesti väliskaubandussidemete arendamisel on Balti majandusregioon: üle 80% ekspordist ja 70% impordist hakkab lähemas tulevikus kuuluma kaubavahetusele Läänemereäärsete riikidega. Riikide osatähtsuses on prognoositavad mõningad muutused.

LÄÄNEMERE RIIGID EESTI KAUBANDUSPARTNERITENA

Läänemere-äärsed riigid on ajalooliselt olnud tihedates majanduslikes sidemetes ning välja on kujunenud ühtsed kultuuritraditsioonid ja suhtlemistavad, mis riikidevahelisi kaubandussuhteid soodustavad. Mõistagi on nende riikide erinev ajalugu, asukoht, suurus, poliitiline korraldus, majandussüsteem jne tinginud ka suuri erinevusi majandusarengus ning kaubavahetuses. Majan-

dusteaduslikes ja nendega haakuvates majandusgeograafia valdkonda kuuluvates uurimistöodes on Balti majandusregioonile pühendatud küllaltki suurt tähelepanu (Kant 1934, 1935; Peschel 1993, 1998). Analüüsitud on regiooni kuuluvate riikide erisusi ja sarnasusi, ühtse majandusregiooni moodustumise eeldusi ja tingimusi, riikide vastavust nendele, regiooni arengupotentsiaali jne. Uurimuste tulemused ning regiooni tegelik areng on kinnitanud, et Balti majandusregiooni võib lugeda üheks kiiremini arenevaks piirkonnaks Euroopas, mis ühendab nii arenenud turumajandusega riike (Saksamaa, Taani, Rootsi, Soome, Norra) kui ka siirderiike (Poola, Eesti, Läti, Leedu ning Venemaa loodepiirkond).

Läänemere-äärsetel riikidel on oluline koht Eesti väliskaubandussuhetes. Kaubavood Eesti ja Läänemere-äärsete riikide vahel moodustavad rohkem kui 60% Eesti väliskaubakäibest. Ka gravitatsioonimudelite kasutamisele tuginevad hinnangud Eesti potentsiaalse kaubakäibe kohta selle piirkonna riikidega kinnitavad Balti mere äärsete riikide osatähtsuse kasvu: eri hinnangute kohaselt kasvab selle piirkonna osatähtsus Eesti väliskaubanduskäibes kuni 80%-ni. Ka tulevikus jääb Eesti peamiseks väliskaubanduspartneriks Soome. Prognooside kohaselt Soome osakaal kasvab mõnevõrra veelgi. Hea potentsiaal on Eestil kaubandussuhete arendamiseks ka Saksamaa ja Poolaga. Nende riikide osakaal peaks lähiaastatel samuti suurenema. Venemaa osa väheneb, kuid jääb eri hinnanguil 10–15% piiridesse. Ka SRÜ osatähtsus Eesti kaubandussuhetes väheneb. Hinnangute kohaselt kujuneb selleks 22–24% ekspordist ja 11–13% impordist. Gravitatsioonimudelitele tuginevad prognoosid on kooskõlas ka Eestisse seni tulnud otseste välisinvesteeringute struktuuriga riikide lõikes. Loomulikult kõigub riikide osatähtsus ka aastati — see tuleneb suurematest investeeringutest, kuid viimase nelja aasta jooksul on üle 80% Eesti välisinvesteeringutest tulnud Balti majandusregioonist ning USAst ja Suurbritanniast. Riiki tulnud välisinvesteeringud on sageli orienteeritud eksporditoodangu tootmisele ning seega võib arvata, et välisinvesteeringute tulek Eestisse elavdab ka kaubavahetust välisinvesteeringute päritolumaadega.

KOKKUVÕTE

Otsides vastust küsimusele, kas gravitatsiooniseadus kehtib ka majandusprotsesside korral, võib nii erialakirjandusest saadud info kui Eesti väliskaubakäibe territoriaalset struktuuri käsitlevate uurimuste alusel väita, et gravitatsiooniseadusele omased tõmbe- ja tõukejõud mõjutavad ka riikidevaheliste kaubavoogude liikumist. Tõmbejõuks ehk gravitatsiooniseaduse kohaselt massiks on selles käsitluses kaubanduspartneriteks olevate riikide suurus ja rikkus ning tõukejõuks riikidevaheline kaugus. Gravitatsiooniseaduse põhimõtete rakendamise võimalikkust riikidevaheliste kaubavoogude modelleerimiseks kinnitavad nii teoreetilised majanduskäsitlused kui ka nendest lähtuvad empiiriliste analüüside tulemused ja seda mitte ainult Eesti kohta. Paralleelide tõmbamise võimalus loodus- ja majandusprotsesside arengut mõjutavate seaduspärade vahel viitab sellele, et nii nagu loodusesse, pole ka majandusprotsesside käiku alati otstarbekas ega ka võimalik sekkuada. Sekkumise otstarbekus on eriti kaheldav siis, kui nende protsesside käiku täpselt ei tunnetata või puuduvad selleks vajalikud usaldusväärsed andmed ning pole ka oskusi ja kogemusi nende protsesside suunamiseks. Loomulikult on majandusprotsesside käik oluliselt mõjustatud inimese tegevusest ja mitte alati ei ole protsessi objektiivse kulgemise ja selle subjektiivse mõjutamise vahekord majanduses nii selge, kui see on ehk looduses (kuigi ka loodusprotsesside puhul ei ole see vahekord täpselt piiritletav). Kõik see ei tähenda, nagu peaks majanduses kehtima vaid liberaalsus ning mingeid olulisi turumajanduse loomulikku käiku sekkuvaid majanduspoliitilisi otsuseid ega riikidevahelisi väliskaubandussuhteid reguleerivaid kokkuleppeid poleks üldse vaja. Vajalik on nii liberaalsus kui reguleerimine ja kokkulepete sõlmimine. Käesolevas artiklis tehtud empiirilise analüüsi tulemused kinnitavad, et Eestil on hea potentsiaal kaubandussuhte arendamiseks Balti mere äärsete riikidega. See tähendab, et majanduspoliitiliste otsustega tuleb nende suhete arengut toetada ja vajaduse korral ka suunata.

Kirjandus

- Baldwin, Richard E. 1993. The Potential for Trade between Countries of EFTA and Central and Eastern Europe. — *Occasional Paper*, No 44. Geneva: European Free Trade Association, June 1
- Baldwin, Richard E. 1994. *Towards an Integrated Europe*. Centre for Economic Policy Research
- Baldwin, Richard E. 1997. Comment on Gros and Gonciarz. — *European Journal of Political Economy*, Vol. 13
- Beers, Cees van, Guidi Biessen 1996. Trade Possibilities and Structure of Foreign Trade: The Case of Hungary and Poland. — *Comparative Economic Studies*, Vol. 38, No 2/3
- Bergstrand, Jeffrey H. 1985. The Gravity Equation in International Trade — Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence. — *Review of Economics and Statistics*, Vol. 67
- Bergstrand, Jeffrey H. 1989. The Generalized Gravity Equation, Monopolistic Competition, and the Factor-Proportions Theory in International Trade. — *Review of Economics and Statistics*, Vol. 71
- Bergstrand, Jeffrey H. 1990. The Heckscher-Ohlin-Samuelson Model, the Linder Hypothesis, and the Determinants of Bilateral Intra-Industry Trade. — *Economic Journal*, Vol. 100
- Brenton, P., D. Gros 1995. Trade Between the European Union and Central Europe: An Economic and Policy Analysis. — *Working Document*, No 93. Brussels: Centre for European Policy Studies
- Brenton, P., D. Gros 1997. Trade Reorientation and Recovery in Transition Economies. — *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 13, No 2
- Carrothers, Gerald A. P. 1959. *Forecasting the Population of Open Areas*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology
- Christin, Dominique Ella 1996. The Long-Term Volume of East Europe's Foreign Trade: An Estimate. — *Economics of Planning*, 29
- Collins, S. M., D. Rodrik 1991. *Eastern Europe and the Soviet Union in the World Economy*. Washington, DC: Institute for International Economics
- Cornett, Andreas P., Soren P. Iversen 1998. The Baltic State in an European and Baltic Perspective: Trade and Transition in the Baltic Rim. Materials of the Conference "Global-Local Interplay in the Baltic Sea Region", Pärnu, Estonia, <http://www.geo.ut.ee/nbc/paper/cornett.iversen.htm>

- Deadorff, Alan V. 1984. Testing Trade Theories and Predicting Trade Flows. — *Handbook of International Economies*. Ed. by R. W. Jones and P. B. Kenen, Vol. 1
- Deadorff, Alan V. 1995. Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World? — *NBER Working Paper*, No 5377, Cambridge (Mass.): National Bureau of Economic Research
- Deadorff, Alan V. 1998. Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World. — *The Regionalization of the World Economy*. Ed. J. A. Frankel. Chicago, London: The University of Chicago Press
- Eichengreen, Barry, Douglas A. Irvin 1998. The Role of History in Bilateral Trade Flows. — *The Regionalization of the World Economy*. Ed. J. A. Frankel. Chicago, London: The University of Chicago Press
- Eltető, Andrea, Tamas Szemler 1996. *Analysis of Hungarian Trade Relations. A Gravity-Model Approach*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences: Institute of World Economics
- Evenett, Simon, Wolfgang J. Keller 1998. On Theories Explaining the Success of the Gravity Equation. — *NBER Working Paper*, No W6529
- Golob, T. F., M. J. Beckmann 1971. A Utility Model for Travel. — *Transportation Science*, Vol. 5
- Gros, Daniel, Berenice Dautrebände 1992. International Trade of Former Republics in the Long Run: An Analysis Based on the "Gravity" Approach. — *Centre for European Policy Studies (CEPS), Working Document No 71*, Brussel
- Gros, Daniel, Andrzej Gonciarz 1996. A Note on the Trade Potential of Central and Eastern Europe. — *European Journal of Political Economy*, Vol. 12
- Hammer, Carl, F. C. Ikle 1957 Intercity Telephone and Airline Traffic Related to Distance and the "Propensity to Interact". — *Sociometry*, Vol. 20
- Helpman, Elhanang, Paul R. Krugman 1985. *Market Structure and Foreign Trade*. MIT Press
- International Financial Statistics*. 1998. International Monetary Fund, August 1998
- Isard, Walter 1960. *Methods of Regional Analysis: An Introduction to Regional Science*. New York, London: John Wiley & Sons
- Isard, Walter, Guy Freutel 1954. Regional and National Product Projections and their Interrelations. — *Long-Range Economic Projection. Studies in Income and Wealth*, Vol. 16, National Bureau

- of Economic Research, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- I v e r s e n , Soren P. 1998. The Czech Republic's Reintegration in The European Division of Labour. A Gravity Model Analysis. — *Proceedings of the Conference "Business and Economic Development in Central and Eastern Europe": Implications for Economic Integration into Wider Europe*, Brno
- K a n t , Edgar 1934. *Estlands Zugehörigkeit zu Baltoscandia*. Tartu: Tartu Ülikool
- K a n t , Edgar 1935. *Bevölkerung und Lebensraum Estlands. Ein antropologischer Beitrag zur Kunde Baltoscandias*. Tartu: Tartu Ülikool
- K a p l a n , Jay 1996. *The World Bank's New Measure of the Wealth of Nations*. May. <http://stripe.colorado.edu/cewww/courses/economics/prmacro/topic3/world-bank-GDP>
- L i n n e m a n n , Hans 1966. *An Econometric Study of International Trade Flows*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company
- M u n d e l l , Robert A. 1997. The Great contradictions in Transition Economies. — *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*. Eds. M. I. Blejer, M. Skreb, Cambridge University Press, New York
- N i e d e r c o r n , J. H., B. V. B e c h d o l t 1969. An Economic Derivation of the Gravity Law of Spatial Interaction. — *Journal of Regional Science*, No 9
- N i j k a m p , Peter 1975. Reflections on Gravity and Entropy Models. — *Regional Science and Urban Economics*, Vol. 5
- N i j c a m p , Peter, A u r a R e g g i a n i 1992. *Interaction, Evolution and Chaos in Space*. Berlin: Springer Verlag
- P a a s , Tiiu 1994. Majanduse modelleerimine. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1674–1686
- P a a s , Tiiu 1996. Modelling the Potential Trade Flows Between Estonia and the Main Trading Partners. — *Proceedings of Macromodels '96*. Eds. W. Welfe, P. Wdowinski. Lodz: Absolwent
- P a a s , Tiiu 1998. Transition and Integration processes in Foreign Trade: the Case of Estonia. — *Proceedings of the Conference "Business and Economic Development in Central and Eastern Europe": Implications for Economic Integration into Wider Europe*, Brno
- P a a s , Tiiu 1999. Eesti ekspordi ja impordi geograafilise struktuuri modelleerimine. — *Eesti majanduse konkurentsivõime*. Tartu: Tartu Ülikool

- Pelzman, J. 1977. Trade Creation and Trade Diversion in the Council of Mutual Economic Assistance 1954–1970. — *The American Economic Review*, Vol. 67
- Peschel, Karin 1993. Perspectives of Regional Economic Development Around the Baltic. — *Visions and Strategies in European Integration*. Eds. L. Lunqvist, L. O. Persson. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag
- Peschel, Karin 1998. The Baltic Sea Region — An Economically Highly Integrated Area in Future. — *Paper of the 5th Nordic Baltic Conference in Regional Science "Global-Local Interplay in The Baltic Sea Region"*. Pärnu, October 1–4. <http://www.geo.ut.ee/nbc/paper/peschel.htm>
- Pöyhönen, Pentti 1963. A Tentative Model for Volume in Trade Between Countries. — *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol. 90
- Reilly, William J. 1929. Methods for the Study of Retail Relationships. — *University of Texas Bulletin*, No 2944
- Stewart, John Q. 1948. Demographic Gravitation: Evidence and Applications. — *Sociometry*, Vol. 11, February and May
- Tinbergen, Jan 1962. *Shaping the World Economy*. New York: Twentieth Century Fund
- Wang, Z. K., L. A. Winters 1991. The Trading Potential of Eastern Europe. — *CEPR Discussion Paper*, No 610, London
- Wang, Z. K., L. A. Winters 1994. *Eastern Europe's International Trade*. Manchester
- Whalley, John 1998. Why Do Countries Seek Regional Trade Agreements? — *The Regionalization of the World Economy*. Ed. J. A. Frankel. Chicago, London: The University of Chicago Press
- World Bank. *Ranking of the Wealth of Nations*. 1996. May. <http://stripe.bank-wealth-table.html>

TIIU PAAS (sünd. 1949) on lõpetanud 1972. a Tartu Riikliku Ülikooli majandusküberneetika erialal, majanduskandidaat. Praegu Tartu Ülikooli ökonomeetria õppetooli professor, rahvamajanduse instituudi juhataja. *Akadeemias varem ilmunud artikkel "Majanduse modelleerimine"* (1994, nr 8, lk 1674–1687).

“VABA EESTI”

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

VABA EESTI

Nr. 8 Juuni 1943

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja

Paljunda ja levita VABA EESTI't oma kindlais eestimeelseis sõprus- ja tutvusringis!

Sõjasündmused, maailmapoliitika ja Eesti

Saksamaa eluküsimus: idarindel vastu pidada!

Sõjatandreil valitseb ootuse pinevus. Pärast lüüasaamist Aafrikas ootavad sakslased närvitsedes inglaste-ameeriklaste sissetungi Euroopa mandrile. Liitlaste intensiivsed õhurünnakud panevad teljeriikide tagala raskele proovile.

Idarindel seisavad Saksa sõjajõud, mida on täiendatud uute tugevate reservidega, venelaste inimmasside vastas. Seal on mõlemad pooled viimase välja pannud. Sellel rindel vastu pidada, enamlikule hiiglasele veel uusi raskeid hoope anda — see on Saksamaa eluküsimus.

Natsliku Saksamaa kaotus sõja lõpul on kindel. Võitu ei looda enam sakslased isegi. Küsimus on ainult selles, kui ränk Saksamaa allajäämine ükskord saab olema. Et sõda lõpeks peatselt mingi pooliku lahendusega — kompromissrahuga — selleks pole praegu eeldusi. Liig tugevad on veel vaenulised leerid. Totaalne sõda võib lõppeda ainult kaotaja totaalse kapitulatsiooniga. Sellele aga Saksamaa oma praeguste jõutagavaradega veel minna ei taha ega või. Nii tekib olukord, kus ta

Algus eelmises numbris.

peab tahes või tahtmata võitlema. Peab meeleehtlikult võitlema, esialgu ainsal rindel, kus ta vastasele kallale pääseb — idarindel enamlaste vastu.

Venemaad on Saksamaa suuteline nii tõsiselt lööma, et bolševism saadud hoopidest ei toibu ja agressiivseteks sammudeks jõu kaotab. Kuid pärast seda pole Saksamaal vähimatki eeldust liitlaste — inglaste ja ameeriklaste ülekaalukale jõule vastu astuda. Pärast surmaheitlust enamlusega on Saksamaa küps totaalseks kapitulatsiooniks. Rohkemat — Saksamaa täielikku langemist korralagedusse — liitlased ei taotle juba oma huvides, sest anarhiasse uppuv Euroopa manner muutuks tulekahjukoldeks, mis oleks ohtlik ka võitjale endale.

Inglise—Ameerika siht: natsismi ja enamluse hävitamine

Niisugust sõja tulemust Inglismaa ja Ameerika organiseerivad. Euroopa ei tohi jääda enamliku ega natsliku dikatatuuri-türannia meelevalla alla — see on liitlaste seisukoht. Seda nõuavad Inglismaa ja Ameerika majanduslikud huvid Euroopas, seda nõuab käskivalt nende eneste julgeolek.

Need on tõukejõud, mis liitlasi juhivad. Reaalsed ja vägevad tõukejõud, mille saavutamine aga toob meile tervitatava kõrvaltegurina pääsmise natside rõhuva surve ja enamlaste verise vägivaldalt. Eesti rahva ja tema õigete juhtide ülesanne on siis soodsat konjunktuuri täiel määral ära kasutada ja koos saatusekaaslaste-naaberrahvastega õigeaegselt rakendada kõik jõud oma maa kaitseks.

Euroopa poliitilise struktuuri kohta pärast sõda pole liitlased veel midagi kindlakujulist avalikkusele toonud. Kindel on, ja seda põhjendavad ka mineviku kogemused, et väikerahvastel tuleb omavahelist sidet võimalikult tihendada. See on kajastunud ka Tšehhoslovakkia presidendi Beneši kavas (Image, juuni 1942, “L’Europe d’après guerre”). Selle järgi tuleks moodustamisele Balti riikide konföderatsioon, kuhu iseseisvate riikidena kuulusid Eesti, Läti, Leedu, hõlmates endasse ka Ida-Preisi maa-alasid. Seesama kava näeb ette ka Tšehhi-Poola konföderatsiooni.

USA Columbia ülikooli professori George T. Renneri kava järgi (Coliers Magazin, juuni 1942) kuulus Eesti Fenno-Skandia Ühendriikidesse Soome, Rootsi, Norra, Taani ja Islandi kõrval.

Kas ei püüa natsid viimses hädas kokkuleppele jõuda enamlastega? Sellele viitas ironiseerivalt ka Stalin oma 1. mai kõnes. Niisuguse õnge otsa Moskva esialgu veel ei lähe, teades, et sellele paratamatult järgneks uus sõda, kus Nõukogude Vene seisaks üksi kogu maailma vastu. Säärast

võimalust mainis ühes oma kõnes isegi USA asepresident Wallace. See sõda tähendaks juba kindlat enamluse lõppu.

Tähtsaid sündmusi rahvusvahelises poliitikas

Vahepeal on rahvusvahelise poliitika alal olnud sündmusi, millest eeltoodud mõttekäikude taustal tähendusrikkaid järeldusi võib teha. Nimelt on Rootsi hiljuti ametlikult saatnud oma täievolilise esindaja Londonis asuva Norra pagulasvalitsuse juurde. Rootsi sümpaatia sakslaste poolt okupeeritud Norra vastu ja selle tulemusena süvenenud rootslaste sak-savaenulikus on teada. Rootsi valitsuse eelnimetatud ametlik samm aga väärrib sümptomaatilise nähtena tõsist tähelepanu.

Mis otseselt Eestit puudutab, on teada Washingtonist, mille järele USA välisminister on Balti riikide esindajaid vastu võttes nüüd uuesti kinnitanud, et USA püsib väikeriikide suhtes endiselt samal seisukohal, mida liitlased on avaldanud Atlandi deklaratsioonis, s.o. pärast sõda kindlustatakse kõikidele rahvastele enesemääramise õigus ja riiklik ise-olemine. Sellega on liitunud rahvad tahtnud ümber lükata sakslaste propagandavalet, nagu oleks angloameeriklased Balti riigid enamlastele ära lubanud.

Kuidas talitab praegu õige eestlane!

Sakslaste poolt teostatava seadusevastase mobilisatsiooni puhul püüa-me kõigi võimalike vahenditega säilitada meie rahva elavat jõudu. See nõuab otsustamisvõimet ja julgust. Otsustava sammu astumisel peetagu silmas, et sõjasündmuste areng pole praegu nii kiire kui mõni vahest ekslikult võib arvata. Selle poolest on olukord praegu teine kui enamlaste võimu lõpupäevil. Julged mehed, kes on otsustanud end isamaa ja oma rahva uueks vabadusvõitluseks säilitada, peavad arvestama kestvama varjulolemisega. On kord juba sellele teele astunud, siis oodatagu rahulikult sündmuste arengut.

Mingil tingimusel pole lubatud vägivalllaaktid või terroristlikud väljaastumised saksa sõjaväelaste, sõjaväetransportide või Saksa tsiviil-isikute vastu. Sakslased seda aina ootavadki, et põhjendada drastilisi abinõusid, mida nad kavatsevad eestlaste vastu tarvitusele võtta. Leedus on juba alganud suureviisiline metsade "kammimine", milleks kasutatakse vene sõjavangidest moodustatud väeosasid (varukamärgi-ga POA — Vene vabastamise armee). Ka meil on juba POA-mehi liikvel. Vormilt sakslased, seesmiselt endiselt enamlased, on nad valmis sakslaste esimesel käsul tormama eestlaste kallale. Neid kohtleme umbusu ja valvsa ettevaatusega.

Lubamatuile vägivalletegudele õhutavad noori sagedasti enamlaste agendid ja metsades ümberhulkuvad vene langevarjurid. Neid peab iga eestlane kohtlema halastamatu otsustavusega kui oma maa ja rahva verivaenlasi.

Pidagem oma ümbruses silmas enamliku meelsusega inimesi, jälgige nende tegevust ja hoolitsege eriti selle eest, et nende käsutuses poleks peidetud relvi.

On ette tulnud üksikuid häbiväärseid juhtumeid, kus mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid on ametivõimudele üles antud. Alatute pealekaebajate vastu tuleb hoolimatult tarvitusele võtta kõige karmimad abinõud. Niisuguste reeturite vastu ei tunne meie halastust.

VABA EESTI VÕITLUSRINNE.

*

VABA EESTI

Nr. 9 — November 1943.

Vaba Eesti Võitlusrinde häälekandja.

Paljunda Vaba Eestit ja levita oma kindlais eestimeelseis sõprus- ja tutvusringides.

Mobilisatsioon.

Sakslaste uus vägivalla-akt.

Saksa okupatsioonivõimud on Eestis välja kuulutanud sõjalise mobilisatsiooni. Nooremale aastakäigule järgneb varsti ohvitserkond, all-ohvitserid ja vanemad mehed. Töökohuluse viigileht, mille varjus eesti rahva mobiliseerimine toimus senini, on kõrvale heidetud, Eesti mehed sunnitakse nüüd saksa sõjaväkke sõjakohtu ja surmanuhtluse ähvardusel.

Vormiliselt on mobilisatsiooni määrus lastud välja anda Mäe allkirjaga. Mäe on aga Saksa tsiviilvalitsuse ametnik, kes toimib kindralkomissar Litzmanni volinikuna. Nii tallab Saksa valitsus jalge alla üldiselt tunnustatud rahvusvahelise õiguse eeskirjad, mis keelavad elanikkonna sõjaväelist sundmobilisatsiooni okupeeritud maades.

Oma õigusvastasele tegevusele püüdsid sakslased nurgaadvokaadi riugastega heakskiitmist välja pigistada ka eesti nimekamailt poliitika- ja

avalikuelu-tegelastelt. Ribbentropi ülesandel pöördus kindralkomissar Litzmann prof. J. Uluotsa ja prof. E. Kanti poole ettepanekuga — avaldada koos teiste eesti juhtivate meestega deklaratsioon — üleskutse võitluseks enamluse vastu. Nimetatud isikud avaldasid soovi selle ettepaneku puhul nõu pidada eesti tegelastega, kes iseseisvuse ajal meie riigi elus on juhtivat osa etendanud. Tallinna tuli kokku paarkümmend meest, nende hulgas peale eelmainitute O. Pukk, A. Maurer, A. Susi, H. Sumberg, N. Kaasik, K. Soonpää, M. Püümets, A. Gustavson jt. Kindralkomissar Litzmanni sidemeheks nende juurde oli määratud langesveerlane E. Ois propagandaosakonnast, rahvuselt eestlane, keelelt ja meelelt kadakas ning truu sakste käsilane.

Litzmann tegi teatavaks, et on kavatsus ellu kutsuda eriline Eesti komitee, kuhu kuuluksid mõned tuntud tegelased omariikluse ajajärgust, kuid lisaks nendele ka Mäe ja Vendt. Komitee presidendi koha oli Litzmann reserveerinud endale.

Eesti seisukohad.

Eesti mehed ei lasknud end ähvardustest ega meelitustest mõjutada. Nad lükkasid Litzmanni ettepaneku viisakalt, kuid kindlalt tagasi ja andsid talle üle järgmise kirjaliku vastuse.

Kindralkomissar Litzmann on Saksa välisministri von Ribbentropi ülesandel pöördunud allakirjutanute poole küsimusega, kas eesti tegelased mitte nõus ei oleks (võib-olla loodava komitee kaudu) avaldama deklaratsiooni või üleskutset Eesti rakendamiseks võitlusse enamluse vastu. Meie poolt juurdetõmmatud isikud, keda meie arvates võiks pidada meie senise poliitilise mõttemaailma kandjaks ja kelle seisukohta selles küsimuses meie eeskätt tahtsime teada saada, on pärast asetleidnud mõttevahetust jõudnud järgmistele tulemustele:

1. Rõhuv enamus eesti rahvast on alati olnud enamluse kindlaks vastaseks, mis selgesti on avaldunud Eesti Vabadussõjas 1918–1920, kui ka praeguses sõjas. Nii on see kahtlemata ka tänapäeval. Deklaratsiooni või üleskutse avaldamine, milleks antud hetkel pole mingit põhjust ja mille sisuks oleks ainult eestlaste ülalnimetatud hoiak enamluse suhtes, võiks nõupidamisest osavõtjate arvates esile kutsuda võõrastust Eestis ja võib-olla ka välismaal.

2. Vene imperialistliku enamluse vastu võitluse intensiiveerimiseks, niivõrd kui see puudutab Eestit, oleks koosolijate arvates vajalik, et Saksa poolt toimikuks muudatus suhtumises Eestisse selles mõttes, et eesti rahvas saaks kujundada oma elu põhiseaduslikus korras omariikluse alusel. Koosolijad oleksid selles küsimuses valmis esitama Saksa välisministeeriumile üksikasjaliku seletuskirja.

3. Kõne all olnud alalise komitee loomine (kas enamlusvastase komitee või mõne teise nimetuse all) oleks vaevalt küllaldaselt põhjendatud. Vajaduse korral aga on koosolijad igal ajal valmis nõupidamiseks kokku astuma.

Sakslaste pettemanöver oli luhta läinud, mobilisatsiooni läbiviimiseks tuli neil leppida jälle Mäega, kes sakste käsul ka kõige mustema tööga hakkama saab (Mäe on juba 1934. aastast peale Gestapo agent Eestis).

Mobilisatsiooni esimese aastakäiguga tahavad sakslased kokku võtta 8000 meest. Kedagi ei vabastata — ei kooliõpilast, kel õppetöö pooleli, ei oma töövõimetute vanemate või väetite õdede-vendade ainukest toitjat. Saksa võsud võivad selles eas veel rahulikult koolipingis istuda, "maarahva" kohta niisugused soodustused maksivad ei ole.

Mobilisatsiooni läbiviimisel toetab Mäe Eesti Vabariigi seadustele ja lobiseb seejuures vastutustundetult mingist suveräänsusest. Sakslased, kes muidu Eesti Vabariigi nime ei luba suhu võtta, lasevad seda nüüd meeleldi sündida. Neil on kasulik jätta muljet, nagu oleks siin tegemist eesti rahva enda algatusega. Ja kui Mäe laseb eestlasi nende eneste seaduste järgi surma mõista, nagu ta ähvardab, mis võib siis sakslastel selle vastu olla. Kuigi Eesti seaduste järgi alaealisi, s.o. alla 20 a. vanuseid, surmanuhtlusega karistada ei saa.

Sõnad ja teod.

Saksa okupatsioonivõimud lasevad Mäe't ja oma teisi käsilasi seletada, et eesti sõjaväeüksused rakendatakse vahenditult meie kodumaa kaitseks. Mis niisugune lubadus väärt on, seda me teame. Ammuks see oli, kui Mäe sakslaste käsul täie rinnaga seletas, et see pole tähtis, kus eestlane võitleb (vt. Eesti Sõna nr. 72, 28. III 1943). Nüüd on talle vastavalt vajadusele teised noodid peale pandud.

Me teame, et sakslaste juttu ei saa uskuda. Eestlastest koosnev pataljon "Narva" eraldati Eesti Leegionist ja saadeti tulle Lõuna-Venemaal, kus ta kandis raskeid kaotusi. Järelejäänud mehed on paisatud võitlusse jällegi kaugel kodumaast.

Seepärast ei saa uskuda, kui sakslased töötavad koondada k õ i k eesti väeosad põhjalõiku, mis Eestile oleks tähtis sellepoolest, et meie mehed võiks muutunud olukorras siin otseselt oma kodumaale kasulikud olla. Sakslased saadavad eesti üksused, mille löögijõud teatavasti nende oma ületab, sinna, kus lahingutuli on kõige ägedam.

Eesti sõjameeste hoiak.

Praeguses olukorras on eesti väeülemate ja alljuhtide esimeseks ülesandeks talitada nii, et meie elav jõud võimalikult alles jääks. Niikaua kui Saksa rinne püsib, pole meie vereohvrid mõõduandvad. Eestlaste panus ei mõjuta p r a e g u , mil lahinguise on paisatud miljonilised armeed, sõja tulemust karvavõrdki. Ka siis mitte, kui meie mehed praegu viimse rindele läheks. Oma mehi aga vajame siis, mil tekib olukord, kus Eesti põlvepikkuse poisikeseni läheb võitluse oma vabaduse ja iseseisvuse eest. See aeg tuleb kord praeguse sõja käigus, ja me peame siis olema valmis tekkiva konjunktuuri ärakasutamiseks.

Iga hetk on vajaduse korral tagasi koju tulemas ka need eesti pojad, kes praegu teispool lahte end enamlust hävitavaks võitluseks ette valmistavad. Need jõuavad Eesti kaitseks kohale kindlasti varem, kui Saksa sõjaväkke laialipaisatud eestlaste üksused.

Ja me teame, et mehed lahe tagant ei tule üksi.

Sõja areng ja välispoliitiline olukord.

Baltimaid kaitstakse viimse võimaluseni.

Nagu ilmneb Põhja rinde ülemjuhataja aruandest, on Saksa väejuhatas otsustanud Balti riike kaitsta viimse võimaluseni. Seda nõuab siinse ranniku võtmeasukoht, mille kaotamisega oleks venelastele avatud tee Läänemere ja katkestatud Saksa ühendused Soome ning Rootsiga. Ka ei taha Saksamaa kaotada Eesti õli ja fosforiiti.

Peipsi taga on käimas palavikulised kindlustustööd. Pihkva evakueerimine, millega kord juba algust tehti, on seisma pandud. Eesti seatakse lähema rinde tagala seisukorda, Tartu—Petseri raudteeliinil, mis sakslaste poolt nende tulekul üles kisti, pannakse rööpad uuesti maha. Auvere ja Vasknarva ühendatakse raudteega. Põhjaranniku strateegilistes punktides on käimas betoonaluste ehitamine raskekahurite jaoks.

Paanikaks ei ole praegusel hetkel põhjust.

Töö välismaal Eesti heaks.

Liitriikides ja erapooletuis mais teevad Eesti Vabariigi esindajad energilist tööd Eesti kasuks.

Moskva konverentsi eel kutsus Inglise välisminister A. Eden enda juurde Balti riikide saadikud, nende hulgas Eesti saadiku A. Torma (Schmidt). Edenile selgitati Balti riikide iseseisvuse küsimust ning anti temale üle sellesisuline memorandum. Põhja-Ameerika Ühendriikides on loodud

ülemaailmaline Eesti Vabastamise Liit, mille eesotsas on endine Eesti saadik Varssavis J. Markus. Kõik kolm Balti riiki on koondunud New-Yorgis tegutseva Balti Komitee ümber, mille peasekretäriks on K. R. Pusta.

Eesti välisesindused töötavad peale Inglismaa ja P-Am. Ühendriikide veel Soomes, Rootsis, Schveitsis, Brasiilias. Eesti esindajad kasutavad endiselt diplomaatilisi õigusi ja eesõigusi. Erandiks on ainult verine Nõukogude maa, teljeriigid ja nende võimu all olevad maad.

Eesti Vabariigi aastapäeva tähistati liitriikides ja erapooletuil mail samal viisil nagu endistel aegadel. Stokholmis käis Eesti saadikut H. Lareteid õnnitlemas üle 20 riigi esindaja eesotsas Inglise ja USA saadikutega.

Liitlased on Balti riikide saadikutel[e] korduvalt kinnitanud, et neid riike koheldakse vastavalt Atlandi deklaratsioonis avaldatud põhimõteteile. Atlandi deklaratsiooni §2 ja §3 ütlevad: "Inglismaa ja USA ei soovi mingeid territoriaalseid muudatusi, mis ei ole kooskõlas vastavate rahvaste vabalt väljendatud soovidega. Nad respekteerivad kõikide rahvaste õigust valida valitsemisvormi, mille all nad tahavad elada; ning nad soovivad, et suveräänsed õigused ja ise enda valitsemine tagasi antaks neile, kes selle on vägivalda läbi kaotanud."

Eesti liitmist Nõukogude Liiduga pole Inglismaa, USA ja erapooletud maad kunagi tunnustanud. Selle tõenduseks on ka Eesti Vabariigi saatkondade edasitõõtamine neis riikides. Endine Ameerika suursaadik Moskvas ja hiljem Pariisis W. C. Bullit, ütles ühes oma hiljutises kõnes: "Ameerika rahvas ja valitsus ei tunnusta ühtki vägivaldavalitsust ühe rahva poolt teise rahva üle. Meie ei luba orjapidamist."

Sakslaste väide, nagu oleks Inglismaa ja Ameerika Balti riigid Nõukogude Venele ära lubanud, on nende tavaline propagandavale. Kes seda tegi, oli Saksamaa 1939. aastal Moskvas.

Rajariikide võõndi olemasolu Venemaa ja Saksamaa vahel on liitriikide huvides, kellele pole vastuvõetav ei tugev Saksamaa ega ka Venemaa. Verine enamlik terror on liitlastele sama vastuvõtmatu kui natsistlik vägivald. Sõjas, millesse need vägivaldariigid on tõugatud, peavad nad teineteist vastastikku hävitama.

Meie ülesandeks on suurriikide omavahelisi vastolusid sobival hetkel ära kasutada ja lähenevaiks otsustavaiks sündmusteks valmis olla. Siis on õige aeg meie jõudusid vaekausile heita, alles siis omandavad nad otsustava tähenduse ja määravad meie maa ja rahva saatuse. On vaevalt loota, et iseseisvus meile ilma võitluseta ja ohvriteta sülle langeb.

Praegusaja nõuded.

Tõsine aeg nõuab igalt eestlaselt rahulikku ja kaalutud suhtumist sündmustesse.

Mobilisatsiooni alla kuuluv mees kasutab kõiki võimalusi, et end hoida eelseivaks võitluseks oma isamaale vabaduse ja iseseisvuse kindlustamiseks. Nimelt selle eesmärgiga, ja mitte oma naha hoidmiseks, teeb tubli eesti noor julgelt oma otsuse. Kodust eemal viibides olgu ta valmis esimese kutse peale tagasi tulema, et astuda Eesti vabadusvõitlejate ridadesse.

Politseiametnikud, piirivalvurid, omakaitsemehed ja teised, kes sakslaste poolt rakendatakse kutsealuste püüdmisele, pidagu meeles, et nad on eestlased. Kes liigse aktiivsusega pealesunnitud ülesandeid täites eestluse huvisid kahjustavad, on oma rahva äraandjad. Neil pole kohta vabas Eestis. Neid ootab sama saatus, mis kommuniste ja nende käsilasiigi.

Saksa sõja vääs teenivail eestlasil tuleb õiget rahvuslikku hoiakut sõjakaaslaste seas pidevalt süvendada. Peetagu meeles, et omandatud sõjaoskus ja kätteantud relv on selleks, et Eestile iseseisvust ja vabadust kätte võidelda.

Igatiks pidagu oma ümbruses teraselt silmas enamlikult meelestatud isikute tegevust ja paljastagu juba aegsasti nende eestivastased kavad. Parašütistide, enamlaste agentide ja nende käsilaste vastu ei tunne eestlane halastust. Need tuleb hävitada.

Põllumehed! Täitke norme ainult niivõrd kui see hädapärast vajalik. Abistage eraviisiliselt vennalikult oma rahvaliikmeid linnades ja ärge müüge toiduaineid sakslastele — tagala spekulantidele.

Eelistage tööjõuna kodumaale tagasi jõudnud eestlasi. Venelane sõjapõgenik on ja jääb kommunistiks, iseseisva Eesti vaenlaseks.

Hoiatage noori tuisupäid vägivalategude eest sakslaste vastu. See toob meie rahvale ainult kahju. Saksa sõdur, kes võitleb meie surmavaenlase — enamluse vastu, väärrib meie täit tunnustust.

Ärge laske end segada kuulujuttudest, mida levitab nii kommunist kui ka saksa nats, et lõhkuda eesti rahva ühtlust.

Eesti mees, ole valmis võitluseks oma isamaa, vabaduse ja iseseisvuse eest!

(Järgneb)

ARVUSTUS

MÕTTEID G. A. OLDEKOPI KIIKTOOLIS ISTUDES

Võro kirjandüse luumine. (Võro Instituudi Toimõtiseq / Publications of Võro Institute, 7.) Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro Instituut' 2000. 316 lk.

Olen oma kirjandusliku tegevuse jooksul saanud õige mitu auhinda, neist on mind eriti rõõmistanud kaks: Juhan Liivi luuleauhind (1984) ja Gustav Adolf Oldekopi auhind (2000), mis antakse *mittevõrokõsõlõ, kiä om võro kiilt ja kultuuri toetanuq*. Esimene säilib mul kodus nagis nahast karjasemärsi kujul, teise asukohaks on Sora talu Antsla ja Karula vahel: see on nimelt kiiktool, milles istudes äsjasel suvel tekkiski kava kirjutada käesolev tekst.

Võro Instituut on välja andnud terve rea toimetisi; neist kõne alla tulev, seitsmes, koosneb "võru (või võro) kirjanduse aasta" (1999) materjalidest. Suurem osa on pühendatud kahele, nimelt Jaan Lattiku ja Juhan Jaigi tsentennaariumile (vastavalt 1998 ja 1999); esimesele 11, teisele 8 artiklit, neile lisaks veidi muudki informatiivset. Kogumiku kolmandas osas kõneldakse teistest võrumaistest kirjanikest, eeskätt Raimond Kolgast (ehk Kolgist), Artur Adsonist, Kauksi Üllest ja Madis Kõivust, kokku 8 artiklis; viimane on Kauksi Üllest ja kannab pealkirja "Võro kirjandüs — mia tuu om". Artiklid on kas eesti kirjakeeles või võru keeles *resp.* murdes. Igal üksikjuhul on lisatud teisekeelne kokkuvõte. Kogumiku viimane osa on ingliskeelne "Summaria".

Ütlen kohe, et selle raamatuga, mille levik paraku on piiratud, nagu vist ka päris tõsiste lugejate ring, on võrumaine ja -keelne kultuur oma olemasolu ja elujõudu igatahes jälle kord tõestanud. Võime julgesti lugeda läänemeresoome keelte hulka võrdväärselt soome, karjala, vepsa, isuri, vadja, eesti ja liivi keelega lõunaeesti (ehk uandi või oandi) keele, mille üheks murdeks on võru. Mis sest, et torisejaidki leidub, nende hulgas nt juhtiv administraator, kes hiljuti õnneks oma Võru ametipostist loobus, või siis see väga teenekas inglise keelest tõlkija, kes kardab väikese Eesti kultuuripildi ühtsuse pärast — nagu oleks "ühtsus" mingi omaette väärtus, eelistatav mitmekesisusele. On tõesti maid, eriti just suuri (Prantsusmaa!), kus alistatud rahvaste keeli aina on püütud kao-

tada, murretest üldse kõnelemata, ent õnneks selliseidki (Saksamaa!), kus kohalikud, sealhulgas keelelised traditsioonid aina au sees on olnud, poliitilist ühtsust häirimata. Saksamaalt, mis omal ajal oli ju administratiivselt väga killunenud (ainult Justus Möser Osnabrückis sõandas sellist kirevust kasulikuks pidada), oleme igatahes õppinud, et igal väikselgi keskusel olgu oma kultuurielu — järelikult miks mitte ka oma keel! Olen kuulnud kõrgharidusega sakslasi omavahel rääkivat kirjakeelest õige erinevat “Stuttgarti murrakut”, üht švaabi murdealale kuuluvat, ja nad ütlesid, et kõnekeelena nad põhiliselt seda kasutavadki. Harva küll, kui niisamuti teevad väljaspool Võrumaad kohtuvad võrukesed! Ja kui teevadki, siis tihti kirjakeeleseguselt — nii ju vahel ka käesolevas raamatus nt keelevõõraid sõnu “mitte” ja “pole” tarvitades.

Omaette küsimus on võru keele õpetamine koolides. Arvan, et emakeele õpetusse k õ i g i s eesti koolides tuleks lülitada ka murdeõpetus, igas koolis erilist rõhku pannes kodumurdele, kui see on elav; selleks tuleks välja anda vähemalt kaks õpiku funktsioonis raamatut: kõigi murrete (vähem murrakute) grammatiliste peajoonte käsitlus; murdetekstide (sealhulgas ilukirjanduslike) antoloogia koos sõnaseletustega. Oleks küll juba viimane aeg midagi selles suunas ette võtta: murdekeel kaldub hääbuma ja keelehuvid taanduvad üldse, kuivõrd massiteabevahendid neid vaevu-vaevu ergutavad. Kas laseme rahulikult oma ainulised rikkused käest libiseda?

Sirvime raamatut nüüd põhjalikumalt. Ortograafia küsimused jäta-me seekord kõrvale (olen veendunult nt *q*-märgi vastu!) ja märgime üht-teist silmahakkavamalt.

Jaan Lattiku perekonnaloost on põhjaliku ülevaate andnud kirjaniku vennatütar Helbe Merila-Lattik. Muidugi jääb eredalt meelde see traagiline motiiv: kui Jaan Lattiku poeg Heino osutus täielikuks poliitiliseks närukaelaks (kuulsin sellest muide ka ise oma vangipõlves aastail 1945–1946), siis sai tema tütre Helgist, Konstantin Pätsi miniast üks neid kangelaslikke eesti emasid, keda meie rahvas küll kunagi unustada ei tohiks. . . Helbe Merila-Lattiku käsitluse puhul märgiksin veel, et ürikuis esinevat talunime “Dyrych”, “Dueehra”, “Tyro” jne ei tarvitseks sugugi ainult ü-häälikuga obstsõõnse sõna peale tagasi viia: kas poleks isegi loogilisem mõelda õ võimalusele? On olemas sõnad “tõra” ja “tõir”; Tartu ligidal on kohanimi “Tõõraste”. Selle hääliku jaoks ju enne O. W. Masingut tähte ei olnud!

Enno Tanilas kõneleb Jaan Lattikust kui vaimulikust, Ülo Tonts kui Karula kirjanikust. Vootele Hansen ja Mart Laar on vaatluse alla võtnud Jaan Lattiku poliitilise tegevuse. Esteetilisemast vaatenurgast käsitlevad Lattikut Peeter Olesk ja Hando Runnel. Marju Kõivupuu teemaks on

Lattiku suhe võru keelega, kuna Kauksi Ülle püüab leida ühendavat Lattiku ja Jaigi vahel. Kui ka vahest natuke, aga omajagu siiski aitavad kõik need kirjutised ette valmistada Jaan Lattiku monograafiat, mis ükskord ju tulema peab.

Juhan Jaigi osa algab tema tütre Ilo Jaigi tervitusega, mis esitatakse võru keeles. Valdur Raudvassar kirjutab kirjaniku poisipõlve lapselikust "vabadusvõitlusest", mida tsaarivõimude poolt ometi tähelepandavaks peeti. Muidugi ei ole tollane väljasaatmisotsus üldse võrreldav totaalseks imperialismiks arenenud kommunistliku võimu karistuspoliitikaga, mis aastakümneid hiljem ju päris massiliselt Võru koolilapsi tabas! Kahjuks on selles kirjutises valesti trükitud Garibaldi nimi, samuti kunagise itaalia salaseltsi Camorra nimetus, millel Piibli (Soodoma ja) Komorra-ga ju midagi ühist pole. Juhan Jaigil oli pärastpoole kokkupõrkamist ka kommunistliku võimuga.

Valdo Valper räägib Juhan Jaigi ja Mart Raua suhteist eeskätt viimase romaani "Turg" näitel. Teema täielikuks hõlmamiseks oleks vaja arvesse võtta ka Jaigi *Postimehes* ilmunud artikkel Mart Raua seiklustest Soomes, millest konflikt ilmselt algaski. Et asja püütakse kaasata arbujaidki, "Euroopalt lainat klassitsismi" jne, on küll päris üleliigne.

Minu enda visandis "Juhan Jaigi jutte filmina" on üks väga paha trüki- (või toimetamis-) viga: mina kirjutasin, et "Jaaniöö" ja "Pidu pahandusega" võiks filmida *d i l o o g i a n a* (s.o kaksikteosena), sellest sõnast on aga saanud kontekstis mõttetu "dialog", ja see on tõlgitud ka võru ja inglise keelde, mis on mulle kohe väga piinlik. Aga teha ei ole enam midagi!

Kauksi Ülle fantaasias "Must kivi; valgõ kivi; kaarnakivi" ei puudu vaimukus, nagu ka Arne Merilai ekskurssiderohkes käsitluses "Jaigist ja meetrikast". (Muide on sõnast "jõetõbras" omastav kääne "jõetõpra".) Evar Saar arutleb Jaigi "hundist" ja "soest", tsiteerides sedasama luuletust, mille paroodia leiame Mart Raua "Turus". Freudi ja Lacanini jõuab oma artiklis Hasso Krull, maagilise realismi Madis Kõiv — ja sinna pidigi jõutama, sest kui Eestimaalt üldse kedagi Nikolai Gogoli ja Gabriel García Márqueze vahele asetada sobib, siis on see kõigepealt just Juhan Jaik.

Raimond Kolgast leiame kena autobiograafilise killu pojalt Jaanilt. **Artur Adsonist** vestab Underi spetsialist Sirje Kiin mõndagi liigutavalt tundelist — oh kui igal poetessil oleks nii andunud abikaasa! Tiia Allase artikkel **Kauksi Üllest** läheb pealispinnast märksa sügavamale. Taive Särje kirjutis "Naer on puhas", mis näitab head Bahtini lugemust, kuulub vist küll väheste eesti kirjandusteoorias arvestatavate huumorikäsitluste hulka. Pulga Jaan tegeleb **Madis Kõivuga**, Laozid sealjuures unusta-

mata ja "tõde sõnamulinasse uputamata"; konkreetsemalt käsitleb sama kirjanikku Evar Saar. Janika Kronberg arutleb Võru kirjandusest maailmas, andes sellest ainet kasuliku konsekti. Lõpuks püüab midagi päris manifestitaolist esitada Kauksi Ülle, kes liigendab ainet ülevaatlikult ja arvestatavalt (kuigi väljend "psühholoogiline võru vaim" pole just suurem asi). Küllap leiaks Võrumaa taustaga autoreid rohkemgi!

Seda kõike mõelnud, tõusin kiiktoolist üles ja läksin õue. Ümber ringi oli *mõts* (võru keeles tähendab see muide kõike, mis on õuest väljaspool, ka põlde), ja sealt sosistas nagu keegi: *Kas sa üles naa' mõttõ' kah kirotat? Ma vastasin: Ku õnnõ aigu om! Nüüd oligi aega.*

Ain Kaalep

EDITORIAL NOTE

In September we celebrated the centenary of Urho Kaleva Kekkonen (1900–1986), who was elected Finnish president for five terms (1956, 1962, 1968, 1974, 1978). In our previous issue Helena Sepp, doctoral student at the University of Turku and researcher at the History Museum of Tartu University, sketched the principles of the nationalist ideology of Kekkonen's generation. She also described the beginning of Kekkonen's political career and his attitudes to Estonia until 1944. This time the author discusses Kekkonen's political career from the 1940s to the late 1960s. These years include the conclusion of the Soviet–Finnish peace treaty in 1944, resignation of the government in 1958 and Olavi Honka's abandonment of presidential candidacy before the elections of 1961. These events, caused by the pressure from the Soviet Union, designate the Paasikivi–Kekkonen line of Finland's security policy that operated till the collapse of the Soviet Union. The article also describes the eight-year-long preparations that preceded Kekkonen's visit to Estonia in 1964.

Thereafter we publish some excerpts from the book *Islets in the Sea of Memories* by one of the most renowned Russian botanists Boris Mirkin. The author describes the academic atmosphere in Tartu and Ufa in the 1970s and 1980s, including his friendship with the Estonian geobotanists Hans Trass, Toomas Frey and Viktor Masing.

If we understand criminal law as punitive law, then we should distinguish between two kinds of criminal or punitive law: *ius poenale* and *ius puniendi*. The latter determines on what grounds the offender will receive a punishment; this is a question of punishment theories. Jaan Sootak, professor of criminal law at the University of Tartu, acquaints us first with classical theories of punishment: the absolute theory based on the idea of revenge and

the relative theories of punishment. The relative theories include special preventive and general preventive theories. The author dwells at greater length on the theory of positive general prevention. This is based on the idea that the threat of punishment and the application of punishment influence the functioning of law and order and strengthen the population's obedience to law. By demonstration of justice, discrimination between right and wrong and stigmatising of delinquent behaviour, criminal law follows the world picture based on collective identity and strengthens it not only by pointing out the negative but also by stressing positive values and social expectations.

If, for some reason, a concept has become particularly essential, attempts are made to associate possibly many phenomena with it. One of such concepts is "truth". Aestheticists have noted that, in order to justify the connection between art and truth, art critics feel tempted to stretch the meanings of "truth" and "falsity" to such an extent that these words entirely lose their differentiating power. Marek Volt, doctoral student of philosophy at the University of Tartu, discusses what can be concluded from Frank Sibley's (1923–1996) treatment of the term "true". Does "truth" meet the requirements set for an aesthetic term? In what meaning, if at all, can "true" be an aesthetic term in Sibley's interpretation?

Thomas Andreas Pöder, a student at the Pastoral Seminary of the Institute of Theology of the Estonian Evangelical Lutheran Church, has set himself the aim to consider the relationship between a concrete human activity — theology — and *techne*. Trying to determine the meaning of *techne*, the author presents a model of theology within the context of Aristotelian metaphysics. This is instructive and necessary just for the reason that in the given context theology has been understood as the opposite of *techne* — this delineates more clearly the character of *techne*. Thereafter, the author briefly deals with the question to what extent the prescriptive character of the concept can be applied to present-day theology. In this connection the author shows what the main strengths and weaknesses of the concept of *techne* are. In conclusion, Pöder sketches a model of present-day theology. One of its central features is that it should not be contrasted with *techne* but could be unified with it.

In *Akadeemia* No. 4, 1994, we spoke about the epic poem *Arjunawijaya* by the old Javanese poet Tantular and published excerpts from it under the title "The King's Wandering". Now, we move on to a three hundred years older poem, *Arjunawiwāha*, that probably is the top achievement of old Javanese literature. Its author is another, older medieval Javanese writer *mpu* Kaṇwa (*mpu*, which roughly means 'master', is an old Javanese title used before the names of writers, artists, renowned builders, etc.). The origin of both *Arjunawijaya* and *Arjunawiwāha* (Arjuna's Wedding) lies in Indian mythology. However, relying on this mythology, the Javanese authors have created genuinely independent works of art. The plot of *Arjunawijaya* is indirectly connected with the old Indian epic *Rāmāyaṇa*; *Arjunawiwāha* has connections with another old Indian epic *Mahābhārata*. The following generations know very little about *mpu* Kaṇwa like about most medieval Javanese poets and other cultural figures. The last stanza of *Arjunawiwāha* (36.2) reveals that Kaṇwa was a subject of Airlangga — an East-Javanese king who attempted to restore the Matarami state on East Java that had been destroyed by the allies of the Śriwijaya state in 1016. During the second quarter of the eleventh century he achieved considerable success in this. All the features of the poem show that *Arjunawiwāha* was written between 1028 and 1035. Ülo Sirk, researcher at the Institute of Oriental Studies at the Moscow Academy of Sciences, has made a prose translation of the poem into Estonian and provided it with exhaustive commentary.

Professor of econometrics Tiiu Paas, head of the Institute of Economics at the University of Tartu, invites the reader to think along whether and to what extent we can use the knowledge derived from laws of nature for understanding and directing economic processes. Do the principles of attraction and repulsion known from the law of gravity apply to economic processes as well? First of all, the author discusses the problems resulting from the application of the laws of gravitation in analysing and predicting the trade flows between countries. The article shows that the countries around the Baltic Sea play an essential role in Estonian foreign trade. Trade between Estonia and the Baltic Sea countries constitutes more than 60% of Estonia's foreign trade turnover. The

estimations based on gravitation models also confirm the increase in the share of the Baltic Sea countries in Estonian foreign trade: according to different estimates the share of this region may grow to 80%. Finland will continue to be Estonia's main foreign trade partner in the future as well. According to the estimates, the share of Finland will even grow. Estonia also has a good potential for developing trade relations with Germany and Poland. The share of these countries should also grow in near future. The share of Russia will decrease according to different estimates to 10–15%. The share of the Commonwealth of Independent States will also diminish. According to the estimates, it will constitute 22–24% of the export and 11–13% of the import.

In 1942 the Free Estonian Front was founded, which was the predecessor of the National Committee of the Republic of Estonia (NCRE). The NCRE was a secret organisation that fought against both Russian and German occupations and secured the continuity of the Estonian presidency and government abroad until the restoration of independence half a century later. The Free Estonian Front published its underground newspaper "Vaba Eesti" (Free Estonia). The newspaper, published in the form of a handbill, came out in about every month and a half from the autumn of 1942 to 1944. A very strong anti-nazi attitude characterised the first issues of "Vaba Eesti"; however, when the Russian troops approached Estonia an anti-Bolshevist element appeared. On the following pages we present you the reprints of the newspaper.

In the section of book reviews Ain Kaalep, *Akadeemia's* editor-in-chief, browses the 7th issue of Võru Institute Transactions.

The issue ends with Part 6 of the series of articles by Tiit Henno, researcher at Tartu University, on Estonian oral speech. The author investigates which lexical and grammatical peculiarities differentiate this variety of language from the written text, first and foremost from literary language.

**Fear of crime, social control and communitarianism:
Is there a trend to greater socialisation of criminal law?**

Jaan Sootak

The basis for the state's punitive power or ius puniendi consists in various theories of punishment which should answer the question why the offender is being punished and what aims the state tries to achieve by the punishment. The classical theories of punishment are the absolute theory of punishment that is based on the idea of revenge and relative theories. The latter are divided into special preventive that are aimed at influencing the offender and general preventive aimed at intimidating the potential criminal

In recent times the theory of positive general prevention has become more and more prevalent in criminal law. The positive aspect of general prevention is based on the fact that the threat of punishment and the application of punishment influence the functioning of law and order and strengthen the population's obedience to law. By demonstration of justice, discrimination between right and wrong and stigmatising of delinquent behaviour, criminal law follows the world picture based on collective identity and strengthens it not only by pointing out the negative but also by stressing posi-

tive values and social expectations. Thus, positive general prevention makes it possible to give criminal law a directly integrating role that strengthens the norms. However, two trends that give the theory of positive general prevention a different content have branched off this theory. One of them belongs to Winfried Hassemer and the other to Günther Jakobs. The former relies on the principle of social control, the latter on Luhmann's system theory. It is characteristic of both theories that they clearly emphasise the social role of criminal law and demand that criminal law should come out of the esoteric world where it has existed until now. In the author's opinion such tendencies of socialisation can be noticed in other areas of criminal law as well, for example in the dogmatics of the concept of crime (Jakobs' general preventive guilt, Roxin's theory of responsibility, theory of risk, etc.).

The sociologisation of criminal law also clearly appears in such areas of criminal prevention as communal prevention that relies on the ideology of 'zero tolerance'. This, in its turn, is in concordance with the punitive theory of communitarianism (the republican theory) that does not see the punishment primarily as ethical condemnation of the crime and society's revenge. The offender is, first of all, reproached with damaging the dominion of other members of so-

ciety. *By punishment the offender has to compensate for the damage to the dominion and help to efface the inequality caused by the crime.*

Is "true" an aesthetic term?: Conclusions from Frank Sibley's theory of aesthetic concepts

Marek Volt

Art criticism has used the term "truth (true)" in a number of meanings. "True" has meant "sincere", "magnificent", "acceptable", "coherent", "unified", "authentic", "real" ("not forged"), "similar", etc.

Frank Sibley is known as the most prominent representative of analytical aesthetics. His article "Aesthetic concepts" (1959) started a serious discussion on terminology in Anglo-American aesthetics. Considering that the term "true" has often been used in art criticism, it is surprising that Sibley never asked whether "true" is an aesthetic term or not.

The article discusses what can be concluded about the term "true" from Frank Sibley's treatment of aesthetic terms. In what meaning, if at all, can "true" be an aesthetic term in Sibley's sense? I am interested in the following meanings of the term "true": (1) "sincere", (2) "unified", (3) and (4) "authentic" (in the meanings of "not

forged" and "faithful to the artist's intentions") and (5) "similar".

I state, relying on Sibley's views, that "true" can be an aesthetic term in sense (2), somewhat arguably also in meanings (1) and (5). If the observations on the term "true" are correct, this should shed light on Sibley's treatment of aesthetic terms and his hidden normative presumptions.

Theology and *techné*

Thomas Andreas Pöder

*The author received an incentive for writing this article from the task of making a presentation as a theologian at an interdisciplinary conference where different arts and sciences could meet by stating their relation to the ancient concept of *techné*. He studies it first on the example of Aristotle. This observed some essential factors in human activities that have a critical potential for the present as well. The author reaches the conclusion that *techné* is the humans' good habitual creative activity. Its aim is granting a thinking social being the possibly best form of existence. As it includes the processes of both consideration and presentation, we might call *techné* a theory for practice. This means, it is a theory on what a concrete task is, what this task is for, and how to solve it. At that, each time the framing conditions*

hic et nunc are of central importance. As such, *techne* is a theory essentially directed at the process of functioning and finds its conclusion in the unity of theory and practice — in the active reflected shaping of reality.

As an opposite of *techne* — and, as such, providing more definite limits for *techne* — a model of theology is presented that was predominant in the Aristotelian classical metaphysical tradition and has also strongly influenced the Christian theological thought.

Having provided such background for understanding the problem, the author sketches a model of theology, which, referring to the strength of the Aristotelian concept of *techne*, shows the anthropological role of theology and its specificity among other human activities. Discussions on the essence of theology reach the conclusion that as a methodically reflected art of orientation in the matters concerning the world view, theology stands in the service of realisation of authentic humane life. Theology interprets, in countereffect with the tradition constitutive for itself, the dimension of the meaning of existence that has been expressed in the sign sphere. Theology is not the aim of human existence, not a self-contained theory as Aristotle claims. The aim of theology as a theory for practice is to help the humans to reach an understanding

what it means to live as a genuinely humane human being.

Does the law of gravitation apply to economic processes as well?

Tiiu Paas

The article is to invite the reader to think to what extent we can (and whether we can at all) use the knowledge resulting from laws of nature for understanding and directing the economic processes. Do the principles of attraction and repulsion known from the laws of gravitation appear in economic processes as well? The article focusses on the problems of applying the principles of gravitation for analysing and predicting of international trade flows.

The principles of gravitation theory have been used for modelling international trade flows since the 1960s. These models treat mainly the indicators of national wealth and the size of countries (national income, gross domestic product, number of population) as attractive forces and the distance between countries or the length of the main trade routes (either by sea or air) as forces of repulsion. Along with these main "forces", the models also include indicators that make it possible to consider, in addition to objective factors, subjective ones as well. These are

treaties between countries that usually result from political and economic considerations, trade agreements, etc.

Seeking an answer to the question whether the law of gravitation applies to economic processes as well, we can state, relying on specialist literature and the studies dealing with the territorial structure of Estonian foreign trade, that the forces of attraction and repulsion known from the law of gravitation influence the trade flows between countries indeed. Relying on the data on trade flows between Estonia and its main partners, their gross domestic product and the distances between the countries, the formation of the geographical structure of Estonia's export and import has been modelled and future scenarios presented. The viewpoint that an essential role in Estonia's foreign trade belongs to the Baltic Sea region received confirmation.

The possibility of drawing parallels between the regularities governing natural and economic processes shows that, like in the case of natural processes, often it is neither expedient nor possible to interfere in the course of economic processes. The expediency of interference is particularly questionable when we do not exactly apprehend the course of these processes, when there are no reliable data and no skills or experience for directing the processes. The conclusions of the article still do not mean that only liberality should rule in economy and no political decisions or trade agreements interfering in the natural course of market economy are necessary. Both liberality and regulation and conclusion of treaties are needed. The empirical analysis presented in the article confirms that Estonia has good potential for developing trade relations with the countries of the Baltic Sea region. Economic policies should support and, if necessary, direct the development of these relations.

SISSEJUHATUS
SUULISESSE EESTI KEELDE

Tiit Hennoste

VI
LAUSUNG SUULISES KÕNES
I

Eelmistes osades vaatlesime sõnu ning mõningaid prosoodilisi ja paralingvistilisi nähtusi suulises spontaanses kõnes. Kolmes järgnevas peatükis vaatleme seda, kuidas sõnadest ja muudest vahenditest panakse tekstivoolus kokku pikemad üksused.

Kui vaatleme suulise kõne teksti, siis, nagu juba esimeses peatükis nägime (vt *Akadeemia*, 2000, nr 5), on selles (ja mitte ainult argivestluse tekstis) raske leida üksusi, mida võiksime raskusteta nimetada lauseteks kirjaliku keele mõttes, ehk teisisõnu, lause ei ole keskne ja primaarne üksus suulise suhtluse keelest kõneldes. Mitmesugused takerdumised, reformuleeringud, väga tugev kontekstuaalsus, ellipsid, piiride ebaselgus teevad väga raskeks välja tuua lausete piiri, s.t identifitseerida ja klassifitseerida lauseid suulises kõnes.¹ Millised on suulise suhtluse lausele analoogilised üksused? Vaatleme algul eri autorite liigendusüksusi ning seejärel kirjeldame suulise eesti keele keskseid eripäraseid lausungitüüpe.

1. ERI UURIJATE LIIGENDUSÜKSUSED

Uurijad on toonud suulises kõnes välja mitut liiki üksusi ja kasutanud erinevat terminoloogiat. Aluseks on erinevad teoreetilised lähenemissuunad. Kokkuvõttes võime öelda, et eri suundadest välja toodud üksused siiski kattuvad suurel määral, ning samas, et üksuste piiritlemine on küllaltki udune. Keskseid üksused võime liigitada kolme rühma:

- semantilis-intonatsioonilised üksused: toonigrupp, süntagma, ideeüksus;
- lausungid: prosoodiline lausung, TCU ehk vooruehitusüksus, makrosüntagma;
- kõnevoor ja paratoon.

Neile lisandub kõneakt (*speech act*), mis on tegevus, mida mingi tekstiüksusega tehakse (küsimus, käsk, vastus, tervitus, kõnetus jms). See

¹D. Schiffrin, *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge UP, 1987, lk 32.

on pragmaatiline üksus, mille suhe teksti pinnaüksustega võib olla väga mitmesugune ning sellega me lähemalt ei tegele.²

1.1. Intonatsiooniuksus

Kõige väiksemad väljatoodud üksused on semantilis-intonatsioonilised. Siia kuuluvad M. A. K. Halliday toonigrupid, Wallace L. Chafe'i ideeüksused ja Lev Štšerba süntagmad.³ Tegu on kord intonatsioonist, kord semantikast lähtumisega, kuid sisuliselt samade asjadega. Lähtepunktiks on suulise spontaanse kõne purskelisus, portsjonilisus. Boomer ja Laver (1968) leiavad, et on piisavalt tõendeid selle kohta, et kesknärvisüsteem vaatleb tooniüksust kui ühtset käitumisakti, s.t just see tooni mõtteüksus on kõne tootmise ja interpreteerimise põhiüksus. Lisaks leitakse, et kõne segmenteerimine tooniüksusteks on loomulik ja määratud tingimustega, milles spontaanne kõne produtseeritakse, s.t tooniüksuste maht on kooskõlas inimese lühimälu mahu ja hingamisrütmi (vt ka *Akadeemia*, 2000, nr 5 ja nr 8).

Siin on olulisim Wallace Chafe'i ideeüksus (*idea unit*): teadvustatu fookuse lingvistiline väljendus. Üks ideeüksus sisaldab maksimaalselt ühe aktiveeritud kontsepti, mille autor fokuseerib oma teadvusse, ning lisaks mõned juba aktiivsed lisakontseptid, ning on pideva toonikonatuuriga + üks toonik (nukleus, põhiorhk). Selle identifitseerimiseks on kolm kriteeriumi:

– olulisim piirisignaal on intonatsioon: enamik ideeüksustest lõpeb intonatsioonikonatuuriga, mis osutab, et üksus on lõppenud, kuid tekst veel jätkub;

– teine, vähem oluline piirisignaal on üleminekusegment piiril, milleks on tüüpiliselt mitmesuguste mõttepiiri ja mõtte takerdumist osutavate vahendite komplekt (pausid, kordused, üneemid (*ee, õõ*), partiklid *jms*);

²Vt A. Hakulinen, Keskustelun luonnehtimisesta konteksti- ja funktsionaalisten tekijöiden nojalla. — *Suomalaisen keskustelun keinoja I*. Toim. A. Hakulinen. (Kieli 4.) Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1989, lk 41–72.

³W. L. Chafe, The flow of thought and the flow of language. — *Syntax and Semantics*. Volume 12: *Discourse and Syntax*. Toim. T. Givon. New York: Academic Press, 1979; M. A. K. Halliday, Notes on transitivity and theme in English. — *Journal of Linguistics*, 1967, 3, lk 199–244; vt selle kohta ka G. Brown, *Listening to Spoken English*. London: Longman, 1990, lk 89–103; kriitilist ülevaadet vt G. Brown, G. Yule, *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge UP, 1983, lk 154–188.

– süntaktiliselt võib selline üksus olla mitmesugune. Püsivat vastavust ideeüksuste ja grammatiliste üksuste vahel pole olemas.

Samasuguseid üksusi on välja toodud ka varem. Kõige varasem on ilmselt vene lingvisti Lev Štšerba süntagma. Tema järgi on keel mõttelise ja häälikulise külje ühtsus, kus domineerib sisu. Süntagma on lihtsaim süntaktiline tervik ja foneetiline ühtsus, mis väljendab ühtset mõttelist tervikut antud kõneprotsessis. Ta on kõnevoolu semantilis-süntaktilise liigenduse alus. Süntagma koosneb Štšerba järgi kas sõnast, sõnaühendist või sõnaühendite grupist. Vormiliselt väljendub süntagma järgmiselt: viimase tähendusliku sõna rõhuline tugevnenemine, sageli paus piiril, pausi ei saa olla keskel.

M. A. K. Halliday keskne mõiste on toonigrupp, mis esindab infoüksust (*information unit*). Iga toonigrupp on infoportsjon (*quantum of the message*), viis, kuidas kõneleja organiseerib teksti. Sageli langeb tooniüksus kokku grammatilise fraasi või lühikese elementaarlausoga (*clause*). Vormiliselt on ta koondunud ümber ühe dünaamilise rõhu muutumise, sisaldab ühe tuuma ehk toonisilbi, mis on rõhuline ja märgib toonikontuuri muutukohta. See markeerib ideaalis viimast leksikaalset sõna toonigrupis. Toonigrupi funktsioon on esile tuua terviklikke süntaktilisi struktuure, mida kuulajad peavad võtma kui ühtsusi.

Seega on meil tegu ilmselt samade üksustega. Praktikas on selliseid üksusi püüdnud leida Jan Svartvik London-Lundi inglise keele suulise kõne korpuse põhjal.⁴

Tema järgi on suulise kõne üksused informatsioonilis/semantilis/kognitiiv/prosoodilised, erinevalt kirjaüksusest, mis on eelkõige grammatilised. Svartvik leiab, et prosoodiliste ja grammatiliste üksuste vahel pole olemas püsivat vastavust. Prosoodilised üksused võivad olla tekstide analüüsi põhjal inglise keeles:

- kaks elementaarlauset (8 sõna);
- üks elementaarlause (5–6 sõna);
- verbigrupp + adverbiaal (4–5 sõna) *will arrive at ten THIRTY*;
- nominaalgrupp kui subjekt (3–4 sõna) *the train from LONDON*;
- adverbiaal (prepositsioon + adverbiaal) (3–4 sõna) *at this PLATFORM*;
- mitmesugune nominaalgrupp (2–3 sõna);
- adverb (1 sõna).

⁴J. Svartvik, The segmentation of impromptu speech. — *Impromptu Speech: A Symposium*. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi, 1982, lk 131–146.

Korpuse põhjal on ühe tooniüksuse pikkus keskmiselt 4,5 sõna ja 1,9 sekundit. Teistel andmetel on see 6 sõna, kusjuures 2–7-sõnalised üksused moodustavad 2/3 kõigist üksustest.

Eesti materjalil vaatlesin selliseid üksusi ühe monoloogi põhjal (Lugu Lutsust). Sealt on näha, et intonatsioonüksused on järgmised:

1) grammatiline osalause või lihtlause: *neid on Luts hiljem oma lühinäidendite kirjutamisel ära kasutanud.*

2) grammatilise lause algusosa, milles on kaks alatüüpi:

a. verbielne nominaalrühm:

– objektirühm: *kuidas Lutsu;*

– subjektirühm: *ja isegi niisugune väljend nagu kivirünta=punta=ärta;*

– adverb + subjekt: *no kaua see Lutsude pere;*

– adverbiaalrühm (eriti koha- ja ajamäärused): *e=seal Posti=talus;*

b. verbielne osa + verb (+ verbijärgne objekt):

– subjekt + verb: *no=ma=tahan=rääkida;*

– subjekt + adverb + verb: *ee varsti läksid nad=õ elama;*

– adverb + verb umbisikulises tegumoes + objekt: *no vanasti ristiti üldse lapsi;*

3) grammatilise lause lõpuosa (kas verbist alates või verbijärgne adverbiaalrühm):

– verb: *ei elanud;*

– adverbiaalrühm (eriti koha- ja ajamäärused): *Väljaotsale;*

– adverb + verb;

4) lisaks võib grammatiline lause jaguneda kolmeks ideeüksuseks, mille puhul võib lause keskel olla veel mõni ideeüksuse tüüp:

– adverb + objekt: *kuidas Lutsu;*

– adverbiaalrühm: *Kuramaa=järve kaldal;*

– subjekt + verb.

Nagu näha, on tavaline, et osa- või lihtlause on kas üks ideeüksus või jaguneb kahte ossa, millest teise poole moodustab verb, adverbirühm või verb ja adverbirühm ning muu jääb esimesse poolde. Kõige tavalisem on, et adverbirühmad kipuvad eraldi osi moodustama. Harvem jaguneb lause kolmeks ideeüksuseks. Ideeüksuse keskmine pikkus on 5,6 sõna. Üksuste tüüpiline pikkus oleneb sellest, kas tegu on lause või fraasiga. Lausete pikkus on 5–9 sõna, keskmiselt 8 sõna, fraaside pikkus 1–6 sõna, tüüpiliselt 3–5 sõna, keskmiselt 3,5 sõna.

1.2. Lausungid

Teise rühma moodustavad üksused, mis on kõige lähemal kirjaliku keele lausetele. Nende seas on tuntumad makrosüntagma, prosoodiline lause

ja vooruehitusüksus. Ka need on välja toodud eri alustelt, kuid annavad põhiosas samasugused tulemused.

Makrosüntagma on Bengt Lomani kasutatud mõiste Rootsi *Talsyntax*'i projektist.⁵ See määratletakse süntaktiliste kriteeriumide abil: makrosüntagma on kõige laiem keeleline tervik, mida seob süntaktiliste suhete võrgustik ja mis on üsna lähedane lausele (*virke*). Ta erineb lausest selle poolest, et rinnastussuhetes olevaid tervikuid ei käsitata ühe makrosüntagma, s.t rinnastussuhe pole piisav tunnus makrosüntagmaks ühendamisel (kõnes on tihti raske eristada rinnastust ja alistust). Rinnastatud osalused kuuluvad samasse makrosüntagmasse vaid siis, kui neil on ühiseid lauseliikmeid. Kuigi põhilised kriteeriumid on süntaktilised, tuleb mõnikord tugineda ka intonatsioonile, nimelt siis, kui laused on elliptilised, neist puudub lauseliikmeid, või nad on poolikud. Näiteks Turu suulise kõne projektis jagatakse süntagmad lausesüntagmadeks, lausefragmente, kõnetussüntagmadeks ja interjektsioonisüntagmadeks.

Teine tavaline üksus on prosoodiline lause. Kui kuulame lindistatud kõnet, leiame sealt üsna lihtsalt pikemad üksused, mille lõpus on selge intonatsiooniline langus, mis signaalib lõpetatust. Vastuvõtja tõlgendab need lõpetatud üksusteks. Selline prosoodiline lause ehk lausung on olnud mitmel uurijal keskne mõiste, mille abil suulist suhtlust liigendada. Oluline on see, et põhiliselt on lausung toodud välja prosoodiliselt aluselt. Keskseks markeriks on olnud langev ja lõpetav intonatsioon. Sellele lisaks kasutatakse markerina pausi ja osalt takerdumismärke. Selliste üksuste piirid kattuvad üldjuhul, kuid mitte alati süntaktiliste ja semantiliste piiridega, s.t intonatsiooniline üksus on ka lõpetatud süntaktiline ja semantiline üksus. Samal ajal on oluline, et selline intonatsiooniline üksus ei pea olema terviklik lause või üldse lausesarnane üksus. Ta võib olla ka elliptiline lause, fraas, sõna või üneem.

Lausesarnased lausungid võime jagada kaheks: lihtlausung ja liitlausung. Lihtlausung koosneb ühest lausungist, liitlausungis on koos mitu osalausungit. Ka osalausungid võivad olla laused, fraasid, sõnad või üneemid. Sealjuures võib liitlausung koosneda eri tüüpi osalausungitest, s.t üks võib olla näiteks lause, teine üneem jms.

Just sellistest intonatsioonilistest liigendusüksustest lähtub ka suurem osa olulisi suulise kõne transkriptsioonisüsteeme, sealhulgas ka TÜ suu-

⁵Makrosüntagma kohta vt M. K. Suojanen, *Mitä Turussa puhutaan. Raportti Turun puhekielen tutkimuksesta*. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 23.) Turku, 1985.

lise kõne korpuse transkriptsioon, kus selliste üksuste piirimarkeriks on punkt.

Lausungite pikkus näiteks Päivi Kärkkäineni analüüsitud kuues soomekeelses suulise kõne lindistuses oli järgmine.⁶ Monoloogis oli pikkuseks 9,7 ja 11,3 sekundit ning sõnahulk vastavalt 13,4 ja 14,2 sõna. Ametlikus vestluses olid vastavad arvud 7,5 ja 8 sekundit ning 15 ja 14,8 sõna, mitteametlikus vestluses 3,2 ja 3,9 sekundit ning 7,1 ja 7,4 sõna. Seega jaguneb tema järgi lausungite pikkus kaheks rühmaks. Argivestluses on lausungi keskmine pikkus umbes 3,5 sekundit ja 7,2 sõna ning avalikus vestluses ja monoloogis 7,5–11,3 sekundit ja 13,4–15 sõna.

Eesti keele kohta tegin väikese statistika, võttes materjaliks samadest kõnetüüpidest igathest 5 × 20 lausungit, kokku 3 × 100 lausungit.

Argivestluses oli lausungite keskmine pikkus eri tekstides 5–7 sõna, keskmine 6 sõna. Põhirühma moodustavad sealjuures 1–8-sõnalised lausungid (69% lausungitest), 3–5-sõnalisi on 38,5%, 2–6-sõnalisi 51%. Teine suur rühm koondub 14-sõnaliste lausungite ümber: 12–17-sõnalisi on 10%.

Ametlikus dialoogis on lausungite pikkus kõikuv. Vestluseosas on tavalised lühikesed, 2–6-sõnalised repliid, monoloogid vestluse sees aga pikemad, umbes nagu monoloogid üksigi. Dialoogilausungi keskmine pikkus on 6 sõna, monoloogilausungil 19 sõna. Oluline erinevus on ka selles, et dialoogis on valdavalt üheosalised lausungid, monoloogis enamasti mitmeosalised.

Seega ei toimu lausungite jagunemine mitte selle alusel, kas tegu on monoloogi või dialoogiga suhtluse mõttes, vaid selle alusel, kas tegu on repliikidevahetuse või pikemate üksustega. Näeme, et väikese materjali põhjal tehtud võrdlused annavad eesti ja soome keeles küllaltki erinevaid tulemusi, kuid suund on sama: argivestluse lausungid on oluliselt lühemad kui ametliku vestluse või monoloogi lausungid. Argivestluse lausungite pikkus on samal ajal heas korrelatsioonis ühe ideeüksuse keskmise pikkusega, kõikudes 6–7 sõna ümber.

Kolmas samatüübiline liigendusüksus pärineb konversatsioonianalüüsist, kus seda nimetatakse vooruehitusüksuseks (*turn constructional unit*, TCU).⁷ Konversatsioonianalüüs ei ole klassikalises mõttes lingvistiline meetod, vaid vestluse kui sotsiaalse suhtluse uurimise meetod.

⁶P. Kärkkäinen, *Puhuja, puhetilanne ja kieli. Folia Fennistica & Linguistica*. (Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 9.) Tampere, 1983, lk 103–129.

⁷Põhiartikkel: H. Sacks, E. Schegloff, G. Jefferson, A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. — *Language*,

Seetõttu huvitavad teda pisut teised asjad kui keeleuurijaid (ja kui meid siin ja praegu).

Konversatsioonianalüüsi TCU väljatoomiseks peame alustama kõnevoorst kui vestluse/dialoogi põhiüksusest. Voor on ühe kõneleja jätkuv häälesolek ja kõneleja vahetus on vooruvahetuse märk. Konversatsioonianalüüsi lähtekohaks on lihtsad seigid: esiteks, vooruvahetus vestluses toimub pidevalt; teiseks, üldjuhul on vestluses nii, et üks räägib korraga, ja kolmandaks, üldjuhul on voorude vahetumine sujuv. Seega peab olema olema süsteem, mis seda suhtlust juhib. See on vooruvahetusmehhanism.

Vooruvahetusmehhanism on reeglid, mis kirjeldavad süsteemi, mille põhjal inimesed teavad, kes võib kõnelda mingil hetkel ja kui pikalt, kuidas saab kõnevooru enda kätte ja kuidas voorud vahelduvad siis, kui puudub eelnev teadlik kokkulepe selle kohta. Me ei vaatle siin vooruvahetussüsteemi ehitust detailselt. Lühidalt on see järgmine: kõneleja valib järgmise kõneleja, ja kui ta seda ei tee, siis valib keegi ennast ise. Kui keegi ennast ei vali, siis vana kõneleja jätkab. Reeglid rakenduvad just sellises järjestuses, mitte üheaegselt või segamini.

Põhimõtteliselt on olemas neli vooruvahetusvõimalust:

- 1) sujuv;
- 2) otsarääkimine (jätkaja ütleb oma vooru alguse vahetult lõppeva vooru otsa, transkriptsioonis märk =);
- 3) pausiga vahetus;
- 4) pealerääkimine: kuulaja alustab enne, kui kõneleja on lõpetanud.

Normiks on sujuv vooruvahetus, mis on ka suhtluses valdav (seda näitab hästi meie tavaline keelekasutus, kus normaalne on öelda: "Oi, me räägime kõik korraga", "Ärge rääkige kõik korraga!", ja absurdne: "Ärge

1974, 50 (4), lk 696–735; ülevaated vt I. Hutchby, R. Wooffitt, *Conversation Analysis*. Polity Press, 1998, lk 47–59; *Keskustelunalyysin perusteet*. Toim. L. Tainio. Tampere: Vastapaino, 1997, lk 32–55 (osa on kirjutanud A. Hakulinen).

rääkige ükshaaval").⁸ Seega: inimene tunneb ära kohad, kus voor on valmis ja üleminek normaalne.

Suulises kõnes koosnevad voorud väga mitmesugusest materjalist. Voor võib olla lause, mitu lauset, fraas, sõna, hääliitsus, naer jne. Uurija asi pole ette defineerida, milline peab olema ehituselt vooruehitusüksus. Milliseid üksusi igal konkreetsel juhul kasutada, on kõnelejate probleem. Seega vooruehitusüksus on igasugune üksus, mida kõnelejad kasutavad vooru ehitamiseks. Oluline küsimus on aga selles, et voorude sujuvaks vaheldamiseks tuleb ära tunda, millal üks vooruehitusüksus algab ja teine lõpeb.

See annab kaks võtmeomadust vooruehitusüksuste käsitlemiseks. Esi- teks, osalejatel peab olema võimalus iga vooruehitusüksuse kohta prognoosida, millist sorti üksus see on ja millises punktis ta eeldatavasti lõpeb, ja kõneleja annab kogu aeg signaale, mis näitavad tema teksti lõpetatuse astet. Ja teiseks, vooruehitusüksuste piiridel on potentsiaalsed voorusiirdekohad (*transition relevance place* — TRP). Igal sellisel piirikohal toimub suhtluses vaikiv nõupidamine selle üle, kes kõneleb järgmisena. Oluline on see, et kõnelejad otsivad potentsiaalsed vooruvahetuskohtasid ja orienteeruvad nendele, mitte reaalsele vooruvahetuskohtadele, s.t nad prognoosivad, kus võiks olla ühe jutu lõpp ja teise algus. Kui kuulaja ootaks ära, kuni teine on tegelikult lõpetanud, ja hakkaks siis oma vastust valmistama, siis peaks voorud vahetuma pausidega.

Siin on oluline küsimus, mille põhjal määratakse see üksus, mille piiridel nõupidamine toimub — kas grammatika, semantika, intonatsiooni

⁸Konversatsioonianalüüsis kasutatakse terminit reegel (*rule*), kuid teises tähenduses, kui see sõna tavaliselt on. Klassikaliselt tähendab reegel käsku, kohustust, ettekirjutust, mida kasutaja teab ja järgib. Selline reeglikäsitlus on näiteks kirjakeeles. Konversatsioonianalüüsi reeglid on pigem deskriptiivsed. Hiljem on üks olulisi analüütikuid E. Schegloff osutanud, et parem termin oleks kasutus, praktika (*usage, practice*), s.t eesmärk on kirjeldada ja analüüsida reeglite kasutamise praktikat reaalses suhtluses. Reegel ei eelne tegevusele, vaid pigem avastatakse selle käigus. Samas pole konversatsioonianalüüsi jaoks oluline statistika. Reegleid järgiv suhtlus on igal juhul statistiliselt valdav, kuid mitte see pole tähtis. Oluline on, et kuigi reegleid ei teata peast ja reegleid rikutakse, siis nende rikkumist tajutakse ning reeglite järgimine ja nende rikkumine on vormistatud selgelt erinevalt. Ma olen leidnud, et hea sõna *reegli* või *praktika* asemele on *norm*. Kasutan seda sõna siin just eeltoodud tähenduses.

või pragmaatika põhjal? Probleemi ei ole siis, kui need piirid langevad kokku ja meil on tegu näiteks lausega. Aga kui ei lange? See on oluline küsimus ka seetõttu, et kõneleja ja kuulaja peavad ilmselt orienteeruma samale markerile, sest ainult sellisel juhul on ühistöö võimalik. Konversatsioonianalüüsi klassikud eelistasid sellisel juhul grammatilist lauset. Hilisemad uuringud on näidanud, et igal juhul on oluline nii intonatsiooni kui grammatika roll. Bengt Orestrom näitas, et Londoni-Lundi korpuse vooruvahetustest leidis 87% aset ilma pealerääkimiseta ning et vooruvahetuspunktides oli viis faktorit, mis olid korrelatsioonis vooruvahetusega.⁹

- lõik oli prosoodiliselt lõpetatud (96%);
- lõik oli süntaktiliselt lõpetatud, s.t süntaktiliselt sõltumatu järgmisest lausest 95%;
- lõik oli semantiliselt lõpetatud, s.t interpreteeritav kui ratsionaalne 95%;
- valjus vähenes viimaste sõnade ajal 45%-l juhtudest (tavaliselt sel juhul pausi ei olnud);
- pause oli 41% piiridest.

Umbes pooltel juhtudel esines neli faktorit, 1/3-l juhtudest esines kolm tegurit viiest. Seega selgub, et enamasti langevad eri piiride markerid kokku ja et on olemas kolm põhifaktorit, mis piiritlevad TCUD: intonatsioon, grammatika ja semantika. Küsimus aga jääb, milline neist kolmest on kõige olulisem. Cecilia Ford ja Sandra Thompson võtsid oma uurimuses aluseks kolm tunnust: intonatsioonilise, grammatilise ja pragmaatilise lõpetatuse (*completion*). Viimane on sealjuures pigem intuitiivne kategooria, mis osutab, et üks suhtlustegevus (*conversational action*) on lõpetatud. Sealjuures tõlgendavad nad asja nii, et pragmaatiline lõpetatus sisaldab ka intonatsiooni, s.t iga pragmaatiline lõpetatuse punkt on ka intonatsioonilise lõpetatuse punkt. Uurides tegelikke vestlusi, näitavad nad, et:

- intonatsiooniline (ja siis ka pragmaatiline) lõpetatus on alati ka süntaktiline lõpetatus;
- on olemas süntaktilise lõpetatuse punkte, mis ei ole intonatsioonilised ega pragmaatilised lõpetatuse kohad.

Seega: intonatsiooniline ja pragmaatiline lõpetatus valivad süntaktiliste lõpetatusekohtade seast välja need, mida tõlgendada komplekssete vooruvahetuspunktidenä (*Complex TRP* ehk *CTRP*), ja vooruüksust (*turn*

⁹B. Orestrom, When is it my turn to speak. — *Impromptu Speech: A Symposium*. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi, 1982, lk 267–276.

unit) iseloomustab lõppemine CTRP-s. Seega: tähtsaimat rolli vooru-ehitusüksuste ehitamisel ja voorusirdekohtade määramisel mängib just intonatsioon: tema otsustab, milline süntaktiliselt lõpetatud lausung on kuulaja jaoks ka lõpetatud vooruehitusüksus.¹⁰

Kõik see näitab, et tegelikult kõneldakse samadest asjadest, kuid lähemine on erinev. Ühel juhul on keskselt määratlejaks võetud grammatika, teisel juhul intonatsioon, kolmandal juhul selgub, et praktilises vestluses on olulised vähemalt intonatsioon ja grammatika ning et intonatsioon on tähtsam. Ja praktilises analüüsis tuuakse enamasti välja samasugused üksused.

1.3. Paratoon ja kõnevoor

Dialoogi lausungist suurem üksus on kõnevoor. Eespool oli juttu, et kõnevoor on ühe kõneleja jätkuv häälesolek. See on iseenesest intuitiivselt lihtne ja selge määratlus. Probleemaatilised üksused on olnud ühemorfeemilised lühikesed häälesolekud, mis on ehituselt üneemid või interjektsioonilaadsed sõnad (*ahah, mhmh, nii, jah* jms). Varasemates tekstiuuringutes on neid nimetatud (minimaal)tagasisideks (*minimal/narrow feedback, back-channel items*). Seal on püütud vahet teha tagasiside ja vooru vahel.¹¹

Siin on mitu probleemi. Tagasiside-kontseptsiooni aluseks oli arusaam, et kõik voorud pole kõne edenemise seisukohast võrdse väärtusega. Üheks rühmaks jäid nii-öelda tõelised voorud, kus kõneleja viib oma vooruga juttu edasi. Teisele poole jäid aga lühivoorud, mille puhul lähtuti sellest, et nende eesmärk pole tegelikult olla omaette voor, vaid lükata vooruvõtmist edasi. Nad annavad kõnelejale teada, et kuulaja on kuuldel, saab jutust aru ja et kõneleja võib jätkata. Sinna arvati kõik

¹⁰C. E. Ford, S. A. Thompson, Interactional units in conversation: syntactic, intonational and pragmatic resources for the management of turns. — *Interaction and Grammar*. Toim. E. Ochs, E. Schegloff, S. Thompson. Cambridge UP 1996, lk 134–184.

¹¹Tagasiside kohta vt A.-B. Stenström, Feedback. — *Impromptu Speech: A Symposium*. Toim. N. E. Enkvist. Åbo: Åbo Akademi, 1982, lk 319–340; A. Hakulinen, M.-L. Sorjonen, Palauteen asema diskurssissa. — *Kieli 1*. Toim. P. Leino, J. Kalliokoski. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1986, lk 39–72; A. Hakulinen, Palauteilmauksista. — *Suomalaisen keskustelun keinoja 1*. Toim. A. Hakulinen. (Kieli 4.) Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1989, lk 98–114.

tagasisided, lähtudes eelkõige vahenditest ning jättes arvestamata nende konkreetse konsituatsiooni.

Konversatsioonianalüüs on aga näidanud, et:

- minimaaltagasiside piirid pole aredad, vahendid lähevad sujuvalt üle laiemaks tagasisideks. Nii kasutab osa inimesi samas rollis, kus teistel on *mhmh*, järjekindlalt kaja, korrates kõneleja lausete lõppusid;
- tegelikult on igasugune voor muude tegevuste seas ka tagasiside, s.t igasugune voor võib osutada, et kuulaja on kuuldel ja saab aru. Ja igasugune voor muude asjade seas sellele ka osutab;
- samal ajal peab klassikaline tagasisidefunktsioon paika ainult väga väheste minimaaltagasiside vahendite puhul ja ka nende puhul mitte alati. Selgus, et tagasisideks nimetatud ja ühte rühma arvatud nähtused jagunevad oma funktsioonide poolest mitmesse rühma (olen kuuldel ja saan aru, olen nõus, distantseerun eelnevast mõttest, sain uut infot jne), s.t näiteks *ahah* ja *mhmh* ei ole lihtsalt sama tagasiside;
- reageerides erinevatele eelnevatele voorudele tegutsevad samad üksused erinevalt (nt *mhmh* eri positsioonides kannab eri infot).¹²

Seetõttu osutub voorude jagamine tagasisideks ja tegelikeks voorudeks mõttetuks. Õigupoolest on ikka tegu voorudega, millest mõnel on funktsioon osutada, et kõneleja jätkaks ja et kuulaja on kuuldel. Tänapäeval kasutatakse konversatsioonianalüüsis nende nähtuste kohta lihtsalt terminit “dialoogipartiklid” (*response particles, dialogue particles*). Siinkirjutaja kasutas sama terminoloogiat üle-eelmises peatükis, kõneldes suhtluspartiklitest. Käesolevas osas kasutame paralleelselt siiski ka “tagasisidet” kui üht “dialoogipartiklite” sünonüümi.

Paratoon (*paratone, speech paragraph*) on G. Browni ja G. Yule'i järgi kirjaliku teksti paragrahvi vaste.¹³ Paragrahv on ühe teema (*topic*) arendus tekstis ja paragrahvivahetus märgib teemamuutust. Paratoonis võib olla mitu lauset ja mitu vooruehitusüksust. Selle piiride markeerimiseks kasutatakse mitut vahendit:

- tavaliselt on paratooni alguses sissejuhatav väljend, millega kõneleja annab teada, millest ta hakkab rääkima. See on tehtud fonoloogiliselt esiletõusvaks (*prominent*) ja kogu esimene lause paratoonis võib olla hääldatud tõusva tooniga (*raised pitch*);
- paratooni lõpp on markeeritud nagu vooruvahetussignaali. Markeeriteks on madal toon (*low pitch*), leksikaalsed üksused, hääleulatuse vähenemine (*loss of amplitude*) ja pikk paus. Alternatiivselt võib kõ-

¹²Vt selle kohta pikemalt *Akadeemia*, 2000, nr 8.

¹³G. Brown, G. Yule, *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge UP, 1983, lk 100–106.

neleja kasutada kokkuvõtvat väljendit, tihti algusväljendi kordust, mis ei pea olema madala tooniga öeldud, kuid mille järel on enamasti pikk paus. Lisaks võib olla mitteverbaalseid võtteid (eriline pilk ja kehaliigutused), erinevate pausitüüpide kasutamine (üneemid, algust ja lõppu markeerivad partiklid *nii*, *nojah* jms).

Sellised piirimarkerid ei esine mitte alati koos ja see teeb piiride panemise raskeks. Pikk paus on kõige järjekindlam lõpumarker (tavaliselt pikkusega umbes üks sekund). Oluline on markerite komplekt, ühest ei piisa (nt paljas pikk paus ei ole marker), sest eri markeritel on kõnes ka muid ülesandeid (vt pausi kohta *Akadeemia*, 2000, nr 9). Oluline asi: kui sellisele lausepiirile järgneb mõni sidend (nt *aga*), siis pole tegu paratoonipiiriga, sest iga sidend teeb potentsiaalselt tervikliku (*complete*) lausungi mitteterviklikuks. Üks paratooni näide on järgnev tekst:

- (1) vadake minu jaoks ei ole üldse erilist vahet, mida inimene kirjutab. kõik on tegelikult üks ja seesama. kas kudasmoodi töötada (.) kirjandusliku ainega, kas olla (...) mh nagu see päriskirjanik olla kriitik, olla parodeeriija, tõlkija või isegi toimetaja. kõik on töötamine mingisuguse kir- sõna sõnalise kirjandusliku noh ainega ollusega ma ei oska täpselt nimetada, ja kogu kirjanduslik töö on tegelikult (.) verbaalse (.) kuju andmine (.) miskile. see miski on sis nüüd sõrendatult või või jutumärkides. ja kõik sellega tegelevad. noh kirjaniku puhul see on selge. (.) mis teeb tõlkija. (.) tõlkija annab (...) omakeelse kuju (...) nh võõrkeeles kirjutava kirjaniku (.) miskile. toimetaja, (.) toimetaja, noh seda kõik toimetajad põlgavad hirmsasti, (.) ma=ei=saa aru mille pärast, toimetaja on täiesti loov loov inimene, (...) ta peab ainult suutma (...) suutma niivõrd sisse elada teise inimesse, et et (.) noh tähendab (...) toimetaja ülesanne (.) ongi minu arvates (...) mm lasta (.) lasta kirjanikul (.) noh võimalikult ta ise olla, tähendab ee ait=aidata kirjanikul kõrvaldada need tehnilised takistused, mis tal tema töös tekivad. (.) niet tegelikult kõik on üks ja seesama ni=et ma ei näe eriti erilist suurt vahet mis asja kirjutada.

1.4. Kokkuvõte

Järgnevas me ei tegele intonatsiooniüksustega ega ka kõnevoorude ja paratoonidega. Meie peamiseks vaatlusobjektiks on lausung, mida me määratleme järgmiselt:

- suulist kõnet on võimalik lausungiteks liigendada ja ühendada ainult mitme dimensiooni abil;
- kesksed neist on intonatsiooniline ja grammatiline/süntaktiline, lisaks semantiline ja pragmaatiline lõpetatus;
- peale selle võivad lausungite piiridel olla mitmesugused ülemineku-segmentid: valjuse vähenemine, pausid, takerdumismärgid, mis on seotud teksti planeerimisega;

- ükski marker ei ole obligatoorne ja üksik tunnus pole piisav lausungi piiritlemiseks. Lausungi piiridel peab olema korraga mitu markerit;
- normiks on see, et intonatsiooniline, grammatiline/süntakiline, semantiline ja pragmaatiline piir langevad kokku;
- tegelikus suhtluses on tavaline, et need piirid ei lange kokku. Selliste juhtumite interpreteerimiseks on tarvis panna paigale kesksete piirmarkerite hierarhia. Olulisim piirimarker on intonatsioon. Lõpetatud intonatsiooniga üksust tõlgendame ühe lausungina ning otsime vajadusel seletust selle kohta, miks muude markerite piirid sellega ei kattu. Samal ajal võib olla ka lausungeid, millel lõpetav intonatsioon puudub;
- lausung võib grammatiliselt ehituselt olla väga mitmesugune: liitlause, lihtlause, fraas, sõna, hääliitsus jne. Lausungi sisemine olemus on empiirilise küsimus, mille otsustavad keele kasutajad;
- lausung on keskne suhtlusüksus ja kõnevooru ehitusüksus, mille piiridel on potentsiaalne vooruvahetuskoht.

Sellest on võimalik näha, et suulise kõne süntaks on lausungisüntaks, mitte lausesüntaks. Lause kui empiiriline konstruktsioon on üks lausungi võimalikke alaliike muude kõrval, lausungi üks võimalik realisatsioon.¹⁴ Meid huvitavad lausungid, mille abil tegelikus suhtluses toimikse, see, kuidas nad on ehitatud ja milliseid funktsioone nad täidavad. Pole oluline, kas need konstruktsioonid mahuks kuidagi klassikalises mõttes lause definitsiooni sisse või mitte.

See tekitab muidugi kohe ühe probleemi. Nimelt on lausete puhul alati uuritud muu hulgas ka seda, kas nad on korrektsed või mitte. Korrektsust on määratletud ühelt poolt keelenormidena (nt mingil verbil on teatud rektsioonid) ja teisalt kirjakeele normingutena (nt kehtestatud ühildumisreeglid), mis on valitud mitmete murrete normidest. Me püüame siinkohal korrektsuse mõistet selles mõttes mitte kasutada. Esiteks, kirjakeele normingud ei kehti suulises kõnes nagu nii, ja teiseks, vajab eraldi uurimist, kas kirjakeelele omased normid ka kõnes kehtivad või mitte. Küll aga lähtume sellest, et lausungeid kasutatakse suhtluses. Ja suhtluses on olemas omad normid. Need ei määra mitte lausungite grammatilist korrektsust, vaid seda, milliseid konstruktsioone saab

¹⁴Kirjakeele korpus näitab meile, et ka kirjalikus tekstis on küllalt palju üksusi, mida on võimatu tõlgendada lausetena selle sõna klassikalises mõttes. Kirjalause on nähtus, mis ideaalina realiseerub üksnes teoorias (süsteemilause) ja ehk ka mõnes eriti korrektselt retooriliste nõuete järgi koostatud tavalises tarbetekstis. Kuid juba näiteks teaduslik tekst sisaldab mitmesuguseid kahe punkti vahelisi sõnajärendeid, mida lausena on võimatu interpreteerida.

antud vestlushetkel kasutada. Sealjuures lähtume seletustes konversatsioonianalüüsi lähenemisest.

1.4. Vabad voorud ja naaberpaarid

Oluline verbaalse suhtluse omadus on, et see on organiseeritud järjenditena (*sequently*),¹⁵ s.t iga kõnevoor ennustab mingil määral, milline jätk pärast teda tuleb, ja iga kõnevoor on tehtud sobivaks eelneva kõnevooriga. Et kõnevoorud koosnevad lausungeist, siis võime öelda, et see väljendub lausungite kaudu.

Kõnevoorud erinevad selle poolest, et mõned neist nõuavad teatud tüüpi järgmist vooru ja teised annavad ainult viiteid, milline voor on sobiv. Sellised kahe vooru kogumid, milles voorudevaheline side on eriti tugev ja konventsionaliseerunud, nimetatakse naaberpaarideks (*adjacency pairs*, *vierusparit*). Näiteks: tervitus—tervitus, tänamine—palumine, küsimus—vastus, tähelepanupüüdmine—reaktsioon, ettepanek—selle vastuvõtt/tagasilükkamine, seisukohavõtt—nõustumine/mittenõustumine, kutse—selle vastuvõtt/tagasilükkamine, süüdistus—selle omaksvõtt/tagasilükkamine jne.

Naaberpaare iseloomustab viis omadust:

- naaberpaar on kahest voorust moodustuv tegevusüksus,
- milles need voorud on ideaaljuhul kõrvuti;
- on eri kõnelejate esitatud;
- on jagatavad esiliikmeks ja järelliikmeks (s.t on selge erinevus kahe liikme vahel);
- milles teatud tüüpi esiliige nõuab sama tüüpi järelliiget. Selle puudumine või hoopis teise naaberpaari järelliikme kasutamine on tajutav veana: küsimus eeldab vastust, ettepanek sellele reageerimist jms.

Eelnevast tuleb välja kaks olulist punkti. Esimene on see, et naaberpaari mõiste puhul on oluline naaberpaari normatiivne iseloom. See tähendab, et ükskõik milline lausung järgneb kõneleja pakutud esiliikmele, igal juhul jälgib esiliikme ütleja, kas ja kuidas see töötab kui relevantne järelliige. Järeldused tehakse siis, kui teist liiget ei tule (nt tervitusele vastamata jätmist tõlgendatakse kui negatiivset suhtumist vms). Ja esimese liikme esitamine jätab teise liikme relevantseks/vajalikuks ka siis, kui kohe järgnevas voorus järelliiget ei tule — s.t esiliikme esitajas püsib normikohase järelliikme ootus seni, kuni see tuleb, sobimatu järelliige ei kustuta seda ootust.

¹⁵Vt ülevaadet *Keskustelunalyysin perusteet*. Toim. L. Tainio. Tampere: Vastapaino, 1997, lk 75–110 (osad on kirjutanud L. Raevaara ja L. Tainio).

Seega on kuulajal võimalik kas anda kohe esiliikme järel oodatav järelliige või mitte anda. Esimene variant on normikohane, teine variant aga mitte. See ei tähenda, et ta oleks keelatud, vaid tähendab, et selline liige esiteks jätab üles järelliikme ootuse, ja teiseks, selline mitteoodatud reaktsioon viib vestluse tema sujuvalt kulgemiselt kõrvale. Tavaliselt võivad partnerid teha kolme liiki asju.

Üks võimalus on, et oodatava järelliikme puudumine paneb eesliikme esitaja küsima seletust. Näiteks kui vastust küsimusele kohe ei tule, siis küsija kordab või täpsustab küsimust, teeb küsimuse ümber.

Teine mittenormiline variant on selline, kus järelliikme ette tuleb mingi vahasekvents (*insertion sequence*). Põhiliselt on need sellised, kus partner püüab saada lisainfot otsustamiseks, millist järelliiget anda, või püüab saada lisainfot esiliikme mõistmiseks.

(2) O: kaks õlut palun.

M: kas te olete kaheksateist täis.

O: ei ole.

M: siis ei saa.

Kolmas võimalus on, et teine pool annab mingi märgi, mis näitab, et ta on esiliikme vastu võtnud, kuid ei anna mingit märki vastuse kohta, vaid viib jutu kõrvale, rikkudes vestluse jätkuvuse põhimõtet. Sellise kõrvaleviimise alguses on võimalik mingi märk (*misplacement marker*), mis osutab kõrvaleviimisele (nt partikkel *muuseas*, *muide*). Ühtlasi näitab sellise markeri kasutamine seda, et kõrvalekalde pakkuja tunneb normi ning saab aru, et tema pakutu on ootusevastane.

Eelnevad naaberpaarisekventsia laienedes olid nii-öelda seestpoolt laienedes (*insertion expansion*). Lisaks on võimalik ka kolmanda positsiooni voor, mille puhul esiliikme ütleja analüüsib saadud järelliiget ja seejärel laiendab naaberpaari selle järel (*post-expansion*). Näites (3) analüüsib A saadud vastuse selliseks, mis ütleb varjamisi, et B on põhimõtteliselt nõus, kuid vajab otsustamiseks lisainfot, ja pakub seda lisainfot.

(3) A: kule, tule meile külla.

B: millal.

A: reede õhtul.

Ja on võimalik eeslaienemine (*pre-expansion*), mille abil kaardistatakse neid tingimusi, mis võiksid eeldatavasti mõjutada seda, milline järelliige saab olema. Näites (4) eelneb tegelikule pakkumisele külla tulla eeslaienemine:

- (4) A: mis sa õhtul teed.
B: ei midagi.
A: tule meile.

Teiseks oluliseks punktiks on see, et naaberpaari järelliige võib olla valitud kahest vastandlikust võimalusest, näiteks palve — nõustumine või keeldumine, kutse — vastuvõtt või keeldumine jms. Need valikud ei ole võrdsed.¹⁶ Osa valikuid on eelistatavad, osa mitte — näiteks kutse vastuvõtt või palve täitmine on eelistatud jms. Oluline on, et eelistatud valikud esitatakse keeleliselt teistmoodi kui muud valikud.

Üldine seaduspära on järgmine: eelistatud voor tuleb tavaliselt vahetult esiliikme järel (tihti isegi otsaräägituna (=) või pealeräägituna (□)) ning on süntaktiliselt ehituselt lihtne (seda ei kujundata kuidagi eriliselt ümber). Mitte-eelistatud voor hilineb, varustatakse seletusega või kujundatakse mitmeti tõlgendatavaks või keerukamaks (keeleteaduses on analoogilisi nähtusi käsitletud ka markeerimatus ja markeerituse tunnuste abil). Oodatavate voorude edasilükkamine, seletamine vms tundub kuulajale imelikuna (üsna absurdelt kõlab näiteks lause: *jah, ma tulen sulle külla, sest mul on vaba aega ja sa oled tore inimene*).

Millised on need võtted, mis osutavad, et voor on mitte-eelistatud?

1. Vooru puudumine ehk vaikus seal, kus oodatakse kuulaja vooru.
2. Vooru hilinemine, viivitamine ja keerukamaks tegemine:
 - mitteoodatav vastus ise (nt mittenõustumine seisukohaga) lükatakse järelvoorus tahapoole. Edasilükkajad vooru alguses valmistavad kuulajat ette, et tuleb mitte-eelistatud vastus. Sellised edasilükkajad on:
 - paus;
 - mõned partiklid (*no, nojah, aga, seda küll aga, mnjah* jms);
 - üneemid (*ee, õõ*);
 - (sisse)hingamine;
 - mingid muud asjad (teise kiitmisel, vabandused, mööndused jm oma tegevuse raskust seletavad nähtused);
 - vahesekventsi kasutamine (nt eelmise vooru ümbertegemise või parandamise palve, lisainfo küsimine, palve korrata).

Seega on suur osa mitte-eelistatuse markeritest vooru alguses samad, mida kasutatakse siis, kui kõneleja takerdub või kui ta soovib oma eelnevat teksti reformuleerida. Selliselt on eelistatud järelliige tavaliselt

¹⁶Vt nt A. Pomerantz, Agreeing and disagreeing with assessments: some features of preferred/dispreferred turn shapes. — *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Toim. J. Atkinson, J. Heritage. Cambridge: Cambridge UP, 1984, lk 79–112.

ühel süntaktilisel üksusel pikkune, mitte-eelistatu aga pikem ja keerukama ehitusega (edasilükkamist vahesekventsiga esitab näide (2)).

3. Seletamine. Eelistatud voore ei seletata ja neid on ka tegelikult võimatu seletada. Seletus mõjub veana ja esiliikme ütleja hakkab tõlgendama sellist vooru mitte-eelistatuks. Samal ajal tekitab mitte-eelistatud vooru mitteseletamine raskusi ja hämmingut. Seletada püütakse näidates, et kõneleja ei saa teisiti toimida, kuigi ta ka sooviks. Näiteks leiutatakse mõni teine tegevus, mis takistab, lükatakse süü meie poolt mõjutamatute olukordade peale vms. See toetab vestluses tavalist konfliktide vältimise, ühtekuuluvuse ja oma näo säilitamise soovi. Seletused paigutatakse mitte-eelistatud vooru lõppu, mitte selle algusesse.

Esiliikme vormistamine on palju vabam kui järelliikme vormistamine. Siingi kehtib aga seaduspärasus, et normikohane esiliige on lühike ja lihtne, s.t koosneb enamasti ühest lausungist. Osa esiliikmetest on aga siiski keerukad ja pikad.

Sealjuures võib esiliikme vormistus (eriti küsimuse vormistus) olla selline, et ehitusviisi sisse on peidetud oodatav vastus. Küsimuse *ega sa ei taha ju seda kompvekki* oodatav vastus on kindlasti teistsugune kui küsimusel *kas sa tahad seda kompvekki*. Kui kõneleja oma voorus nimetab teatud mentaalse seisundi (mõtlemine, meenutamine) vooru tegevuseks (*ma mõtlen, tuli meelde*), siis loob see sageli kuulajas ootuse kas mingist kõnelejale väga tähtsast asjast või vastuvõtja seisukohast raskusi valmistavast tegevusest, nt palvest.

Suhtluses välditakse heameelega mitte-eelistatud järelliikmeid. Seetõttu vihjatakse juba enne esiliikme esitamist tulevase tegeliku esiliikme tulekut. Küsimused *Kas teie auto on korras? Mida te teete?* valmistavad ette tegelikku küsimust/palvet: *lähme sõitma*. Selle eelduseks on teatud vastus eelküsimusele (*ei midagi // ei tee* vms). Kui aga vastus eelküsimusele on selline, mis viitab sellele, et vastajal pole aega vms, siis see annab küsijale vihje jätta tegelik küsimus/palve esitamata.

Samuti mõjutab vastust küsimuse grammatiline vorm. Näiteks eitav küsimus teeb mitteoodatava vastuse andmise hõlpsamaks (*ega teil pole auto vaba?*) ja seda on seetõttu hea kasutada siis, kui ei soovi näiteks sõpradele teha raskeks eitava vastuse andmist.

2. SUULISE KÕNE KONKREETSED LAUSUNGITÜÜBID

Järgnevas vaatleme keskseid suulise kõne lausungitüüpe suulise kõne korpuse põhjal. On kindel, et see loend ei ammenda kõiki tüüpe, sest

suulise kõne varieerumine on nii suur. Samas peaks ta andma pildi olulisematest tüüpidest. Teiseks, me ei vaatle põhjalikult ja detailiselt iga tüüpi. Selleks pole osal juhtudel olemas detailiuuringuid, lisaks ei võimalda siinse ülevaate maht detailidesse süveneda. Lausungitüüpide süstematiseerimiseks kasutame praegu kahte suurt rühma taustategureid, mida nimetame lühidalt dialoogilisuseks ja protsessuaalsuseks (vt ka käesoleva loo esimest peatükki, *Akadeemia*, 2000, nr 5).

2.1. Lausungite rühmitamise alused

Dialoogilisus. Dialoogilisus tähendab kahte asja.

1) Kõnelejad suhtlevad tavaliselt oma kuulajatega vahetult ja ehitavad oma teksti neilt saadud vahetule tagasisidele toetudes. See tähendab, et kõneleja saab pidevalt jälgida oma partnerit, tema reaktsioone ning kõne tulemusi, ja kuulaja on võimeline vahetult, kohe signaalima oma mõistmist või mittemõistmist ja küsima vajadusel selgitusi. Samal ajal peab kõneleja arvestama pidevalt kuulaja reaktsioonidega, sest vestluse normiks on koostöö ja sujuvus.

Seega on iga lausungi tegemine kõneleja ja kuulaja koostöö. Selline dialoogilisus on nii klassikalises kahekõnes, kus vahetatakse repliike, küsitakse-vastatakse ja ehitatakse vestlust muul moel kahepeale, ja see on olemas ka vahetus monoloogis (nt loengus), kus kõneleja jälgib kuulajate reaktsioone ning korrigeerib oma teksti vastavalt sellele. Vahetu tagasiside puudub ainult massimeediasaadetes.

2) Lausung on suulises kõnes dialoogis talle eelnevate ja järgnevate lausungitega. Ta reageerib eelnevale lausungile ja juhib järgneva lausungi tegemist. Nagu nägime, jagunevad vestluse lausungid selle poolest kahte rühma. Vabad voorud/lausungid on sellised, mille side eelneva lausungiga on suhteliselt lõtv; naaberpaari puhul moodustavad lausungid paari, milles eesliige määrab väga tugevalt oma järelliikme sisu ja vormi.

Dialoogilisusega seostub lausungiehituse erijooni, mida me oleme koondanud viide rühma:

- lühikesed lausungid, mis ei ole ehituselt laused, vaid on sõnad, fraasid, vormelid või hääliitsused;
- elliptilised lausungid, mille täiendusmaterjal on eelmises voorus;
- eeskätt voo alguses suhtlust juhtivaid üksusi sisaldavad pikemad lausungid või mitmelausungilised voorud;
- katkestamised ja üksteisele pealerääkimised;
- voorupiiri ületavad lausungid, mis võivad olla tehtud üksi või kahepeale.

Lisaks on sagedased mitmesugused üleküsimised jms, mis algatavad paranduslõigu ning kuuluvad selliselt nii dialoogilisuse kui protsessuaalsuse juurde.

Protsessuaalsus. Teiseks suulise lausungi omaduseks on see, et lausung on korraga nii produkt kui ka selle produkti tegemise protsessi peegeldus teksti pinnal.

Selle üheks taustaks on kõne tempo, mis annab kõnelejale kasutatava aja ette, ja samal ajal kohustus olla hääles (vaikimise võimatus), mis tähendab pidevat ajalist survet teksti tegemisel.

Teisteks taustamõjuriteks on kõne lineaarsus ja kustutamatus. Lineaarsus tähendab, et kõneleja ei saa tekstile vahele kirjutada. Ta saab ainult anda kõne voolus oma muudatused ja parandused hiljem. Kustutamatus tähendab, et kõik, mis on välja öeldud, jõuab ka kuulajani. Kõneleja ei saa oma teksti maha tõmmata.

Seetõttu toimub suulise lausungi pidev täiendamine, täpsustamine, ümbertegemine just teksti pinnal, mitte mälus vaikuse ajal. See tähendab, et lausung on pidev segu üksustest, mis on produktilised, s.t tulemused, nagu kõneleja neid soovib anda, ja üksustest, mis on protsessuaalsed ja mida kõneleja kasutab oma teksti pindformuleerimiseks. Need on nagu tellingud, mis on kuulajale kuuldavad ja mis kirjalikus tekstis lugejani ei jõuagi.

Teiseks on selline lausung pidev kompromiss võimaluste ja vajaduste vahel. Grammatika kirjutab ette mingeid reegleid, kuid antud aeg ei võimalda etteantud reegleid järgida, ja pidev pindformuleerimine ei võimalda tuua kuulajani ainult tulemust.

Kolmandaks tähendab see, et kõnelemise ajal me mõtleme (ja saame mõelda) üldiselt ainult sellele üksusele, mida me parajasti produtseerime. Kirjutades suudame me mõelda lisaks ka ette- ja tahapoolle. Tulemuseks on, et kõnet iseloomustab fragmenteeritus ja kirja integratsioon (Chafe'i terminid).

Sealjuures seostub protsessuaalsus tihedalt dialoogilisusega, sest vajadus täiendada, ümber teha jms ei lähtu ainult kõnelejast endast, vaid võib olla pärit ka kuulajalt. Ja teisalt võime öelda, et kuulajani jõuab tavaliselt poolfabrikaat, mille ta peab ise ära puhastama.

Protsessuaalsusega seostuvad

- mitmesugused parandused (reformuleerimised, edasilükkamised, kiilud jne);
- mitmesugused lausungilõppude erijooned (sõnade lisamine grammatiliselt vales positsioonis või intonatsiooniliselt eraldi, intonatsiooniliselt või grammatilise lõputa lausungid, üldlõpud);

- topeltliikmed (dislokatsioonid, verbikordus jms);
- väärad hetked (rektsioonivead, valed käänded, *lapsus linguae*'d);
- sisekõne, sisedialoog teksti pinnal;
- oma mentaalsete protsesside ja tehtava lausungi hinnangud lausungi sees;
- fragmentaarsus, lausungite lükkimine ilma selgete suhete väljendamiseta lausungite vahel.

Muud. Neile kahele rühmale lisaks on veel mõned eesti keele suulise lausungiga seostuvad nähtused, mida ei saa otseselt siduda kummagi rühmaga. Kesksed neist on otsese kõne eripärane ehitamine ja kirjakeelest erinev sõnajärg.

2.2. *Dialoogilisus ja dialoogi erilausungid*

Järgnevalt vaatleme eripäraseid lausungeid, mille kasutamist ja ehitust saame siduda just dialoogilisusega eeltoodud viies rühmas.

2.2.1. Sõna- ja fraaslausungid

Hulk dialoogis kasutatavaid lausungeid on lühikesed üksused, koosnedes kas ühest üneemist, suhtluspartiklist, sõnast või lühikesest fraasist (*jah, ei, ahah* jne). Nimetame neid sõna- ja fraaslausungiteks. Selles osas vaatleme kõnevoore, mis moodustatakse sellistest lausungitest ilma muu aineseta.

Siia alla saab arvata erinevad nähtused. Need on sellised lausungid, millega reageeritakse tagasisides, antakse emotsionaalseid hinnanguid ja kommentaare, pöörduakse kellegi poole, küsitakse, vastatakse jne. Ehituselt saavad need olla kahesugused:

- suhtluspartiklid, mis võivad moodustada omaette kõnevooru või lausungi ja on liigendatavad dialoogipartikliteks (*jah, ahah, mhmh*), afektiivseteks partikliteks, aktiivseteks suhtluspartikliteks ja piirijuhtumiteks. Viimase rühma moodustavad mitmesugused suhtlusrituaalide läbiviimise lausungid (tervitused, palumised jms) ning afektiivsed reaktiivsed sõnad, mis moodustavad omaette lausungeid, kuid pole ehituselt prototüüpset partiklid (vandesõnad, sõimusõnad, mitmesugused kinnitust pakkuvad sõnad (*justament, selge*), negatiivseid reaktsioone osutavad omadussõnad või adverbid (*õudne, lõpp*), aktiivsete suhtluspartiklite moodi käituvad verbivormid vm sõnad (*stopp, seis*); vt nende kohta *Akadeemia*, 2000, nr 8).
- mitmesugused fraasid, mis koosnevad foneetiliselt rohkem kui ühest sõnast, kuid ei ole laused ega elliptilised laused.

Need sõnad ei ole seega mingi lause osad, pole ise liigendatavad lauseliikmeteks ja ei moodusta seega lauset, kuid on siiski selged omaette lausungid, mille osade järjestus ja kombinatoorika pole sugugi meelevaldne. Kirjakeele ja süsteemilause ehitusest lähtudes puudub nende struktuuris mõni lause jaoks üldjuhul obligatoorne komponent ja seda pole võimalik ka lausesse lisada, s.t need pole ka moodustised, mida saaks seletada täislause variandina (nagu elliptilisi lauseid).¹⁷

Ühe osa dialoogist moodustavad ühesõnalised või fraasist koosnevad lausungid, mis moodustavad üksi terve kõnevooru ning töötavad selles mõttes tagasisidena, et nad ei ole paranduse/reformuleeringu algatused ja neile ei järgne kõneleja poolt omapoolset vestluse edasiviimist. Sellised lausungid võime jagada mitmesse rühma.

a) Dialoogipartiklid (ehk neutraalne minimaaltagasiside). Need omakorda võib jagada kaheks:

– kõneleja teksti käigus kasutavad dialoogipartiklid, mis ei taotlegi kõnevooru võtmist, vaid annavad ainult teada, et kuulaja on kuuldel ning kuidas ta jutule reageerib. Sellised on eeskätt *mhmh* ja selle variantid, aga ka *jah*, *ahah*. Sellisel juhul toimub tegelikult pealerääkimine, kuid ei toimu kõneleja vooru katkestamist, mida partikli kasutaja ei soovigi (vt nende kohta *Akadeemia*, 2000, nr 8);

– kõneleja lõpetatud vooru järel paiknevad ainult dialoogipartiklist koosnevad kõnevoorud, millega kuulaja reageerib eelmisele voorule (vt nende tüüpide ja tähenduse kohta samuti *Akadeemia*, 2000, nr 8). Sellised on *mhmh*, *jah*, *ahah* ja nende variandid.

¹⁷EKG nimetab selliseid nähtusi vaeglauseteks. See termin on siinkirjutaja arvates sobimatu, sest lähtub sõnast "lause". EKG vaeglause käsitus on üsna udune. Nimelt väidetakse seal alguses, et vaeglausest pole midagi välja jäetud. Mida see tähendab, jääb ebaselgeks, sest vaeglauseid jagatakse kahte rühma, millest üks on propositsioonilause, mille eksplitseeritud osast nähtub lause ehitus ja tähenduses on puuduv predikaat või tegevussubjekt olemas, kuigi see ei eksplitseeru lauseliikmena. See tähendab, et näiteks puuduvat verbi ei saa asendada konkreetse lekseemiga. Lauses *Buss!* pole selge, kas *buss tuleb*, *buss paistab* vms. Vaeglausetena tõlgendatakse seal ka näiteks partiklitest koosnevaid lausungeid (*jaa*, *ei jms*), mille puhul on küll kontekstist enamasti väga üheselt selge, millised konkreetset sõnad võib n-õ puuduvate lauseliikmete asemele panna: *Kas sa tuled mulle külla. // jah [ma tulen sulle külla]*. Vt M. Ereht, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, *Eesti keele grammatika II: Süntaks. Lisa: kiri*. Tallinn: ETA Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993, lk 226–231.

(5) T: kule kas=see uksekaunistus tuleb ka ära võtta=vä. (.)

A: mhmh (.)

Need partiklid on sellisel juhul hääldatud madalalt ja ühtlaselt, s.t tegelikult on raske kuulda neis lõpetatud intonatsiooni. Seda märgib ka see, et tihti on nad transkriptsioonis jäetud lõpumärgiga ja nad moodustavad lausungi eeskätt seetõttu, et nende järel on kindel vooruvahetuskoht. Selliseid lausungeid on avalikus suhtluses rohkem kui argisuhtluses.

b) Emotiivne tagasiside, mis ei ole neutraalne, vaid annab mitmesuguseid hinnangulisi signaale.¹⁸ Keeleliselt võivad nad olla:

– naer;

– afektiivsed partiklid (*oo, oeh, oi, vau, jess* jms);

– muud afektiivsed suhtlussõnad ja lühifraasid, mis me oleme arvanud suhtluspartiklite piirijuhtumite hulka. Need võivad pakkuda lihtsalt tugevat positiivset või negatiivset hoiakut (*kurat, issand jumal*), aga võivad osutada ka konkreetsemaid hinnanguid ja emotsioone (*kihvt, äge* jms). Siia võib kuuluda ka enam või vähem rangeid kinnisfraase (tugevat emotsiooni markeerivad *issand kui jube, õudne jama, jube iius, kas sa näe* jms; ironilised *väga huvitav, muidugi muidugi, teadagi teadagi* jms).

Näites (6) leidub afektiivne partikkel (*böö*).

(6) K: ei=jaksagi.

T: ma kardan ka et ei jaksa. (1.2)

K: ja miks ta peakski. (2.0)

T: BIIG LAVV. (1.2)

K: böö. (1.0)

Sellised afektiivsed tagasisidevoorud on palju haruldasemad kui neutraalsed minimaaltagasisided ning esinevad eelkõige argisuhtluses. Avalikus suhtluses kasutatakse neid väga harva ja siis eeskätt sellistes situatsioonides, kus kasutaja peab looma või tahab luua sõbralikku või omapoisilikku suhet partneriga (nt müügivestlustes).

c) Kolmanda rühma moodustavad tagasisided, mis on reaktsioonivoorud mingile seisukohavõtule ja osutavad samal seisukohal olemist, kuid intensiivsemalt kui tavaline tagasiside. A. Hakulinen ja M.-L. Sorjonen nimetavad neid kaalukateks tagasisidedeks (soome *kyllä, selvä, joo*

¹⁸Järgnevate rühmade ühte tüpoloogiat vt A. Hakulinen, M.-L. Sorjonen, Palautteen asema diskurssissa. — *Kieli 1*. Toim. P. Leino, J. Kalliokoski. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 1986, lk 39–72.

näin on). Need võivad olla kas tavalised sõnad (*kindlasti, selge, õige, just, loomulikult* jms) või fraasid (*õige jah, täpselt nimodi* jms). Selline tagasiside esineb sageli voores järel, mis sisaldab empaatilist või kaaskiskuvat ainet või milles esitatud väide on radikaalne või vaieldav. Sellisel juhul aitab intensiivsus rõhutada samal arvamusel olemist. Kui kaalukas tagasiside esitatakse vastuseks neutraalsele väitele või keset kõneleja pikemat seletust, võib seda tõlgendada vastupidiselt: see võib näiteks osutada, et kõneleja on tüütu ja tagasisidega tahetakse ironiseerida rääkija jutu üle.

(7) J: \$ see on nagu meie see (.) ülikoolis see inglise keele: õppejõud, \$ (.)
@ bat, bat, jes, jes, sõu @ (.)

B: täpselt ni[modi.]

d) Neljanda rühma moodustavad tagasisidevoorud, mis väljendavad küll nõusolekut, kuid lisavad sellele reservatsiooni või kerge erimeelsuse. Need võivad moodustuda afektiivsetest partiklitest (*hm, nojah, mnjah, nojah, mjah* jms) või fraasidest (*võibolla jah* jms).

e) Viienda rühma moodustavad lausungid, mis koosnevad nõusolekut, kinnitust või samameelsust väljendavast sõnast *jah* ning sellele lisaks kordavad mingit osa eelmisest voores (*taga jah, seal on jah, Andres Makaron jah, jah Koonderakond*). Enamasti paikneb *jah* sellisel juhul voores/lausungi lõpus, mitte lausungi alguses. Lisaks *jah*-ile korratakse seda sõna (eelkõige verbi) või fraasi eelmisest voores, mille kohta nõusolek käib. Selle tulemuseks on, et selline voor võib olla ka terve lausesugune lausung, mitte ainult fraas. Sellised voorud on siia rühma paigutatud seetõttu, et neis läheb voor tagasi teisele kõnelejale, kuigi mõnikord on tegemist lausega. Samal ajal ei ole siin tegemist nn kajaga, kus korratakse eelmise voores lõppu ja mis on siinkirjutaja arvates eeskätt idiolektiline minimaaltagasisidevahend, mis asendab *mhmh* ja *jah*-i. Selline kordusega samameelsuse osutamine erineb paljast dialoogipartiklist *jah* selle poolest, et lisab poolehoiule intensiivsust. Millistel tingimustel eelistatakse seda paljale dialoogipartiklile *jah*, vajab eraldi uurimist.

(8) EP: börssi ei vaata, seal on ju hästi odavaid arvuteid. [(-)] jaa? (0.8) kaks kaheksa kuus=ja kolm

JN:

[seal on jah]

EP: kaheksa kuus=ja

Seega võime näha, et muud rühmad peale dialoogipartiklite lisavad alati oma reaktsiooni mingi hinnangulise komponendi. Eelkõige on nad reaktsioonid, mis osutavad, et eelnevas voores öeldu oli uus või eba-

tavaline, või siis osutavad nõusolekut, samameelsust partneri pakutud infoga. Selliselt töötavad nad põhisosas analoogiliselt dialoogipartiklitega *ahah* ja *jah*. Sealjuures võivad nad antavat hinnangut suurendada või vähendada:

- nende abil lisatakse oma reaktsioonile intensiivsust ja suurendatakse poolehoidu partnerile, sellega vähendades distantsi partneriga ning suurendades vestluse kooperatiivsust. Sellist võimalust saab kasutada nii ametivestluses parema kontakti saavutamiseks kui argivestluses vaieldavate väidete toetamisel;
- neid kasutatakse lihtsalt emotsionaalsemas vestluses, mis kisub vestlejad kaasa;
- neid kasutatakse negatiivse, mitteoodatava tagasiside pehmemendamiseks. Näiteks seletust nõudva *ei* asemel kasutatakse vahendeid, mis annavad jaatavat tagasisidet, kuid lisavad sellele reservatsiooni;
- neid kasutatakse reaktsioonivoorudes, millele on eelnenud väide, mille puhul on tähtis antud hinnangut vähendada (nt kiitmise puhul on normikohane kiitust vähendada ja pakkuda mõnda kahtlevat tagasisidet (*nojah vms*)).

2.2.2. Vormelid

Teistpidi saame lausungid, eriti sellised lühilausungid, jagada mitmesugusteks suhtlusrituaalide läbiviimise kinnislausungiteks ehk vormeliteks, ning vabadeks spontaanseteks lausungiteks.

Spontaanne kõne kasutab kirjast palju enam valmislausungeid, nii sõnu, fraase kui ka lauseid. Teksti seisukohast vaadates võime kõnelda tekstide formularilisusest ehk formulaarsusest. Oluline on, et eri tekstid on erineva formulaarsusastmega ja sama teksti osad on erineva formulaarsusastmega (nt algused, lõpud, üleminekud on suurema formulaarsusega, mingi teema arenduse keskel on vabadus suurem).

Kinnislausungeid iseloomustavad EKG järgi järgmised tunnused: kinnistunud grammatiline struktuur, kinnistunud sõnajärg, kinnistunud leksikaalsemantiline koosseis, algse sõnasõnalise tähenduse kitsenemine või teisenemine ja ehituse ebaregulaarsus. Vormelid võib jagada mitmesse rühma kolme tunnusepaari alusel:

- kinnislausungid, mida kasutatakse vestluste alguses ja/või lõpus (nt tervitused, esitlemised ja hüvastijätud), ning kinnislausungid, mida kasutatakse vestluses sees. Esimete kasutamine väljaspool kindlat positsiooni mõjub normi rikkumisena ja vajab seletamist (nt kellegi esitlemine siis, kui vestlus on juba pikka aega käinud, vajab seletust (*ah jaa, ma unustasin, kas te ikka olete tuttavad...*));

– kinnislausungid, mis moodustavad kindla lausungipaari (tervitus-tervitus), ja kinnislausungid, millel ainult paari esiliige on püsiüksus ja teine liige suhteliselt vaba ehitusega (nt müüja pöördumine *palun järgmine* ja ostja suhteliselt vaba vastus sellele);

– kinnislausungid, mida võib kasutada erinevates vestlustes (nt tervitused, tänamised jms), ja lausungid, mis on seotud kindlate vestlustüüpide, žanride, suhtlusrollidega (nt müüja ja ostja lausungid, arstilausungid jms).

Suhtlusfunktsioonide poolset võime vormelid jagada mitmesse rühma, millest olulisemad on:

– kontakteerumisvormelid, mis loovad ja lõpetavad kontakti (tervitused, hüvastijätud, *teie soov palun* jms);

– soovivormelid (jõudu-, isu-, õnnesoovimised);

– esitlused;

– palumised/tänamised;

– vabandused;

– käsud ja korraldused (*start, stopp*);

– emotsionaalsed reaktsioonid (*jumal hoidku, no kuule, mine põrgu*).

Sealjuures võivad soovivormelid, esitlused ja palumised/tänamised töötada ka kontakteerumisvormelitena (võime öelda töötavale inimesele kontakti loomiseks mitte *tere*, vaid *jõudu tööle; palun kaks piima* puhul täidab *palun* ka kontakteerumisvormeli rolli).¹⁹

Tüüpilised vormelid korpuses on jagatavad kahte suurde rühma.

a) Suhtluste alguses ja lõpus olevad kinnisfraasid, mida omakorda võib jagada sellisteks, mis koosnevad kindlast rituaalsest paarist (teretamine, hüvastijätt, tänamine, palumine, esitlemine, tutvustamine jms), ning sellisteks, milles ainult esimene liige on kinnislausung, kuid selle jätk juba vaba.²⁰ Viimased on eeskätt mitmesugused pöördumised, mis omakorda võivad olla nii situatsioonivabad kui ka seotud kindlate situatsioonitüüpidega (vrd *kas te võiksite öelda // mul on selline probleem*, ja ametniku või teenindaja kinnislausungid *oodake palun // järgmine palun // kuhu teile // mida teile*). Sealjuures ei ole ka viimase rühma puhul järgnev kõnevoor mitte vaba, vaid kindlat tüüpi oodatav tegevus või mõte (nt müüja öeldud *järgmine palun* eeldab, et järgmine ostja esitab oma soovi ja mitte midagi muud). Vahe on selles, et järgnev lausung on oma ehituselt suhteliselt vaba.

¹⁹EKG nimetab millegipärast vormeliteks ka tavalisi suhtluspartikleid (*jaa, ei*). Siinkirjutaja on neid käsitletud eraldi.

²⁰Vt ka A. Rääbis, Telefonivestluste sissejuhatus. — *Keel ja Kirjandus*, 2000, nr 6, lk 409–424.

Näites (9) on kinnislausung *vabandage et ma tülitän*, millele järgneb kohe omapoolne soov.

(9) A: vabandage et=ma tülitän, mtn küsida teie käest, kas te oskate mulle öelda, (0.5) kas=siin on tööstuskaupade poodi kuskil lähedal, kus saapaid või midagi selist müüakse. (1.2)

b) Suhtluse sees esinevad kinnisfraasid on eeskätt sellised, mis on seotud kindlate dialoogitüüpidega ja kindlate rollidega, mida kõnelejad täidavad (arst, patsient, müüja, ostja). Näites (10) on tüüpilised arsti-lausungid (*kõha, nohu, palavikku // nina 'kinni, valus 'neelata*).

(10) A: tähendab (.) 'niimodi, kas kurta 'on midagi. (0.5)

P: sise'haiguste osas. (0.5)

A: jah. (0.5)

P: ee sin augusti=

A: =kõha, nohu, palavikku, (0.5)

P: \$ mhh \$

A: nina 'kinni, valus 'neelata (0.8)

P: ei, praegu 'mitte.

Omaette poolvormelite rühma moodustavad sellised lausungid, mille puhul on määratud tema grammatiline ehitusnorm ja sõnaline sisu, kuid mitte täpsed sõnad. Selliseid konstruktsioone on palju ruutinetes avalikes dialoogides, kus nad moodustavad osa vastavast rollist (nt ostmise-müümise dialoogid). Näites (11) on selliseks üksuseks ostja küsimus: *kakskend liitrit öksakend=viis=eed* ja müüja vastus *sada=kaksteist (krooni)*.

(11) O: tere.

M: tere? (.)

O: kakskend liitrit öksakend=viis=eed.

M: sada=kaksteist (krooni.) (11.0) ((ostja otsib raha))

Sellist konstruktsiooni saab muidugi käsitada ja seletada ka konsituatiivselt elliptilise lausena või siis vaeglause selle rühma kaudu, kuhu kuuluvad verbita propositsioonilased, olenevalt sellest, kas me leiame, et puuduv osa lausest on üheselt mingi konkreetse verbiga asendatav või mitte. Selline lähenemine oleks süsteemilausekeskne. Dialoogis on tegu kindlasti lausungiga, kust pole midagi välja jäetud. Just selline lausung on suhtluses normikohane. Kui ostja hakkaks tegema n-ö täislauset *Palun mulle kakskend liitrit bensiini margiga...*, siis tõlgendaks müüja seda kindlasti kui mitternormilist lausungit, mille käigus kõneleja mõtleb.

2.2.3. Elliptilised konstruktsioonid

Kolmas rühm ühesõnalisi või fraasilisi kõnevoore-lausungeid on sellised, mida võib tõlgendada elliptilistena.

EKG II järgi on elliptiline ehk lünkause selline, milles mõni süntaktiliselt obligatoorne element on sõnastamata, kuid sisuliselt olemas ja mille interpretatsioon sõltub eelnevatest lausungitest.²¹ Ellips on selliselt lai kategooria, mis ei piirdu ainult dialoogiga ja ei seostu ainult dialoogilisusega.

Me kasutame siinkohal küll ellipsi mõistet, kuid ellipsi kontseptsioon ei ole siinkirjutaja arvates suulise lausungi analüüsiks kõige parem.

Esimeseks probleemiks on see, mis on obligatoorne element lauses. Paistab, et obligatoorne element on igasugune lauseliige ehk tegemist on täielikust süsteemilausest lähtuva kontseptsiooniga. Selline ellipsikontseptsioon on põhimõtteliselt võimalik, kuid mitte kui psühholingvistiline reaalsus, vaid kui teoreetiline seletusmudel. Pole kuidagi usutav, et kõneleja teeb oma peas nii-öelda täislause ja hakkab siis seda redutseerima.

Teiseks, ellipsid jagunevad tegelikult kahte rühma. Ühe moodustavad sellised konstruktsioonid, kus ellips ehk just see väljajäetud element on üksus, mis seob omavahel kahte lauset vms. Sellised on näiteks tüüpilised sidususellipsid: *Juhan tuli koju ja O tahtis süüa. O viitab Juhanile eelnevas osalauses.* Dialoogis on tegu hoopis teistpidiste ellipsitega. Seal on ära jäetud kogu see osa lausungist, mida pole suhtluses vaja, sidusus luuakse tegelikult kas korduse või teisenduse abil: *Millal sa tuled. — Homme.*

Mul on raske mõista, mida annab sellisel juhul keele analüüsis ellipsi mõiste kasutamine. Seletada ei oleks vaja viimasel juhul mitte seda, mis on ära jäetud (sest seda pole vaja), vaid seda, mis on alles jäetud. Just see on element, mille kaudu kasutaja suhestab ennast eelneva tekstiga, ja kõneleja võib "alles jätta" erineva lausega elemendi.

Kolmandaks, kui me kõneleme suhtlemisest, siis võime näha dialoogis, et just need elliptilised laused on suhtlemisnorm. Seda näitab see, et suhtlejad tõlgendavad mitteoodatava üksusena just sellist konstruktsiooni, mis peaks olema elliptiline, kuid ei ole (vt näite (11) seletust). Seega võib täislause elliptilise lausungi asemel olla üks mitteoodatud vooruehituse marker või otsuse edasilükkamise marker.

²¹M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, *Eesti keele grammatika II: Süntaks. Lisa: kiri*. Tallinn: ETA Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993, lk 222–226.

Millised on need elliptilised lausungid, mis moodustavad omaette kõnevooru? Põhiosa sellistest lausungitest moodustavad vastused küsimusele (*sünnipäev, toorast palju, vara, kaheksa, täna õhtu ikka, nagu alati, Volli vist, väga huvitav*). Need võivad olla erinevad lauseliikmed ning erinevad sõnaliigid olenevalt sellest, millise küsimusega on tege- mist. Järele jääb tavaliselt ainult uus info, kõik muu on redutseeritav. Tüüpilisi elliptilisi esitab näide (12): *vara, kaheksa, pool kümme*.

- (12) M: mis=kellast te homme lähete. (1.5)
E: vara. (0.8)
M: mis kell see vara on. (.)
A: kaheksa. (1.0)
M: kaheksast olete juba Viljandis=vä. (0.5)
E: pool üheksa hiljemalt peame Viljandis olema.
M: mis kell Ann sul buss läheb=ä. (0.5)
A: pool kümme.

Veidi on ka lausungeid, mille moodustavad elliptilised ühesõnalised küsimised, mis põhinevad eelmisel tekstil (*sünnipäev, miks*) ja ei ole mitte reformuleeringu algatused. Näites (13) on sõnalausung *sünnipäev*, mis on nii vastus eelneva vooru üleskutsele kui ka küsimus.

- (13) T: kust said?
H: mh arva ä(h)ra? mhemhe
K: sünnipäev?
H: sünnipäev=sünnipäev=aga (0.8) jah (.) väike puntra[tants oli.] ja=sis

2.2.4. Mitmest lausungist või osalausungist koosnevad voorud

Mitmest lausungist koosnevad voorud võivad olla mitmesugused: kaks või enam lausesarnast lausungit, liitlausung või mitu lausungit, millest üks või mitu ei ole laused, vaid on sõnad või fraasid vms. Osa sellistest voorudest on monoloogilised, s.t partiklid vms sõnad paiknevad vooru sees selliselt, et nad seostuvad just antud kõneleja enda tekstiga, osa aga on dialoogilised.

Meid huvitavad siin ainult need pikemast lausungist või mitmest lausungist koosnevad voorud, mis seostuvad dialoogiga. Sellised voorud jagunevad mitmesse rühma:

– voorud, mille ühe lausungi või lausungiosa moodustab suhtluspartikkel, suhtlussõna või laused, mis täidavad suhtlusrolli;

– voorud, milles esinevad üksused, mis osutavad antud vooru seostele eelneva vooruga, luues selliselt tugeva sideme ja dialoogilisuse kahe vooru vahel. Nendeks üksusteks on eeskätt piiripartiklid ja sendidid.

Enamik selliseid voore on niisugused, kus lause lisaüksuseks on mingi suhtluspartikkel või piiripartikkel, mis paikneb vooru alguses.

2.2.5. Suhtluspartiklitega lausungid ja voorud

Esimese suure rühma moodustavad voorud, mis koosnevad mingist suhtluspartiklist ja sellele järgnevast lausevormilisest lausungist. Partikkel võib sealjuures olla kas eraldi lausung, eraldi osalausung või ka lausungi intonatsiooniliselt eristamata osa. Partiklid võivad olla vastused küsimusele või muud reaktsioonid eelnevale voorule, aktiivsed suhtluspartiklid, mis pöörduvad kaasvestleja poole, küsivad sõnad (*ah, mis, kuidas* jms), mis osutavad, et eelnevas voorus oli mingi probleem. Vooru algusesse kuuluvad ka markerid, mis osutavad teema katkestamise kavatsusele (*muide, assoo, muuseas*). Lisaks võivad olla ka pikemad suhtlusvormelid (*tead Riina=väh?*).

Võrrelduna eelneva vooruga saame ütelda, kas partikkel on ootuspärane või ootusvastane järelliige (*jah* ettepaneku peale näitab, et järgnev voor on ootuspärane, *mhmh* sama esivooru puhul aga näitab enamasti, et voor on ootusvastane ja eeldatavasti peaks järgnema mingi seletus).

Enamasti moodustavad need partiklid omaette lausungi või osalausungi, harva on nad lausungi osad.

a) Esimese alarühma moodustavad voorud, mille alguses on dialoogipartikkel, mis reageerib eelnevale voorule, ning sellele järgnev omapoolne lausung. Sellised partiklid on *jahl/jaa, ahah*, harva *mhmh*. Partiklile järgnev lausung on sellisel juhul omapoolne edasimineku teemaga. Jätkaja arendab teemat, täpsustab, detailiseerib, konkretiseerib jms. Üks tavaline konstruktsioon on selline, kus vooru alguses on dialoogipartikkel *jaa*, millele järgneb teema või kõneaine/topiku jätkamist osutav piiripartikkel *ja*, nagu näites (14).

(14) C: 'Eestis neligend [tükki.]

A: [jaa ja] ma ei lugend 'ära, ma lugesin 'lehest, [et] neligend kaks kirjastust [oli] teat. (0.5) ja 'ikkagi oli 'paar tükki veel 'puudu. (.)

b) Teine võimalus on, et reaktsioon eelmisele voorule on ootusvastane. Selleks võib olla ka mõni dialoogipartikkel, kuid tavaline on, et selliseks partikliks on *ei*, mis näitab tavaliselt, et vooru alustaja eitab eelmises voorus öeldud fakti või leiab, et eelkõneleja arusaam oli vale. Sellisel juhul järgneb tavaliselt kõnelejapoolne seletus. Näites (15)

esitab B omapoolset infot C-le selle kohta, kust saab odavalt raamatuid osta. A täiendab seda ettepanekuga, mille B kohe ei abil ümber lükkab. Sellele järgneb oma ootusvastast voo ru pehmendav fraas *ma arvan* ning seletus, miks B sellise vastuse andis. Seega on antud juhul tegu tüüpilise ootusvastase naaberpaari järelliikmega.

(15) B: [kevad'müük oli nüüd 'ka 'raamatukogus,] rahvusraamatukogus, sis seal oli ['ka.]

A: [seal] te võiksite täna 'läbi käia, seal=

B: =ei ma 'arvan, seda ei 'ole enam. [(.)] et se 'lõppes lau[bäval 'ära.]

c) Kolmanda alarühma moodustavad siin samasugused sõna- ja fraasilausungid, mis esinesid ka eraldi voo rudena: afektiivsed partiklid ja suhtlussõnad, kaalukad tagasisided, reservatsioonid lisavad sõnad, kordusega dialoogipartiklid.

Korpuses leidub nii ühesõnalisi lühivoo re, pikki voo re, milles kõneleja jätkab vahetult pärast tagasisidet, ja voo re, milles tagasisidele järgneb paus, mis viitab sellele, et ootuspärane oli voo ru tagasimineku eelkõnelele. Vajab eraldi uurimist, millistel tingimustel on normiks lühike omaette voo ru ja millistel kõneleja jätkab ise pärast tagasisidet. Praegu tundub, et muudel juhtudel peale reservatsioonide on normiks pigem lühivoo ru. Sealjuures on tavaline, et voo ru jätkamise korral järgneb normikohasele reaktsiooniüksusele omapoolne teema arendamine nagu näidetes (16) ja (17).

(16) M: =laupäeval ka menna kus sa ikka kipud nii ruttu (0.5)

U: hehe (1.5) ja reedese päeval ju sünni minna ka. (2.0) usk ei luba ültse nõnaviisi. (1.0) ikka (.) teisiba neljaba lauba [vot sis käivad.]

(17) K: räägi parem kuidas=sa surma oleks saanud. (1.0)

H: ah (.) tantsisin akrobaatilis tantsu=ja (1.2) (-) (1.0) siis Heiki vist kuidagi > ta ei püüdnud mind kinni või viimasel hetkel nagu võttis minu kinni=et=ma=oleks=muidu (.) hooga nagu vastu aknalauda või kuskile (maandunud) < (...)

Ka selles rühmas järgneb mitteoodatud vastusele tüüpiliselt seletus, nagu näites (18), sest M küsimus on tegelikult palve keerata telekas teisele kanalile, millele T vastab põhjendusega, miks ta kanalit vahetada ei soovi.

(18) M: eesti pealt hakkas see teater juba=vä. (.)

T: ah s:ee on siukene udu seal=tead, (1.0) siuke (.) filosoferivad seal. (2.5)

Muud võimalused esinevad vähe, näiteks *ei* kui käsk ja sellele järgnev konkretiseering koos põhjendusega nagu näites (19) ning *ei no* kui tagasipöördumine oma teema juurde ning eelnevale väitele vastuvaidlemise märk näites (20).

(19) T: *ei=ää=sii* kitsa koha=päle tule, (.) hõi (1.0) mine sinna (---) (vahele) [(-)]

K: [ma ütlesin] valesti tändab=kui (.) kui on (2.0) alla tiiru siis kukub ära. (.)

(20) E: *ei saand juttu*, me *ei=saa* Elsaga ka palju midagi rääkida, no E- [ee]

K: [emme] üts et Elsa istus nimoodi omaette=ja.

E: *ei=no* me Elsaga istusime kahekeste=kõrvu, me niipalju istusime (või) niipalju rääkisime kui vähegi saime muusika vahel ikka. (3.5) aga ta *es=pea üldse* enam vahet, ega vahepeal me sõime ka tolle muusi- no kuda=sa sööd, kui ta kutsus (.) mängib seal nina ees kohe ja käib edasi-tagasi=ja,

Haruldane, kuid huvitav on osatamine (*ema ema*), mis on samamoodi vastuvaidlemise ja selliselt ootusvastase reaktsioonivooru märk, millele lisandub sel juhul tüüpiline seletus.

(21) K: *nojah?* (1.0) *iste* on nüüd puhta nässus. (0.5) *ema lõhkus* ka=veel ära.

T: @ ema ema. @ ((osatab)) (0.8) *ema sõitis ühe* otsa ära midagi ei juhtund. (0.5)

E: *no=ja=mis* siis juhtus. (.)

K: (ja) siis juhtus nimodi=et läks ku raginal kohe seljatugi alla. (2.0)

Harvad on ka sellised dialoogivõtted, mis ei ole partiklid, vaid on näiteks lausekujulised pöördumised või palved teise poole (*tead Riina väh // räägi seda ka // ära tee*) või jutu sees otsesed pöördumised kuulaja poole (*saad aru=vä*), mis on võib-olla seotud sellega, et kuulaja ei reageeri jutule. Ka sellisel juhul lisandub ootusvastasele lausungile (*ära tee*) põhjendus.

(22) H: ((köhatab)) *ma=pean* (.) keemiat õppima=ju. (3.0)

J: tead Riina=väh. (1.2) seal linnas. (1.0) me kõnnime onju seal Raekojaplatšis. (1.0) *ja=mingid mingid* kaks noormeest tulevad vastu onju. üks oli jumala kena. (0.8) *ja=siss* (1.0) eh (.) noh mina hakkasin seda noormeest vaatama, se hakkas ka mind vaatama. (.) vaatsin vaatsin n vanoh (.) kõndisime ise edasi noh *saad aru=va*. (0.5) *saad aru* jah. ((keegi köhib vaikselt)) (0.5) *ja=sis* see (.) noormeest ütleb @ vautš @ höh \$ *ma=ütsin* *nojah?* (.) väga normaalne onju. (0.5) *ei=sand* silmi ära üksteiselt. \$ päris normaalne oli.

R: kaks tükki oli

J: jaa?

H: räägi seda ka mis=se Päka sulle seal bussijaamas ütles. tead=kui tead=kui äge ta täna päeval oli. tal oli (.) parukas peas ja üks siuk-
sed [päikseprillid olid.] ((näitab kätega prillide kuju))

(23) M: ära tee see jääb=õõ (.) ära kolista, see [jääb maru vastikult peale sit millegi pärast.]

Ke: [((naerab))]

Harv on ka suhtluspartikkel *tead*, mille põhirolliks on kontakti loomine ja hoidmine. *tead* alustab lausungit, mis esitab fakti, mida partner peaks toetama, või alustab lausungit, mille jätkamise vajaduse kohta soovib partneri kinnitust, n-õ luba. *tead*-lausungi vastuseks peaks olema *mhmh* kui *continuer* või partikkel *jah* kui samameelsuse, poolehoidu andja. Seda tõestab näites (24) see, et saamata sellist tagasisidet, pöördub kõneleja küsimusega otse kuulaja poole.

(24) A: tead, täna käisin Anne juures=ju. (.)

C: mis=Ann rääkis ead. (1.0)

A: tegi pitsat ja: andis jäätitist=ja puha=ja (0.5)

B: Eiki=[oli] kodus=vä.

A: [tead]

A: jaa, (.) tead ku ea jäätis oli, (.) nendega, (0.5) ee kookoselbetega, (0.8) kook- kookoselvestega, (tead) ned väiksed tükid seal. (.) tead neid=vä.

B: *mhmh* (.)

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 3–9, 11, 12; 1995 — 1, 2, 5 –12; 1996 — 1, 2, 3, 5–12; 1997 — 1–12;

1998 1–12 ja 1999 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 35 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu

Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2000:

USD 62, DEM 116, FIM 351, CAD 93, FRF 380, SEK 516, GBP 38, AUD 96.

Back issues for 1994 — 3-9,11,12; 1995 — 1,2,5 -12; 1996 — 1,2,3,5-12;
1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12 and single issues for 2000:

USD 6, DEM 10, FIM 30, CAD 8, FRF 33, SEK 45, GBP 4, AUD 8.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2000

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

			4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	--	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Urho Kaleva Kekkonen: The Finnish patriot and Estonia. II	2043
..... <i>Helena Sepp</i>	
Islets in the sea of memories	<i>Boris Mirkin</i> 2055
Fear of crime, social control and communitarianism: Is there a trend to greater socialisation of criminal law?	<i>Jaan Sootak</i> 2069
Is "true" an aesthetic term?: Conclusions from Frank Sibley's theory of aesthetic concepts	<i>Marek Volt</i> 2104
Theology and <i>techne</i>	<i>Thomas Andreas Pöder</i> 2119
The epic poem <i>Arjunawiwāha</i> by the old Javanese writer Kaṅwa	<i>Ülo Sirk</i> 2143
Does the law of gravitation apply to economic processes as well?	<i>Tiiu Paas</i> 2183
Newspaper "Vaba Eesti". II	2200
<i>Review: A few thoughts in G. A. Oldekop's rocking-chair. Võro kirändüse luumine. (Võro Instituudi Toimõtiseq / Publications of Võro Institute, 7.) Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro Instituut' 2000. 316 lk.</i>	<i>Ain Kaalep</i> 2209
Editorial note. Summaries	2213
An introduction to Estonian oral speech. VI.	<i>Tiit Hennoste</i> 2221

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077719